

Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

Басюк Олександра Борисівна

УДК 159.922.8:159.923.2

**Особливості Я-концепції осіб юнацького віку з високим
рівнем невротичності**

Спеціальність 19.00.07 –
педагогічна та вікова психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник:
проф. Мар'єнко Борис Сергійович

Львів – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ З ВИСОКИМ РІВНЕМ НЕВРОТИЧНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	13
1.1. Я-концепція як об’єкт психологічного пізнання.....	13
1.1.1. Осмислення поняття Я-концепції в психологічній літературі.....	13
1.1.2. Розуміння феномену нестійкості в контексті Я-концепції.....	20
1.1.3. Становлення самосвідомості та особливості формування Я-концепції в онтогенезі.....	24
1.2. Психологічні особливості розвитку Я-концепції в юнацькому віці.....	30
1.3. Взаємозв’язок Я-концепції та рівня невротичності в юнацькому віці.....	38
1.3.1. Передумови формування та особливості Я-концепції осіб з високим рівнем невротичності.....	38
1.3.2. Маркери дисгармонійної Я-концепції осіб з високим рівнем невротичності.....	48
1.3.3. Теоретична модель функціонування Я-образу з периферійною частиною межі стосунку Я – значущий інший.....	58
Висновки до розділу 1.....	64
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСІБ З ВИСОКИМ РІВНЕМ НЕВРОТИЧНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	67
2.1. Процедурно-методичне забезпечення емпіричного дослідження Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.....	67
2.1.1. Організація емпіричного дослідження та обґрунтування вибору психодіагностичного інструментарію.....	67
2.1.2. Поділ досліджуваних на групи та представлення результатів описової статистики.....	85
2.2. Психологічний аналіз Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.....	92
2.2.1. Дослідження взаємозв’язку стійкості периферійної частини Я-образу та рівня невротичності в юнацькому віці.....	92
2.2.2. Порівняння особливостей Я-концепції досліджуваних з високим та помірним рівнем невротичності.....	105
2.2.3. Характеристика зв’язків між основними компонентами невротичності та Я-концепції за результатами кореляційного аналізу..	114
2.2.4. Факторний аналіз результатів дослідження Я-концепції особистості з високим та помірним рівнем невротичності.....	122
2.2.5. Якісний аналіз проєктивних малюнкових методик юнаків та дівчат з високим і помірним рівнем невротичності.....	129
Висновки до розділу 2.....	135

РОЗДІЛ 3 ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ВИСОКОЇ НЕВРОТИЧНОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....	138
3.1. Основні засади організації психокорекційної роботи.....	138
3.1.1. Загальні положення організації та основні завдання психокорекції.....	138
3.1.2. Механізми, що сприяють ефективності психокорекції високої невротичності.....	143
3.1.3. Особливості групової динаміки.....	150
3.2. Програма психокорекційної роботи.....	160
3.3. Аналіз ефективності психокорекційної роботи.....	166
Висновки до розділу 3.....	185
ВИСНОВКИ.....	189
ДОДАТКИ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	240

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- А -** "антипатик" ("Фруструюча" фігура), думка "антипатика" про досліджуваного в експерименті 1 (до психокорекції);
- Ап -** думка "антипатика" про досліджуваного а експерименті 2 (після психокорекції);
- ВН -** група досліджуваних з високим рівнем невротичності;
- ПН -** група досліджуваних з помірним рівнем невротичності;
- С -** "симпатик" ("Підтримуюча" фігура), думка "симпатика" про досліджуваного в експерименті 1 (до психокорекції);
- Сп -** думка "симпатика" про досліджуваного в експерименті 2 (після психокорекції);
- С - А -** виявлена кореляція між думками "симпатика" та "антипатика" про досліджуваного та уявленнями досліджуваного про себе після моменту ознайомлення з думкою "антипатика" в експерименті 1;
- Я2 - С -** кореляція між думкою "симпатика" про досліджуваного та уявленнями досліджуваного про себе після моменту ознайомлення з думкою "симпатика" в експерименті 1;
- Я1-Я2 -** кореляція між думкою досліджуваного про себе до та після моменту отримання зворотного зв'язку від "симпатика" та "антипатика" в експерименті 1;
- Я-А(1) -** залежність уявлення про себе від "антипатика" в експерименті 1 ("антипатик" має статистично достовірний вплив на Я1);
- Я-С(1) -** залежність уявлення про себе від "симпатика" в експерименті 1 ("симпатик" має статистично достовірний вплив на Я1);
- Я1п -** думка досліджуваного про себе в експерименті 2 (після психокорекції) до моменту ознайомлення з думкою "антипатика" та "симпатика" про досліджуваного;
- Я2п -** думка досліджуваного про себе в експерименті 2 після моменту ознайомлення з думкою "антипатика" та "симпатика" про досліджуваного;
- Я1п-Я2п -** кореляція між думкою досліджуваного про себе до та після моменту отримання зворотного зв'язку від "симпатика" та "антипатика" в експерименті 2;
- Я1п-Ап -** виявлена кореляція між думкою "антипатика" про досліджуваного та уявленнями досліджуваного про себе до моменту ознайомлення з думкою "антипатика" в експерименті 2 (думка досліджуваного про себе близька до думки "антипатика" про дослід-го);
- Я1п - Сп -** кореляція між думкою "симпатика" про досліджуваного та уявленнями досліджуваного про себе до моменту ознайомлення з думкою "симпатика" в експерименті 2 (думка досліджуваного про себе близька до думки "симпатика" про дослід-го);
- Я2п - Ап -** виявлена кореляція між думкою "антипатика" про досліджуваного та уявленнями досліджуваного про себе після моменту ознайомлення з думкою "антипатика" в експерименті 2;

- Я2п – Сп** – кореляція між думкою “симпатика” про досліджуваного та уявленнями досліджуваного про себе після моменту ознайомлення з думкою “симпатика” в експерименті 2;
- Яп – Ап** – виявлена залежність від “антипатика” в експерименті 2 (“антипатик” має статистично достовірний вплив на Я1п);
- Яп – Сп** – виявлена залежність від “симпатика” в експерименті 2 (“симпатик” має статистично достовірний вплив на Я1п);
- Я-А** – зміни залежності від “антипатика” в бік їх зростання через порівняння такої залежності в експерименті 1 та експерименті 2 (до психокорекції залежності від “антипатика” не було, але після психокорекції з’явилася);
- Я-С** – зміни залежності від “симпатика” в бік їх зростання через порівняння такої залежності в експерименті 1 та експерименті 2 (до психокорекції залежності від “симпатика” не було, але після психокорекції з’явилася);
- Я-Я** – Я-образ стабілізувався. До психокорекційного впливу Я-образ був нестійким (залежним), а після психокорекції став стійким.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціально-психологічні умови в Україні та й в багатьох інших державах світу в останні роки стають все більш нестабільними, кризовими, породжують довготривалі внутрішні конфлікти, емоційну напругу, тривогу, що сприяє наростанню невротизації населення. Такі умови сьогодення та особливості суспільного життя, з одного боку, ставлять жорсткі вимоги до формування особистості молодої людини, котра була б здатна до ефективної соціальної адаптації та продуктивної самореалізації, а з іншого – дозволяють легко втратити вектор власного особистісного функціонування. Наростаюча невротизація молоді проявляється через почуття невпевненості у завтрашньому дні, агресивність, переживання самотності, фрустрованості та ін.

Провідні персонологічні концепції К. Горні, В. Мясичева, О. Соколової та ін. розкривають важливе значення особистісної детермінанти у виникненні невротичного процесу. І хоча немає єдиного погляду на структуру і динаміку особистості, все-таки можна вважати, що в центрі особистості перебуває переживання “Я”. Саме з Я-концепцією пов’язаний базовий “дефект” у осіб з високим рівнем невротичності. Огляд значної кількості клінічних спостережень та емпіричних досліджень дозволяє стверджувати, що “дефіцитарність” та “деформованість” Я-концепції виступають як центральні механізми у формуванні і розвитку невротичності (А. Адлер, К. Горні, К. Роджерс, Х. Когут, О. Кернберг, Ф. Перлз, А. Захаров, Б. Карвасарський, В. Мясичев, А. Співаковська, О. Соколова, В. Романовський, І. Кадиров).

Цікавим для розуміння та осмислення проблеми невротичності (через розуміння особливостей Я-концепції) є старший юнацький вік, коли важливі особистісні структури переважно вже сформовані, однак про остаточний варіант зрілої особистості ще не йдеться. Якщо проблеми розвитку Я-концепції молоді потраплять в поле суспільної свідомості і для неї будуть створені достатньо сприятливі умови особистісного формування, то це сприятиме

розвитку здатності молодих людей до більш ефективної соціальної адаптації та продуктивної самореалізації, а відтак, і сприятиме зниженню рівня невротичності. Слід пам'ятати, що в юності вплинути на Я-концепцію легше, ніж на наступних етапах особистісного розвитку: в міру дорослішання характерні риси стають стійкішими, а Я-концепція “ригіднішою”. За умов, коли масова невротизація населення вже нікого не дивує, а сприймається радше як своєрідний стиль життя з надзвичайним рівнем емоційної напруги, завдання гармонізації Я-концепції та пов'язаного з цим підвищення якості життя молоді як ніколи актуальне.

Психологічні дослідження Я-концепції та Я-образу в зарубіжній науці пов'язані з іменами К. Роджерса, А. Адлера, У. Джеймса, Р. Бернса, Ч. Кулі, Ф. Перлза, К. Горні, К. Юнга, Е. Еріксона та інших. У вітчизняній психології проблеми Я-концепції та Я-образу представлені в роботах І. Кона, М. Лісіної, С. Рубінштейна, В. Століна, О. Соколової, С. Максименка, З. Карпенко, А. Фурмана, О. Гуменюк, Т. Титаренко, Г. Балла, М. Боришевського та ін.

Однак, аналіз літературних джерел показав, що науковці не послуговуються спільним поняттєво-термінологічним апаратом при дослідженні Я-концепції та Я-образу, неоднозначно трактується місце Я-образу в структурі самосвідомості, малорозробленим є питання про Я-образ з позиції “центру” та “периферії”, існують суперечності в поясненні взаємозв'язку Я-концепції та невротизації особистості, зокрема, що стосується юнацького віку. Також більшість досліджень з проблеми невротичності проведено серед вже хворих осіб (недостатньо досліджень, спрямованих на виявлення особливостей осіб, що вважаються умовно здоровими, але мають високий рівень невротичності), на що вказує зроблений огляд літератури. Особливо гостро стоїть питання розробки та впровадження ефективних психокорекційних програм, які б дозволяли через вплив на Я-концепцію регулювати рівень невротичності юнаків та дівчат. Саме такі обставини підвищують науково-психологічний інтерес до цієї проблеми.

Відомо, що високий рівень невротичності проявляється в порушенні якості стосунків з навколишніми людьми. І хоча в даній роботі мовиться про невротичність (як стан особистості, що може спостерігатися у здорових людей), а не хворобу (невроз), не можна не визнати слушність думки Г. Саллівана про те, що хвороби виникають у спілкуванні з людьми, аналогічним чином з ним пов'язане і їхнє одужання. Відтак, психокорекційна практика повинна враховувати не лише внутрішньопсихічні фактори, а й міжособистісні, на що ми робимо особливий акцент у нашій роботі.

Підходячи до проблеми цілісно, зауважимо, що Я-концепцію юнаків та дівчат варто розглядати і як основний об'єкт, і як фундаментальну опору для психокорекційного впливу, а ресурс цього впливу слід шукати в конструктивних і гармонійних стосунках. В юності вплинути на Я-концепцію легше, ніж на наступних етапах особистісного розвитку. Усе вище викладене зумовлює актуальність дисертаційного дослідження на тему: “Особливості Я-концепції осіб юнацького віку з високим рівнем невротичності”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям має зв'язок з науковими програмами Львівського національного університету імені Івана Франка, входить до тематичного плану науково-дослідницької роботи кафедри психології як складової загальнокафедральної теми “Психологічний вимір соціального буття особистості” (НДР 0109U004349).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол №39/2 від 22.02.2006 року), уточнена (протокол №19/9 від 29.09.2010 року) і узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології (протокол №8 від 30.11.2010 року).

Об'єкт дослідження – Я-концепція юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.

Предмет дослідження – стійкість Я-образу (як вияву Я-концепції) в його периферійній частині в юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.

Мета дослідження – виявити вплив референтного іншого на стійкість Я-концепції у юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності та на цій основі виокремити її особливості.

Мета дослідження зумовила наступні **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми формування Я-концепції осіб юнацького віку з високим рівнем невротичності та виявити особливості її прояву;
2. Операціоналізувати центральні поняття дослідження через створення теоретичної моделі Я-образу з його периферійною частиною, що функціонує на межі контакту і асимілює референтний соціальний вплив;
3. Емпіричним шляхом з'ясувати психологічні особливості взаємозв'язку Я-концепції та рівня невротичності: виявити особливості впливу референтного іншого на периферійну частину Я-образу в осіб з високим рівнем невротичності;
4. Розробити та апробувати модель групової психокорекції невротичності осіб юнацького віку, яка б фокусувалася на роботі з виявленими особливостями Я-концепції;

Методологічну та теоретичну основу дослідження склали: теоретико-методологічні положення суб'єктного підходу про особливості формування та функціонування Я-концепції С. Максименка, З. Карпенко, А. Фурмана, О. Гуменюк, Т. Титаренко; концепція інтерналізації об'єктних стосунків в психоаналізі Дж. Сандлера, Е. Якобсон, О. Кернберга, Ж. Лакана; концепція межі контакту між організмом та середовищем у гештальт-терапії Ф. Перлза, П. Гудмена; інтеракціоністський підхід до Я-концепції Ч. Кулі, Дж. Міда, Г. Саллівана; концепція “центру” та “периферії” образу самого себе М. Лісіної, А. Сільвестру, С. Мадді; теорії стабілізації Я-образу в юнацькому віці І. Кона, Е. Берна, Ф. Райса; концепція розвитку ідентичності крізь призму психосоціального фактору Е. Еріксона; положення А. Адлера, К. Горні, К. Роджерса, Х. Когута, Ф. Перлза, А. Захарова, Б. Карвасарського,

В. М'ясищева А. Співаковської, О. Соколової та ін. про механізми формування та розвитку невротичної особистості.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс методів, а саме:

- *теоретичний аналіз наукових джерел* із досліджуваної проблеми (порівняння, аналіз, узагальнення і систематизація наукових даних);
- *діагностичні методика* (методика експрес-діагностики неврозу К. Хека і Х. Хесса; тест самооцінки психічних станів Г. Айзенка; психодіагностичні методика дослідження Я-концепції – проєктивна методика “Я – соціально-символічні завдання”, методика визначення ідентифікаційного зв'язку і почуття “ми” та методика визначення незалежного і взаємозалежного Я (за Б. Лонгом, Р. Зіллером, Р. Хендерсоном); Тест “Хто Я ?” М. Куна, Т. Макпартленда (модифікація Т. Румянцевої); методика “Неіснуюча тварина” (М. Друкаревича);
- *психолого-педагогічний експеримент* спрямований на дослідження взаємозв'язку стійкості периферійної частини Я-образу та невротичності в юнацькому віці;
- *анкетування*: анкета “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції” (розроблена О. Мізіною, модифікована нами); *бесіда*;
- *статистичні методи* обробки даних (описова статистика, кластерний, порівняльний, кореляційний та факторний аналізи) в комп'ютерній програмі STATISTICA 6.0; *якісний аналіз*;
- *психокорекційні методи*, спрямовані на зниження рівня невротичності через формування стійкості Я-образу юнаків та дівчат.

База дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася на базі Львівського державного університету внутрішніх справ. Дослідженням було охоплено 250 студентів віком 18-21 рік; 70 юнаків і дівчат брали участь у психокорекційних групах.

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження полягає у тому, що:

- *вперше запропоновано* теоретичну модель функціонування Я-образу з периферійною частиною на межі стосунку Я – значущий інший для дослідження особливостей Я-концепції осіб юнацького віку з високим рівнем невротичності;
- *доповнено й розширено* наукові знання про Я-концепцію (через виявлення особливостей стійкості периферійної частини Я-образу) осіб з високим рівнем невротичності в юнацькому віці. *Уточнено* знання про психологічну структуру Я-образу з позиції “центру” та “периферії”. *Окреслено* зміст поняття “периферійна частина Я-образу”, яка є виявом Я-концепції людини на контакт-межі з соціальним середовищем;
- *уточнено* механізм розвитку невротизації та виділено основні типи досліджуваних з т.з. взаємозв’язку рівня невротичності та особливостей Я-концепції юнаків та дівчат;
- *обґрунтовано* ефективність запропонованої психокорекційної програми зі зниження рівня невротичності через вплив на Я-образ юнаків та дівчат.

Практичне значення дослідження полягає у створенні і апробації програми психокорекційної допомоги юнакам та дівчатам з високим рівнем невротичності, яку можуть широко використовувати практичні психологи в навчально-освітніх закладах III-IV рівнів акредитації та медико-соціальних установах. Запропоновано рекомендації щодо ефективної психологічної взаємодії між психологом та психокорекційною групою (для юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності). Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для професійної підготовки студентів у процесі викладання таких курсів: “Основи психологічної практики”, “Практикум з психокорекції”, “Основи психотерапії”, “Основи психологічного консультування”, “Вікова психологія”, “Теорія тренінгової діяльності” .

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні результати дослідження представлено в доповідях на 11 регіональних, всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях: „Дитяча та юнацька психотерапія в Україні: 5-річний досвід роботи” (Львів, 2006),

“Психологічні аспекти національної безпеки” (Львів, 2007-2009), “Психологічні проблеми соціальної адаптації та правової реабілітації громадян” (Львів, 2007), “Дитина в мені: психотерапія мого дитинства” (Львів, 2008), звітній науковій конференції філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, 2008), “Психологічна та психотерапевтична допомога дітям та молоді” (Ужгород, 2007-2009), “Психологічні проблеми сучасності” (Львів, 2008, 2009), на методологічних семінарах кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка в 2008-2010 роках.

Методологічні та практичні рекомендації **впроваджено** в роботу організації “Регіональний центр соціальної адаптації” м. Львова (довідка № 90 від 30.12.2010 р.), а також використано для викладання спецкурсів “Вікова психологія” та “Основи індивідуального та сімейного психологічного консультування” в навчальному процесі Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 12 від 5.01.2011 р.) та курсів “Основи психологічної практики”, “Вікова психологія”, “Практикум з психокорекції”, “Теорія тренінгової діяльності” для студентів факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ (акт № 3 від 19.01.2011 р.).

Публікації. Зміст дисертаційного дослідження представлено у 19 одноосібних публікаціях, з них 8 опубліковано у наукових фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 252 найменування (з них 31 – іноземною мовою), 8 додатків. Основний зміст роботи викладено на 192 сторінках комп’ютерного набору. В тексті дисертації міститься 21 таблиця та 43 рисунки. Загальний обсяг дисертації – 265 сторінок.

РОЗДІЛ 1

**ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ
ОСОБИСТОСТІ З ВИСОКИМ РІВНЕМ НЕВРОТИЧНОСТІ В
ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

1.1. Я-концепція як об'єкт психологічного пізнання.

1.1.1. Осмислення поняття Я-концепції в психологічній літературі.

Серед численних науково-психологічних досліджень – як класичних, так і сучасних, як теоретичних, так і прикладних, великою актуальністю позначені теми, що формуються довкола різноманітних аспектів самосвідомості, Я-концепції та Я-образу [13, 14, 35, 43, 46, 52, 56, 57, 59, 62, 79, 83, 86, 99, 150, 152, 167, 178]. Сучасний темп суспільного життя, з одного боку, вимагає “здорової серцевини особистості”, що тісно корелює з позитивним, цілісним та відносно стабільним уявленням про себе, а з іншого – як безпосередньо, так і опосередковано впливає на формування Я-концепції молодого людини.

Актуальність проблем, які виникають довкола власного “Я” можна простежити ще задовго до виникнення психології як окремої науки. Однак не можна сказати, що з виникненням психології ставлення до питань самосвідомості та Я-концепції було однозначним. Різні бачення мали фрейдизм, біхевіористи і гуманістична психологія та все ж, прихильники феноменологічного напрямку, що утвердили себе як “третя сила” предметом свого дослідження зробили цілісне “Я” та особистісне самовизначення у мікросоціальному оточенні (К. Роджерс, А. Маслоу). Подібної позиції дотримувалися і К. Гольдштейн, Р. Бернс, Г. Олпорт. Їхня критика в основному спрямована на те, що психоаналітики і біхевіористи недооцінювали впливу соціально-історичних факторів при формуванні самосвідомості [36, 37, 121, 157, 158, 164, 242].

Відтак, поняття “Я-концепції” вперше почали використовувати у своїх працях представники гуманістичної психології. З ентузіазмом долучилися до них представники інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід). Серед зарубіжних

психологів, у даній тематиці, відомими є також імена У. Джеймса, А. Адлера, Ф. Перлза, К. Роджерса, К. Горні, Е. Еріксона, Е. Берна та ін. [4, 5, 35, 205, 69, 143]. У науковій літературі також фігурують поняття ідентичності (Е. Еріксон) [224], самості (Х. Когут) [102], Я-репрезентації (Р. Якобсон, О. Кернберг) [232, 235], Я (З. Фройд) [199], що частіше зустрічаються серед психоаналітичної термінології.

У вітчизняній психології, як складовій радянської, проблеми Я-концепції та Я-образу представлені у працях С. Рубінштейна, Л. Виготського, Б. Ананьєва, А. Леонтьєва, В. Століна, І. Кона, М. Лісіної та ін. [9, 49, 99, 100, 161, 183, 110]. Свідомість та самосвідомість тут в основному розглядалися як найвищий рівень психічного відображення дійсності, що впливало з принципів єдності свідомості та діяльності, історизму, розвитку і особистісного підходу.

Звертаючись до наукових джерел зауважимо, що в психологічній енциклопедії (упорядкованій О. Степановим) Я-концепція представляється як відносно стійка системи уявлень особистості про себе, яка ґрунтується на усвідомленні й оцінюванні своїх фізичних, характерологічних, інтелектуальних та інших властивостей; як інтегрований образ власного Я, на основі якого людина формує свої стосунки з іншими людьми [149]. Інші визначення сутності Я-концепції починаються з того, що це динамічна система уявлень людини про саму себе. О. Гуменюк за точку відліку бере визначення Я-концепції як усталеної, динамічної і певною мірою усвідомленої системи уявлень особи про саму себе. Йдеться про синтез того, якою людина є, хоче бути в ідеалі та має обов'язок стати [62, с.15].

Я-концепцію тлумачать також і як змістове наповнення Еґо-ідентичності (Е. Еріксон), розуміють її як утворений на біологічному підґрунті продукт певної культури [217, 224]. Значною мірою цей процес трактується як несвідомий. К. Роджерс вважає синонімічними поняття “самість” і “Я-концепція” та розуміє їх як організований, послідовний концептуальний конструкт (ґештальт), який складається із сприймання властивостей Я, взаємин

Я з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також із цінностей, пов'язаних з цими уявленнями [209]. Цей конструкт підлягає усвідомленню, хоча це ще не означає, що він насправді усвідомлюється, сягає рівня самосвідомості. К. Роджерс [242] був переконаний, що Я-концепція, до структури якої входять і несвідомі процеси, не може мати визначення, а відтак вона не підлягає точному науковому дослідженню [62].

Дж. Сандлер запропонував модель репрезентаційного світу психічно здорової людини як цілісного і динамічного комплексу психічних репрезентацій її бажань, почуттів, спогадів та ін. пов'язаних з найбільш значимими ідентифікаціями, що мали місце в її житті. В такій моделі знаходяться як репрезентанти об'єкта, так і Я-репрезентації та репрезентації власного тілесного досвіду [243].

На сьогодні досить складно класифікувати всі існуючі психологічні теорії, що в своїй основі продукують знання про Я-концепцію. Приєднуючись до позиції І. Кона, ми погоджуємося з тим, що вони диференціюються за різними засадничими лініями [101]. Однак, незважаючи на це, їх зазвичай поділяють на:

1. Дослідження загальнотеоретичного й методологічного характеру, де питання про становлення самосвідомості розглядаються в контексті більш загальних проблем розвитку особистості (Б. Ананьєв, Л. Виготський, І. Кон, С. Рубінштейн, В. Столін, О. Леонтьєв та ін...) [10, 53, 99, 161, 183, 109].
2. Дослідження, в яких розглядаються питання, пов'язані з особливостями самооцінки, очікуваних оцінок від інших, взаємозв'язку пізнання та самопізнання. Вони більше стосуються процесів виховання, самовиховання та психокорекції і входять до царини практичної психології [35, 84, 97, 178, 179, 186].

З точки зору психокорекції, аналіз Я-концепції можливий в таких контекстах: як показник ефективності певних методів в умовах психологічної допомоги, при порушеннях становлення Я-концепції, при вивченні

регулятивних функцій самосвідомості та при аналізі внутрішньої динаміки складників самосвідомості [83].

О. Гуменюк, зі свого боку пропонує розглядати психологічні дослідження “Я” як такі, що розвивалися у наступних напрямках: перший був спрямований на створення складних дослідницьких програм і теоретичних моделей (наприклад, психоаналітична теорія З. Фрейда), а другий – на покомпонентне урізноманітнення складових Я та примноження різних емпіричних класифікацій Я-концепції (виокремлення численних змістових конструктів, що класифікуються за різними ознаками, перехрещуються, або й уподібнюються між собою) [62, с. 5]. Візьмемо до прикладу реальне Я, фізичне Я, соціальне Я, розумове Я, емоційне Я (В. Джеймс, Р. Бернс) [35, 69], рефлексивне Я і рефлексивне Я (І. Кон) [99], ідеальне і реальне Я (К. Роджерс, К. Горні) [205, 207, 157], тілесне Я, актуальне Я, динамічне Я, фантастичне Я, майбутнє Я, фальшиве Я (М. Розенберг, А. Налчаджян), утілюване Я і неутілюване Я (Р. Ленг) [109], фальшиве Я і справжнє Я (Д. Віннікот) [48, 249, 250], велике Я і маленьке Я (Т. Яценко) [221], апіорне або ноуменальне Я (З. Карпенко) [89], абсолют духовного Я (О. Гуменюк) [62, 63, 64, 65] та ще багато різних інших Я.

Зручним для розуміння та користування є виокремлення трьох основних аспектів вивчення Я-концепції сучасною психологією:

- 1) дослідження формування та розвитку Я-концепції;
- 2) дослідження змісту і структури Я-концепції;
- 3) дослідження взаємозв’язку між Я-концепцією та іншими індивідуально-психологічними особливостями особистості [71; 163]. Ключові аспекти дослідження Я-концепції представлено на запропонованій ними схемі (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Основні аспекти дослідження Я-концепції в психології.

Незважаючи на те, що досліджень Я-концепції є настільки багато, що їх можна згрупувати за тими чи іншими принципами, проблеми Я-концепції залишаються і надалі актуальними для вікової, медичної, соціальної та педагогічної психології. Під впливом інтеграції наукових зацікавлень у дослідженнях Я-концепції з'являються нові напрямки, народжуються гіпотези та утверджуються оригінальні теорії [43, 32, 122, 59, 171, 186, 46, 62, 202, 160].

Достатньо чітко вимальовується і той факт, що єдиної схеми опису складної будови Я-концепції не існує. Однак, ще, Р. Бернс обґрунтував наявність глобальної Я-концепції як вершину ієрархічної структури, що об'єднує найрізноманітніші грані індивідуальної самосвідомості і являє собою сукупність установок індивіда, спрямованих на самого себе [37].

В Я-концепції він виділяє 3 основні її елементи (складники Я-концепції):

- образ Я (когнітивний складник) – уявлення індивіда про самого себе. За Е. Бернсом, – це абстрактні характеристики, які не пов'язані з конкретною подією чи ситуацією, що відображає стійкі тенденції у поведінці та вибірковість сприймання;
- самооцінка (емоційно-оцінковий складник) – афективна оцінка цього уявлення, емоційне ставлення до цього переконання [35, 141];
- поведінкова реакція (поведінковий складник) – конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я та самооцінкою [35].

Таке розуміння складників Я-концепції залишається класичним, хоча в літературних джерелах також зустрічаються й інші думки.

Багато запитань і досі залишається без відповіді, існують різні підходи щодо місця Я-образу в структурі самосвідомості: одні автори включають Я-образ в Я-концепцію особистості (Р. Бернс, А. Налчаджян, С. Пантелеев, Т. Шибутані) [35, 138, 214, 215], інші – ототожнюють поняття “Я-образ” та “Я-концепція” (І. Кон, А. Анастасі, Ф. Райс), розглядають їх як синоніми [99, 155]. На поданій нижче схемі ми представили те, як співвідносяться поняття “Я-концепція” та “Я-образ” у психологічних теоріях (див. рис. 1.2). Аналіз спеціальної літератури показав, що відсутня спільна термінологічна і

концептуальна база в дослідженнях Я-концепції та Я-образу. У своїй роботі ми диференціюємо поняття Я-концепції та Я-образу (див. підрозділ 1.3.3) і підходимо до розуміння Я-образу як до вияв Я-концепції.

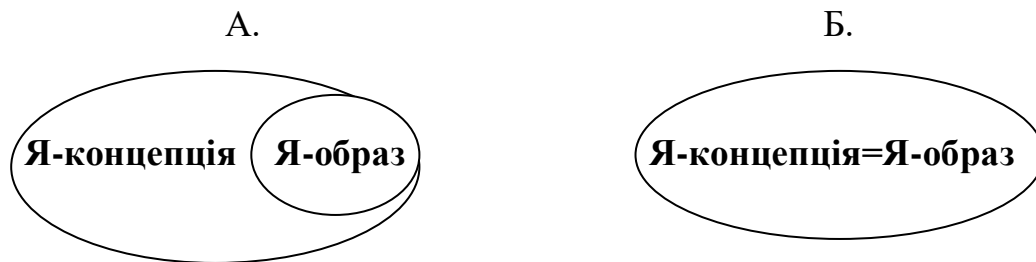

Рис. 1.2. Співвіднесення понять “Я-концепція” та “Я-образ” у психологічних теоріях.

Цікавими для нашого дослідження є роботи А. Сільвестру, М. Лісіної, С. Мадді, Дж. Сандлера про центральну (ядерну) та периферійну ділянки розуміння особистості [110, 111, 112, 243]. За А. Сільвестру в центральному утворенні представлені знання про себе в найбільш опрацьованій формі, тут зароджується та існує загальна самооцінка. Периферійна ж частина містить найновіші свідчення про себе, сюди надходять конкретні факти, часткові знання, що переломлюються крізь призму центрального утворення та заповнюються афективним компонентом. За даною моделлю центр впливає на периферію, однак, і периферія здійснює свій вплив на центр. А. Сільвестру довів, що через вплив на периферію завдяки формуючому експерименту, можливо суттєво змінити ядро образу досліджуваних [111]. Завдяки впливу периферії загальна самооцінка поступово модифікується, що забезпечує динамізм уявлення про себе.

На сьогодні не позбавлені актуальності слова О. Леонтева про те, що “проблема самосвідомості особистості, усвідомлення “Я” залишається в психології невирішеною” [108, с. 13]. Ця думка знаходить своє підтвердження також при дослідженні деяких аспектів Я-концепції осіб юнацького віку з високим рівнем невротичності. З одного боку, є низка досліджень, що ґрунтуються на клінічному матеріалі дорослих, тобто зроблені на вибірці зрілих осіб, що вже мають діагноз неврозу [177, 178]. Такі дослідження відносяться більше до медичної сфери. З іншого боку, науковців і далі більше цікавить

підлітковий та ранній юнацький вік, як суперечливий та конфліктний [147, 175]. Наукових праць, які б розкривали особливості Я-концепції в старшому юнацькому віці, є значно менше, хоча цей віковий етап залишається особливим етапом особистісного становлення. Не достатньо вивченим є питання про Я-концепцію з позиції “центру” та “периферії”. Відтак, фокусом нашого зацікавлення є особливості периферійної частини Я-концепції осіб старшого юнацького віку з високим рівнем невротичності. Такі досліджувані відносяться до умовної норми, але можуть вже розглядатися і як група ризику при подальшому розвитку невротичних проблем. У цьому контексті основну увагу зосередимо на особливостях їхньої Я-концепції. Про взаємозв’язок між периферійною частиною Я-концепції та невротичністю йтиметься в підрозділі 1.3.3.

Серед формальних вимірів (характеристик) Я-концепції (за М. Розенбергом) розрізняють такі: ступінь когнітивної складності та диференційованості; ступінь об’єктивності; ступінь суб’єктивної важливості для особистості; ступінь внутрішньої цілісності, послідовності, узгодженості; ступінь стійкості, стабільності в часі [177]. Основним фокусом уваги в нашій роботі є стійкість Я-концепції, що виявляється через периферійну частину. Особливо цікавим для нас є поєднання, узгодженість та співрозмірність стійкості, усталеності, ригідності Я-концепції та її динамічності, лабільності, гнучкості.

Очевидно, що Я-концепція є важливим структурним утворенням (установкою) психіки людини, яке значною мірою визначає весь подальший шлях становлення особистості, бере участь у формуванні адаптаційних механізмів, утверджує відчуття визначеності в соціальному просторі. Важливого значення набуває забезпечення внутрішньої узгодженості людини із собою, підтримання відносної сталості її поведінки, незважаючи на безперервний тиск зовнішнього світу та ін. [62]. Вона опосередковує найважливіші внутрішні процеси (переробку інформації, мотивацію, емоції) та більшість міжособистісних взаємодій (соціальну перцепцію, вибір партнера,

стратегію взаємодії з ним) [211]. Е. Бернс виокремлює низку важливих функцій Я-концепції, серед яких виділяє такі: забезпечення внутрішньої узгодженості, інтерпретація досвіду, сукупності очікувань, а також визначення діапазону можливостей людини (те, що вона спроможна чи не спроможна здійснити) [35].

Отже, Я-концепція значною мірою організовує діяльність та переживання особистості, забезпечує плани, правила поведінки та сценарії життя, визначає адекватність реакцій на соціальні зміни. Я-концепція надає різноманітним психологічним проявам людини внутрішньої взаємоузгодженості, спрямовуючи їх в єдине русло. Відмова від реалізації своєї Я-концепції призводить до порушення процесу саморегуляції [51, 60, 61, 128, 191, 201]. З'являється ряд симптомів, схожих на невротичні – внутрішні конфлікти, що проявляються через напругу, тривогу і т. ін. Змінити Я-концепцію, яка вже структурувалася, не так просто [165]. Це потребує цілеспрямованих, професійних методів психокорекційного втручання. Їхня ефективність є значно кращою щодо молоді та гіршою щодо людей старшого віку.

1.1.2. Розуміння феномену нестійкості в контексті Я-концепції.

Поряд з тим, що в деяких визначеннях Я-концепція розглядається як відносно стійка система уявлень особистості про себе [149], а в інших, увага акцентується також і на її динамічності [62], стійкість та стабільність знаходяться серед переліку її основних вимірів [177]. Звертаючись до розгляду такого виміру Я-концепції як стійкість, варто розуміти, що мова йде не про абсолютну величину, а про певний континуум, на одному полюсі якого знаходиться стійкість, а на іншому – нестійкість. Під стійкістю в тлумачному словнику В. Даля [66] можна зустріти такі визначення: стійкий – який довго зберігає і виявляє свої властивості, не підлягає руйнуванню; для якого характерні стабільність, постійність; здатний витримувати зовнішній вплив, протидіяти чомусь; який виявляє наполегливість, твердість, непохитність у намірах, поглядах, вчинках, діях і т. ін... Натомість, нестійкий – який швидко

втрачає свої властивості, якості, не здатний подіяти на когось, що-небудь; який часто змінюється, легко піддається зовнішнім впливам, непостійний, несталий [66] і т.ін. Залишається зрозуміти, як ці характеристики стійкості стосуються Я-концепції та як співвідносяться статика і динаміка у цьому контексті.

Відтак бачимо, що при тлумаченні “нестійкості”, в першу чергу, йдеться про певні зміни, які відбуваються з об’єктом, а в цьому випадку, з Я-концепцією. Під змінами в психології прийнято розглядати також і “динаміку”. Хоча, зазвичай, говорячи про динаміку напрошується уточнення: “позитивною” чи “негативною”, “висхідною” чи “нисхідною” вона є, тоді як нестійкість таких уточнень не потребує.

З першого погляду здається, що поняття динаміки має відношення до більш тривалих часових вимірів, аніж поняття нестійкості. Однак, психолог В. Семке розглядає питання динаміки як досить складне та таке, що передбачає будь-які зміни, незалежно від того, чи це короткочасне відхилення від першопочаткового статусу чи більш тривале і стійке перетворення попереднього характерологічного втілення [170]. В. Мясіщев під динамікою розумів розвиток особистості, вказуючи на те, що відбуваються не лише кількісні та якісні зміни на різних етапах становлення особистості, але й виникають характерологічні утворення, що відрізняють особистість в теперішньому від тієї, якою вона була в минулому [131]. Як пише В. Семке: “гармонійна, збалансована (“нормальна”) особистість впродовж свого довгого життєвого шляху значною мірою змінює своє характерологічне втілення, що пов’язано як з фізіологічними віковими змінами, так і з численними мікросоціальними впливами” [170, с. 195].

Німецький клініцист О. Фоерстер, котрого цитують П. Ганнушкін та В. Семке, вказує на те, що в різних фазах свого життя людина постає перед нами у вигляді різних особистостей. І якщо б кожна фаза життя перетворилася в різних індивідів, котрих можна зібрати разом, то вони становили б дуже

різномірну групу. Кожен з її членів мав би свої протилежні погляди, зневажав би іншого, прагнув би розійтися, щоб так ніколи більше і не побачитися [170].

Очевидно, що такі зміни є варіантом норми, а подекуди і розвитку. Однак є випадки, коли Я-концепція характеризується надмірною амбівалентністю, суперечливістю та нестійкістю. Тоді доволі складно стає говорити про цілком гармонійний розвиток особистості, хоча й не завжди можна стверджувати про діагностично релевантні відхилення.

Дещо по різному в наукових джерелах трактується поняття нестійкості залежно від того, яким чином узгоджуються поняття Я-концепції та Я-образу. Р. Бернс зауважує, що терміни “образ Я”, або “картина Я”, які нерідко вживаються в літературі як синоніми “Я-концепції”, не можуть передати динамічний, оцінковий, емоційний характер уявлень індивіда про себе. Він пропонує вживати їх для опису когнітивної складової Я-концепції, тобто статичної. Відтак, у цьому випадку “образ Я” розглядається в контексті стійких тенденцій поведінки [35, 37].

Натомість послідовник Дж. Міда, інтеракціоніст Т. Шибутані, розділяючи Я-концепцію та Я-образ, вказує на те, що Я-образ є мінливим компонентом самосвідомості, він включає уявлення про те, як виглядає людина в очах інших в процесі соціальної діяльності. Я-концепція ж, на відміну від Я-образу, забезпечує відносну постійність уявлення про себе, вона проявляється в стійкій орієнтації людини [164, 215]. Однак у кожному Я-образі є і стабільний інваріант, що переходить від ситуації до ситуації, і завдяки якому людина зберігає свою наскрізну ідентичність. Кристалізація цієї ролі уособлюється в Я-концепції – відносно стійкій системі впорядкованих знань і уявлень про себе [238]. Підтримання стійкості Я-концепції відбувається навіть у відомий спосіб відторгнення правдивої інформації, якщо вона не відповідає уявленням особистості про себе. Водночас, людина може прийняти навіть не правдиву інформацію про себе, якщо вона відповідає її Я-концепції. Очевидно, що питання нестійкості Я-концепції дістало б ще інше трактування, як би

розглядалося в етнопсихологічному контексті [113], однак це не є предметом нашого дослідження.

Е. Еріксон вважає Я-образ статичним феноменом, і в цьому аспекті він ставиться до нього достатньо критично. Основною ж рисою ідентичності, через яку Е. Еріксон і розглядає Я-концепцію, є динамічність, оскільки ідентичність ніколи не досягає завершеності [62, 224, 225]. Натомість К. Роджерс підкреслює, що завдяки постійній зміні Я під впливом нового досвіду зберігаються властивості цілісної системи, гештальта. Навіть при певних особистісних змінах у часі завжди присутнє відчуття, що “ти все-таки залишаєшся собою” [62, 242].

Питання стійкості чи нестійкості Я-концепції є також питанням вікової психології, яка розглядає його з позиції розвитку, тобто послідовності зміни вікових етапів. Підтвердження знаходимо в психологічних словниках, зокрема М. Титаренко [151] вказує, що Я-концепція може володіти високою та низькою стійкістю на різних вікових етапах, у різних типів особистості. У дитинстві Я-концепція вважається найменш структурованою, а тому найбільш пластичною [62]. Я-концепція ж дорослої людини є доволі консервативною. Дослідники, що розглядають Я-концепцію як сукупність інтегрованих Я-образів зауважують, що ключовими характеристиками зрілої Я-концепції є достатня міра стабільності, стійкості, гнучкості та консолідованості її Я-образів. Йдеться про кількість стійких щодо впливів центральних Я-образів, а також про взаємодію між центром і периферією за допомогою ідентифікаційних процесів. Встановлення кристалізованої Я-концепції не означає, що вона є незмінною, однак, це не призводить до втрати ідентичності, бо зберігається стабільне ядро. Ідентифікаційні процеси і надалі виконують свою функцію, та тепер вони носять вибіркового характер. Зазвичай, загроза стійкості Я-концепції дорослої людини відбувається в кризових ситуаціях, що може переживатися як втрата себе (в таких випадках мали би спрацювати захисні механізми). Відтак, вікові кризи мають пряме відношення до нестійкості Я-концепції [151].

У цій роботі в основному користуватимемося поняттям нестійкості, оскільки воно, на нашу думку, найточніше характеризує досліджуваний феномен, відображає легку піддатливість чужому впливові, залежність Я-концепції від зовнішніх обставин, а саме, від думки значущих інших (саме так ми трактуватимемо поняття нестійкості). Поняття нестабільності зазвичай розглядають як синонім щодо нестійкості Я-концепції, однак, на наш погляд, воно є більш доречним стосовно економічної ситуації або ж часових вимірів (нестабільний в часі, але нестійкий у взаємодії з кимось). Відтак, проблема нестійкості Я-концепції потребує комплексного дослідження і є питанням вибраної теоретичної логіки, розуміння вікових особливостей становлення особистості, потужності зовнішнього втручання та психічної (психологічної) норми.

З метою інтеграції згадуваних понять, стійкість та мінливість особистості варто розцінювати як діалектичний взаємозв'язок, а не протиріччя. Стійкість вказує на постійність психічного складу, що допомагає передбачити поведінку людини незалежно від обставин, враховуючи її базові життєві цінності. Мінливість особистості передбачає її пластичність, здатність до поведінки, що є адекватною щодо ситуації. Діалектика знаходить свій вияв у тому, що особистість зберігає базове внутрішнє наповнення у різних життєвих обставинах тому, що здатна до змін.

1.1.3. Становлення самосвідомості та особливості формування

Я-концепції в онтогенезі.

Досить помилково було б трактувати формування Я-концепції з позиції суворого детермінізму. Скоріше за все воно передбачає складну конфігурацію поєднання багатьох чинників, де важко простежити системотвірні причини та наслідки. Однак і в цьому непростому процесі формування все ж таки є певні факти, які розцінюються як закономірності, інші – як тенденції, ще інші – як винятки, які важко пояснити.

Очевидно, що процес формування Я-концепції є невіддільним від процесу становлення самосвідомості. На це вказує низка показників, які дозволяють ідентифікувати процес поетапного становлення самосвідомості в онтогенезі. Усвідомлення свого тіла та впізнавання себе в дзеркалі вважаються моментами зародження самосвідомості. Зокрема, Ж. Лакан та Ф. Дальто розглядають “стадію дзеркала” (6-18 місяців) як етап розвитку людини, який супроводжується цілісним сприйняттям самого себе як тілесної єдності і первинним досвідом самоотождення, що сприяє становленню “Я” і формуванню суб’єкта [67, 105, 107]. Вагомим маркувальним фактором цього процесу також є поява у дитини здатності “стати” на місце іншого. Психоаналітична традиція розцінює зародження самосвідомості і як процес суб’єктивного відокремлення себе від матері.

У радянській психології процес становлення самосвідомості пов’язують насамперед із розвитком свідомості в онтогенезі (Л. Виготський, Л. Рубінштейн, А. Лурія, О. Леонт’єв, Б. Анан’єв та ін.). Самосвідомість розглядається як етап у розвитку свідомості, в процесі якого дитина оволодіває своєю поведінкою та психічними процесами за допомогою культурних засобів (знаків), засвоєних у спілкуванні з дорослими [49, 161, 109, 9]. Такий процес розвитку самосвідомості відбувається поетапно, кожна попередня фаза готує наступну. Вагома роль у процесі формування самосвідомості відводиться також і оволодінню різноманітними соціальними ролями (Дж. Мід) [164].

Більшість теорій Я-концепції зосереджені на особливостях її розвитку в той чи інший віковий період, однак тема ролі значущих інших проходить через весь процес розвитку Я-концепції незалежно ні від віку, ні від психологічної парадигми. Незважаючи на те, що психоаналітики значну увагу приділяють несвідомим процесам, вони, подібно до безпосередніх творців теорії про Я-концепцію [157, 158], особливо ґрунтовно окреслюють важливість ранніх стосунків у всьому подальшому процесі становлення особистості. Така комунікація між мамою та немовлям (взаємний зв’язок) далеко не завжди є свідомою, а тому декодувати цей процес та керувати ним є достатньо складно.

Відтак, психоаналітична школа частіше оперує поняттям ідентичності, що щільно пов'язується з поняттям Я-концепції, яке першими почали використовувати представники гуманістичного напрямку. Психоаналітичною точкою відліку здорової ідентичності за Х. Когутом є задоволення базових дитячих его-потреб у дзеркалізації (відчуття дитиною чутливості матері), ідеалізації (впевненість у її всемогутності) та альтер-его (переживання своєї схожості на матір) [91, 102].

У ранньому віці особливо важливою є сталість зовнішнього світу, яка сприяє набуттю внутрішньої стабільності. Люди будь-якого віку найбільше щасливі і найкраще можуть реалізувати свої таланти тоді, коли впевнені, що за їх спиною стоїть хтось, кому вони довіряють і хто прийде на допомогу, якщо виникнуть труднощі [40, 223]. Дж. Боулбі та М. Ейнсворт довели важливість для повноцінного розвитку дитини та формування її ідентичності встановлення стабільної прив'язаності між дитиною і батьками чи особами, котрі їх замінюють. Власне прив'язаність дає можливість розвивати базову довіру до світу, бере участь у формуванні позитивної самооцінки та стійкої Я-концепції в дорослому віці. Найважливішим для формування прив'язаності є здатність дорослого сприймати будь-які сигнали дитини і реагувати на них [40, 223]. І хоча у таких випадках йдеться про первинну ідентичність, ранні стосунки між матір'ю і дитиною визнаються більшістю психологічних шкіл як такі, що закладають фундамент подальшого сценарію особистісного становлення. Згодом, у дорослому житті доводиться долати ряд випробувань, вікових та непередбачуваних криз, що можуть ставити під сумнів цілісність Я-концепції, тобто порушувати відносно сформовану внутрішню стабільність. Саме в юнацькому віці яскраво маніфестує ранній досвід прив'язаності та власне тепер він найкраще надається до опрацювання.

У контексті психоаналітичної парадигми також можна сказати, що фрустраційні моменти життя примушують регресувати до ранніх точок фіксації, що і може зумовлювати міру чутливості до атаки на Я-концепцію в дорослому віці. До прикладу, проживання юнацького віку як етапу

формування ідентичності часто має у своєму фундаменті, як вже вище згадувалося, власне ці ранні дитячі переживання, що значною мірою і визначають успішність становлення ідентичності.

Представники символічного інтеракціонізму (Дж. Мід та Ч. Кулі) особливо наполегливо відстоювали позицію, що становлення особистості спричинено сукупністю соціальних умов. Йдеться про те, що основним орієнтиром у розвитку Я-концепції особи є Я іншої людини [62]. Близькою до цієї позиції є думка американського психолога Р. Бернса, котрий поєднує в своїх працях загально-психологічні, соціально-психологічні та педагогічні проблеми, бачачи їх у контексті значимості взаємного зворотного зв'язку (тобто міжособистісної взаємодії) при формуванні Я-концепції [35]. Інтеріоризація соціальних реакцій є вагомим фактором при формуванні Я-концепції, і цей факт достатньо складно спростувати [90, 115, 116, 188]. Фундаментальною у цьому значенні виступає теза Л. Виготського про те, що джерелом розвитку вищих психічних функцій є соціально-культурне середовище. Спочатку вони виникають як форма співробітництва між людьми (інтерпсихічний компонент), а згодом стають індивідуальними (інтрапсихічна функція) [49].

Та, на жаль, не завжди ті “дзеркала”, в яких ми черпаємо психологічну інформацію про себе, є “адекватними”. Зазвичай дитина росте в проекції своїх батьків. Часто нереалізовані плани, власні дефіцити, а відтак і батьківські цінності та ідеали є тими умовами, в яких формується Я-концепція особистості, задається перспектива розвитку, тобто сценарій життя.

Оцінка особи іншими людьми, особливо в період раннього віку, займає центральне місце і в теорії К. Роджерса. Його теорія великою мірою ґрунтується на тому, що більшість проблем виникає через невідповідність між Я-концепцією та окремими аспектами актуального переживання. Відтак через подібний ранній досвід, умовну любов батьків, згідно з позицією К. Роджерса, формується неконгруентність, що віддаляє людину від себе. Така причина є

основною небезпекою, що постає перед психологічним здоров'ям особистості [157, 158, 242].

Цікавою до розуміння видається також ідея розвитку особистості за В. Козловим [96]. Йдеться про те, що в кожного з нас є Я-реальне та Я-потенційне. Самореалізація відбувається тоді, коли Я-реальне збільшується до розмірів Я-потенційного. Соціум часто вітає такий розвиток, оскільки в людини з'являються нові можливості і вона стає здатною віддавати значно більше енергії для нього. Однак після такої реалізації може настати застій, так звана криза стабільності. Та з часом особистість знову потребує змін та прагне до подальшої самореалізації.

Надалі залишається лише один шлях для самовдосконалення – через інтеграцію фрагментів величезної підструктури особистості, яку можна означити як “не-Я”. Йдеться про “Анти-Я-концепцію”, про те, що кожне ”Я” має “не-Я” (н-д: “Я-розумний студент”, а “дурний студент – це “не-Я”). У психокорекційному процесі часто відбувається заміна структур “Я” і “не-Я” (наприклад, заборона на любов до чоловіків у жінок перетворюється на заборону на ненависть). Однак така психокорекція, за В. Козловим, не робить основного – не позбавляє особистісну структуру бінарності і, по суті, нічого глобально не змінює (див. рис. 1.3). Метою грамотного психокорекційного процесу є гармонізація протилежностей, вихід за межі всіх форм, їхня інтеграція (див. рис. 1.4). Отже, замість жорстких обмежень повинен з'явитися гнучкий вибір [96]. Принцип інтеграції розглядається як основний в особистісному розвитку і в трактуваннях С. Рубінштейна, Б. Ананєва, Ф. Перлза та ін...[9, 142, 143, 161]. Коли інтеграція відбувається вдало, можна говорити про цілісність Я-концепції.

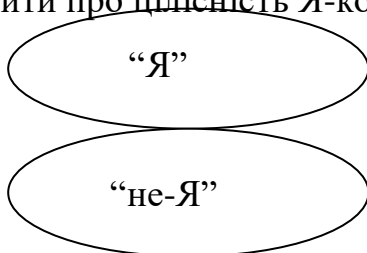

Рис. 1.6. Уявна трансформація за В. Козловим.

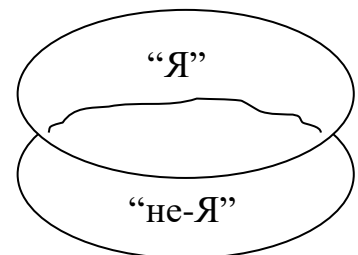

Рис. 1.7. Розвиток особистості через інтеграцію за В. Козловим.

Через здобуття досвіду стосунків з іншими особистість долає подібний шлях. Однак не можна стверджувати, що в онтогенетичному контексті вплив значущих інших є однаково вирішальним. Очевидно, що на початкових етапах формування Я-концепції прослідковується сильна її залежність від думки інших, яка апріорі продиктована батьками чи іншими значущими людьми часто навіть на невербальному рівні. З віком Я-концепція починає відігравати все більш самостійну роль у житті людини, стає тими “окулярами”, через які вона дивиться на світ, інтерпретує досвід, будує стосунки [200, 204]. Я-концепція все більше структурується, інтегрується та ускладнюється, набуваючи таким чином відносної стійкості завдяки стабілізації Я-образу.

На формування Я-концепції впливає також минулий досвід, успіхи та невдачі, власна зовнішність та багато інших факторів, які часом доволі складно відразу означити як значущі при її формуванні. В цілому можна сказати, що Я-концепція є результатом соціального досвіду особистості, куди включене самоспостереження, соціальне порівняння, чужі оцінки, інтроекції... [173, 174, 216].

Зазвичай важливу роль в процесі становлення Я-концепції відіграє механізм ідентифікації. Йдеться про сильний, в основному позитивний емоційний зв'язок, а відтак і інтеріоризацію чужих цінностей, зразків поведінки у свій внутрішній світ. Такий механізм часто проявляється в тому, що людина відчуває іншого ніби своїм продовженням чи себе продовженням іншого. Занурення в обставини життя особи, з якою відбувається ідентифікація, зумовлює систему власних цінностей. У ситуації ототожнення реагування відбувається так, ніби це ми робимо щось погане чи добре, а не особа, котра є об'єктом нашої ідентифікації. До прикладу, дитина, котра бачить, як її батько погано поводить в присутності інших, коли нап'ється, відчуває сором.

Поряд із механізмом ідентифікації вагомим значення при формуванні Я-концепції набуває рефлексія та зворотний зв'язок. Зворотний зв'язок надає інформацію про особистість, яка згодом стає суб'єктивно значущою, а рефлексія дозволяє переосмислити її. Власне ці механізми конструктивно та

цілеспрямовано використовують психологи в своїй психокорекційній практиці для реконструкції самосвідомості.

Відтак, знання про себе спочатку виступають у вигляді окремих ситуативних, нерідко випадкових образів себе, які виникають у конкретних умовах спілкування [166] та діяльності. Далі ці образи інтегруються у більш або менш цілісне й адекватне поняття про власне “Я” [56]. При необхідності реконструювати це уявлення про себе може допомогти психокорекційна чи психотерапевтична практика.

Аналіз літературних джерел показав, що науковці не послуговуються спільним термінологічно-концептуальним апаратом при дослідженні Я-концепції та Я-образу, неоднозначно трактується місце Я-образу в структурі самосвідомості, малорозробленим є питання про Я-концепцію з позиції “центру” та “периферії” та в контексті її стійкості, а тому з’являється потреба створити власну теоретичну модель, яка допомогло б реалізувати емпіричну частину дослідження.

1.2. Психологічні особливості розвитку Я-концепції в юнацькому віці.

Л. Виготський зауважував, що в психології юнацького віку значно більше теорій, ніж однозначних, чітко встановлених фактів [49, 99]. Ця думка і на сьогодні залишається актуальною для вікової психології. Передусім це зумовлено тим, що вікові межі юнацького віку є достатньо умовними та розмитими. В одних класифікаціях вік 18-21 рік характеризується як період ранньої дорослості [180], в інших визначається як юнацький [1]. У свою чергу, одні автори поділяють юнацький вік на 2 етапи: ранню юність (від 15-16 р. до 17-18 р.) та зрілу юність (старший юнацький вік 18-21 р.) [35, 100, 102], інші такого поділу не роблять [155].

Така розбіжність у поглядах значною мірою зумовлена тим, що вікова категорія первісно означувала не стільки хронологічний вік, скільки етап

соціалізації, становище в суспільстві та соціальний статус. Те, якого рівня розвитку досягнула особистість у той чи інший віковий етап, багато в чому залежить від етнокультурного та соціально-економічного фактору, історичного етапу, диференціально-психологічних та індивідуально-типологічних відмінностей [102]. На практиці універсальна схема вікової періодизації коригується багатьма чинниками та потребує їх вплетення в контекст даного питання. Календарний вік не може бути абсолютною відправною точкою відліку для вікової періодизації, оскільки значущими є усі перелічені вище фактори. На сьогодні вікові межі юнацького віку ще більше розмиті, що пояснюється змінами в соціальній ситуації розвитку поколінь та підтверджує соціальну та історичну зумовленість розвитку особистості [180]. Говорячи про юнацький вік у своїй роботі, в першу чергу, матимемо на увазі вік 18-21 рік, що відповідає думці переважної більшості вітчизняних дослідників (старший юнацький вік).

Якщо ранній юнацький вік у часі співвідноситься з навчанням у старших класах школи, то старший юнацький вік – з порою студентства, коли розвиток соціально-креативного потенціалу стає вагомим ресурсом розвитку особистості. Часом, період навчання у вищому навчальному закладі (ВНЗ) співвідносять ще і з періодом ранньої дорослості (або зрілою юністю). У цей період підсилюються свідомі мотиви поведінки, підвищується інтерес до моральних проблем [184].

У зрілій юності завершуються процеси біологічного дозрівання, відбувається стрімкий розвиток в інтелектуальній сфері, посилюється емоційна стабільність, особливо значущими стають міжособистісні стосунки, насамперед з протилежною статтю [165]. Усвідомлення існування динаміки у стосунках з близькими людьми – один із важливих резервів розвитку в юнацтві [1].

Студентський вік, за словами Б. Ананьєва є сензитивним періодом для розвитку основних соціогенних потенцій людини [9, 184]. Значно зростає соціальна активність, збільшується коло спілкування, а, отже, і розширюються можливості для випрацювання нових зразків поведінки, таких необхідних для

повноцінної адаптації в сучасній соціальній дійсності. Зберігається максималізм та критичність, рішучість, здатність до захоплення, прийняття відповідальних рішень, зрілість в розумовому та моральному плані.

Важливим психологічним новоутворенням юнацького віку є становлення стійкої самосвідомості за рахунок інтеграції, до певної міри стабілізації та автономізації Я-концепції [184]. М. Савчин та Л. Василенко зазначають, що: “Розвиток самосвідомості продовжується досить інтенсивно, хоч і не так бурхливо, як у період ранньої юності. Рівень домагань стабілізується, самооцінка стає незалежною від зовнішніх оцінок” [165, с. 260]. У цей час спостерігається тенденція до підкреслення власної індивідуальності, неподібності на інших. З’являється власна модель особистості, за допомогою якої визначається ставлення до себе та інших [38].

Це період, коли людина може пройти шлях від невпевненого, непослідовного, з дуже нестабільним самовідчуттям та самоставленням підлітка до справжньої дорослості. Пасивний етап розвитку самосвідомості, коли розвиток особистості веде за собою розвиток самосвідомості, змінюється на активний, коли самосвідомість включається в процес розвитку особистості і значною мірою визначає його. В цей період у результаті інтеграції та диференціації мотивів і ціннісних орієнтацій відбувається формування життєвих планів, особистісного та професійного самовизначення і становлення активної життєвої позиції молодого людини [38].

Основне питання, що постає в цей період перед молодою людиною, за Е. Еріксоном – це питання досягнення Его-ідентичності та близькості, на противагу змішуванню ролей та ізоляції [100, 103, 224, 225]. Юнацький вік формується навколо кризи ідентичності та складається з серії соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій та самовизначень. Якщо не вдається позитивно вирішити ці завдання, то формується неадекватна ідентичність [172, 184]. До прикладу, статус дострокової ідентичності може бути симптомом невротичної залежності. Разом із тим, низка стабільно

фіксованих характеристик “неадекватної” ідентичності також засвідчує формування “невротичного характеру”.

Вибір професії та шлюбу часто можуть бути тими основними виборами, що порушують емоційну стабільність у цьому віці. Г. Абрамова зауважує, що цей віковий період описується і як вік росту сили Я, здатності проявити і зберегти свою індивідуальність. Вже є достатньо ресурсів для подолання страху втрати свого Я в умовах групової діяльності чи інтимної близькості. Через протистояння з іншими людьми Я випробовує свою силу, здобуває чіткі межі свого психологічного простору і вже здатне захистити їх від руйнівного впливу інших [1].

Власне на даному віковому етапі вагомого значення набуває питання збалансованого відчуття себе та відчуття іншого. Йдеться про злиття в єдине власної ідентичності з ідентичністю іншої людини без побоювання, що втрачається дещо в собі [38]. Психологічно нездоровим варіантом, до прикладу, є стосунки, коли особистість прагне опинитися в шлюбі з метою здобути ідентичність за рахунок іншого, що переважно закінчується або розчаруванням, або патологічною залежністю, або першим і другим.

Разом із становленням особистості відбуваються трансформації, пов’язані з Я-концепцією. За І. Коном, такі перетворення в основному пов’язані з формуванням стійкого образу Я (розглядає Я-концепцію та Я-образ як синоніми), тобто цілісним уявленням про себе. У літературі описані, однак не завжди однозначно трактовані вікові закономірності зміни Я-концепції та її компонентів. Зазвичай вивчення цих закономірностей відбувається в таких напрямках:

- зміни в змісті Я-концепції – які риси усвідомлюються краще, яке значення приділяється зовнішнім, розумовим та моральним якостям;
- вікові динамічні зміни щодо об’єктивності Я-концепції;
- простежуються зміни структури Я-концепції – ступінь її диференціації (когнітивної складності), внутрішньої послідовності (цілісності), стійкості (стабільності в часі), суб’єктивної значущості [100].

Відштовхуючись від цих критеріїв, можна сказати, що в старшому юнацькому віці Я-концепція вже мала би характеризуватися досить високим рівнем об'єктивності, диференційованості, цілісності, стійкості, послідовності, усвідомлюваності та інтегрованості. Когнітивна складність (тобто диференційованість) елементів Я-концепції зазвичай формується швидше, ніж інтеграційна тенденція, від якої залежить внутрішня послідовність та цілісність Я-концепції.

Питання про те, як може співвідноситися стійкість Я-концепції з реальною зміною індивідуально-особистісних рис та віком, достатньо непросте питання. І. Кон зауважував, що якщо на початку здавалося, ніби період дорослості (коли особистість реалізує свій потенціал) є відносно статичним, то згодом стало зрозумілим, що людина розвивається впродовж всього життя і темп, міра та характер вікових змін дуже сильно, але непрямо лінійно варіюють залежно від віку [100].

Дані про стійкість Я-концепції не є однозначними. Однак прийнято вважати, що в цілому вона, як і стійкість інших установок та ціннісних орієнтацій, з часом зростає. Літературні джерела засвідчують, що самоопис у старшому юнацькому віці менше залежить від випадкових обставин, ніж, до прикладу, в підлітковому [102, 103, 155]. У підлітковому та ранньому юнацькому віці самооцінка може змінюватися дуже кардинально, однак у нормі з часом відбувається її стабілізація. За І. Коном, після 16 років Я-концепція більш-менш стабілізується [99, 100, 102]. Це зазвичай пов'язують із тим, що сам пік статевого дозрівання вже позаду. З іншого боку, особистісні риси, з яких складається Я-концепція, можуть володіти об'єктивно різною мірою стійкості. Окрім того, важливого значення набувають диференціально-психологічні аспекти розвитку. Це в свою чергу ставить під сумнів достовірність результатів про стійкість Я-концепції.

Таку нестабільність Я-концепції можна осмислювати також крізь призму різноманітних психологічних теорій. Так, беручи до уваги психоаналітичне розуміння пубертату, відзначаємо, що воно характеризує цей період як

пробудження сил, що мають інстинктивну природу, які порушують рівновагу особистості, яка встановилася в латентний період. У житті молодого людини з'являється багато напруги, змін в емоційній сфері, а водночас і підринається початково сформоване уявлення про себе, відбуваються значущі зміни і в сфері самосвідомості. Порушення психічної рівноваги відбувається і через руйнування емоційних зв'язків з батьками. Водночас у нормі згодом повинні з'явитися нові альтернативні близькі стосунки. Успішне проходження процесу становлення ідентичності дозволяє перебувати у цих стосунках з достатнім рівнем індивідуальної автономії [35, 36]. Старший юнацький вік характеризується тим, що порушена пробудженням інстинктивних сил рівновага поступово відновлюється.

У своїй книзі “Психологія підліткового та юнацького віку” Ф. Райс, представляючи теорію А. Фрейд, вказує: “Якщо конфлікт між Воно, Я та Над-Я не розв'язується в юності, то його наслідки можуть бути руйнівними для емоційної сфери індивіда” [155, с. 57]. Однак, незважаючи на це, А. Фрейд дивиться на процес становлення юності достатньо оптимістично і вважає, що гармонія між Воно, Я та Над-Я можлива, і в більшості юнаків та дівчат вона все-таки настає. Для цього необхідно, щоб Над-Я встигло достатньо розвинути впродовж латентного періоду без надмірної репресії інстинктів, що зазвичай викликає підвищене почуття вини та тривоги; щоб подолати конфлікт, Я повинне володіти достатньою силою та розумом [227].

Незважаючи на деякі [155, 227] психоаналітичні дослідження юнацького віку, тлумачення цього феномену не є достатньо добре впорядкованим та структурованим. Можливо, це наслідок того, що уявлення про юнацтво психоаналітики в основному черпають з клінічного досвіду роботи з невротиками [35].

Соціально-психологічний підхід пов'язує переосмислення Я-концепції з процесом соціалізації, тобто включенням молоді в нову систему відносин, де провідну роль відіграють очікування значущих інших. При цьому емоційна

напруга та нестабільність зумовлена не внутрішнім фактором, а тими протиріччями, які суспільство накладає на людину [35].

У сучасному світі звичним феноменом юнацького віку постає підміна цінностей, несформованість їх внутрішньої ієрархії, інфантильність, високий рівень невротичності, що значною мірою зумовлюється темпом сучасної цивілізації, великою кількістю відкритих перед молоддю можливостей та вимог до неї.

Нестійкість Я-концепції можна розглядати не лише в контексті вікових теорій та періодизацій, але й особливостей творчої особистості (яка, однак, здатна розв'язати свої проблеми через сублимацію), формування дисгармоній у розвитку (особливість невротичної особистості) [102].

Надміру нестійкий та залежний образ Я часто є причиною різноманітних похідних невротичних проблем. В юнацькому віці зазвичай настає момент, коли втрачається зв'язок зі своєю первинною групою (сім'єю), а тому і зростає рівень тривожності та невротичності. З'являється необхідність забезпечити себе референтним оточенням, проте не менш важливим є намагання не втратити себе. Такі обставини можуть сприяти актуалізації ранніх дитячих внутрішніх конфліктів. Наскільки вдасться побудувати стосунки здоровими та адекватними, значною мірою залежить від рівня власної невротичності, що пов'язано з раннім досвідом переживань та можливістю побачити іншого таким, яким він є насправді [38, 48, 136]. До цього віку було вже достатньо часу, щоб невдала "функція" соціального досвіду була представлена у вигляді "фальшивого Я".

В основі високого рівня невротичності може бути також і прірва між Я-реальним та Я-ідеальним. Власне з цим пов'язують цілу низку психологічних проблем. З іншого боку практично будь-який розвиток відбувається через розв'язання суперечностей. Розвиток самосвідомості також пов'язаний із незбігом Я-реального та Я-ідеального. Психологічний ріст особистості студента – це також діалектичний процес виникнення і розв'язання суперечностей, активної роботи над собою, перехід зовнішнього у внутрішнє [184]. Відсутність

подібних конфліктів у юнацькому віці може бути ознакою того, що психологічне дозрівання індивіда не відбувається.

Зважаючи на динаміку вікового розвитку, помічаємо, що при інтерпретації дитиною первинної інформації, яка накопичується через переживання повсякденних ситуацій, використовуються суспільно-культурні еталони. В підлітковому віці ці переживання узагальнюються та складаються в Я-концепцію (формується еталони особистого досвіду), а в юнацькому віці відбувається усвідомлення своєї сутності незалежно від конкретних подій. З'являється можливість вибору: відігравати нав'язаний тобі дитячий сценарій чи трансформувати його в більш прийнятний та адаптований для себе, звільняючись від бажань інших та формуючи міцний власний стрижень ідентичності. Слушною у цьому контексті є сентенція: “Важливо не те, що з мене зробили інші, а те, що я зробив з того, що зробили з мене” [30, с. 25]. Порівняно з дитиною, що відкриває для себе зовнішній світ, світ речей, в старшому юнацькому віці людина намагається інтегрувати та до певної міри змінити свій внутрішній світ.

У цей період достатньо добре розвинена рефлексивність та інші важливі внутрішні ресурси для того, щоб реалізувати прагнення до змін. Психологи у своїй практичній діяльності можуть “використати” мотиваційну складову особистості, з тим, щоб вміло вплинути на процес реконструкції самосвідомості під час психокорекції. В юнацькому віці внести зміни в Я-концепцію значно легше, ніж у дорослому віці. Тому, з психологічної точки зору, варто усвідомлювати ресурси цього вікового етапу та вміло застосовувати їх для особистісного зростання.

Відтак, на завершення етапу зрілої юності уже сформовані важливі особистісні структури: самосвідомість, спонукальна та емоційно-вольова сфери, характер, індивідуальність, інтелект [165]. Якщо у ранньому юнацькому віці самосвідомість формується, то в старшому юнацькому віці вона стабілізується.

1.3. Взаємозв'язок Я-концепції та рівня невротичності в юнацькому віці.

1.3.1. Передумови формування та особливості Я-концепції осіб з високим рівнем невротичності.

Якщо початкове бачення невротичності дуже тісно корелювало з клінічною нозологією, то в подальшому це поняття виходить за межі нозологічної одиниці, набуваючи статус адаптаційної стратегії [4, 41, 205, 206, 132, 213], що може переживатися людиною Его-дистонно, як вимушений, чужорідний спосіб реагування на стрес або Его-синтонно, зрощено з ідентичністю та характером, як звична манера поведінки в певних ситуаціях. У цьому сенсі певна міра невротичності притаманна будь-якому життєвому стилю. Сама лише нозологічна позиція неспроможна вичерпно пояснити зміст невротичності [41]. Необхідним стає виявлення ранніх маркерів невротичності з метою впровадження кваліфікованих психокорекційних програм на початкових етапах виникнення невротичного процесу, коли зворотність патологічних проявів є ще доволі швидкою та ефективною. Зауважимо, що у цьому розділі дивитимемося на невротичність ніби крізь збільшуване скло і часом навіть звертатимемося до поняття неврозу (хоча чітко дотримуємося позиції не тотожності даних понять) для того, щоб легше усвідомити особливості та закономірності, що можуть лежати в основі даного процесу.

Діагностувати дисгармонійний розвиток Я-концепції, який міг би засвідчити формування патогенного процесу, можливо при достатній сформованості особистісних рис, при досягненні мозком певного рівня зрілості [146, 147]. Про чітко сформовані та закарбовані особливості “невротичної Я-концепції”, які можуть перерости навіть у клінічну симптоматику, можна сміливо говорити, починаючи зі старшого юнацького віку, коли центральним психологічним новоутворенням виступає відносно стійке уявлення про себе, з'являється власна модель особистості, за допомогою якої визначається ставлення до себе та інших.

При теоретичному дослідженні питань суміжних з виявленнями особливостей Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності можна опиратися і на подібні дослідження, які стосуються дорослих [2, 3, 6, 7, 8, 44, 45, 49, 206, 80, 85, 98, 125, 126, 159, 177, 222, 229, 233, 244, 245]. Це зумовлено тим, що старший юнацький вік розглядають і як період ранньої дорослості, через те що більшість вимірів Я-концепції близькі за змістом як у юнаків, так і в дорослих.

Теоретики та практики психології, а навіть і психіатрії, з порушенням Я-концепції пов'язують різноманітні нозологічні одиниці. Глибинні дефіцити ідентичності, нестійкості Я-концепції, її суперечливість та амбівалентність, як стверджують численні літературні джерела, лежать в основі різноманітних дисфункцій [94, 114, 215, 237, 239]. Я-концепція виявляється базовим поняттям для психологів та психотерапевтів у їх практичній діяльності – усі вони, певною мірою, „лікують чи психокоригують Я-концепцію”.

Т. Шибутані відзначає, що психічні розлади на різних рівнях особистісної організації (за О. Кернбергом, Н. Мак-Віллямс) показують, наскільки наполегливо індивід шукає примирення з собою, часто виявляючи важливість символічних процесів. Коли людина неспроможна сформувати задовільну Я-концепцію, вона може заперечувати чи забувати те, що її принижує, маніпулюючи символами, а в особливих випадках навіть заперечувати існування світу чи самої себе [214, 215].

Якщо в наукових джерелах Я-концепція є настільки важливим маркувальним фактором при різноманітних розладах навіть на більш глибокому рівні ураження (психотичному), то на невротичному рівні специфіка Я-концепції часто залишається основною “симптоматикою”, особливістю цієї категорії клієнтів. Деформації самосвідомості виступають вузловими порушеннями в генезі невротичного розвитку [177]. У випадках, коли йдеться про той чи інший рівень невротичності, Я-концепція також характеризується певними особливостями та має свою історію формування.

У своїй роботі ми будемо користуватися поняттям „*невротичність*”, маючи на увазі не пацієнтів, що перебувають у психіатричній лікарні з діагнозом “невроз”, де скоріше опираються на клінічну симптоматику, а звичайних пересічних людей, котрі порівняно добре функціонують на своїх „робочих місцях”, в сім’ях та побуті (хоча це може даватися їм і не легкою ціною, викликати проблеми нераціональної затрати енергії, особистісних ресурсів), але відчувають власну меншовартість, незначущість, чим і звужують межі взаємодії зі світом. Отже, ми швидше наближаємося до поняття „невротичної поведінки” [134, 135], “невротичних проявів” [7, 8] у широкому значенні цих термінів. Ми розглядаємо невротика і невротичність радше як психологічний феномен, аніж клінічну нозологію. Йдеться про „нормальних невротиків, подібних до нас” [233]. У цьому разі, конструкт невротичності є доволі умовним, оскільки кожен із нас до певної міри може відчувати його присутність. Однак високий рівень невротичності сприяє викривленню картини світу з наступними моментами дезадаптації.

Поряд з поняттям “невротичність”, в психологічній літературі можна зустріти ряд суміжних понять, доприкладу: “невротизація”, “невротик”, “нейротизм”, “невроз”, “невротична особистість” та ін. Необхідним для нас є виокремлення поняття невротичності з-поміж інших суміжних понять. Л. Девідсон розглядає невротизацію як прояв надлишку емоційної напруги [196], тоді, як ми схильні розуміти під надлишком емоційної напруги скоріше високий рівень невротичності, певний стан, а невротизацію розглядати як процес.

Часом в психологічній літературі можна зустріти сплутаність та підміну таких понять як “невротичність” та “нейротизм” [7]. Зауважимо, що при розмежуванні даних понять під нейротизмом (за основу беремо визначення Г. Айзенка) розуміємо генетично обумовлені базові особистісні виміри, а під невротичністю певний стан, що в основному зумовлений психогенними факторами. Для кращого розуміння місця невротичності в контексті суміжних понять представляємо розроблену нами схему (див. рис. 1.5).

Юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності можуть мати деякі риси особистості, які характерні і для хворих неврозом, однак, це не означає, що вони повинні захворіти неврозом. Наявність даних рис особистості не обов'язково несе негативний відтінок. У різних контекстах ці риси можуть мати як позитивне, так і негативне значення. Дане поняття вважається поза клінічним і використовується скоріше в психологічних дослідженнях.

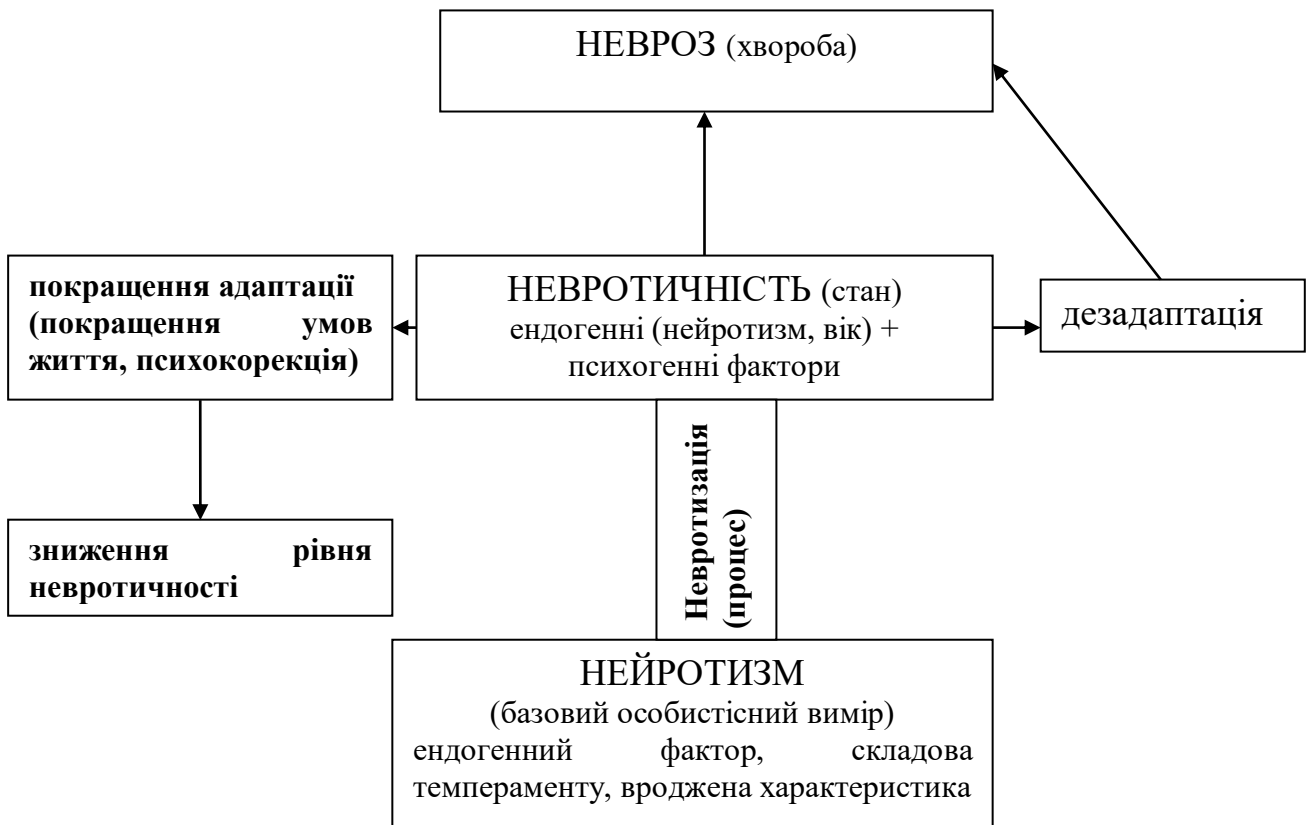

Рис. 1.5. Невротичність в контексті суміжних понять.

Зазвичай, в конструкт "невротичності" вміщують сім часткових конструктів: схильність до заниженої самооцінки, до визнання власної неповноцінності, песимізму, тривожності, залежності від соціального і фізичного середовища, схильність до іпохондрії, одержимості [192].

І хоча в клінічно-орієнтованих дослідженнях підкреслюється вагомість клінічного радикалу в розвитку невротичних порушень, однак запропонований нами психологічний підхід, подібно до позиції О. Соколової, пропонує виявлення вузлових особливостей самосвідомості, характерних для невротичності як такої, ігноруючи цей „клінічний радикал” [138, 139].

Психотерапевти, які працюють з „нормальними невротиками” [237], зазначають, що їхні клієнти мають не різні проблеми, але дуже подібні, або й навіть одну і ту ж проблему. „Особливості і ступінь може бути різною, але хвороба є тією самою. Невротичність маніфестує в момент відчуття власної непотрібності, незначущості, неадекватності та знання того, що ти всіх довкола розчаровуєш. І що найбільше шкода: це відчуття йде від ранніх взаємодій з батьківськими фігурами” [233, с. 3]. На противагу західним цивілізаціям (де рівень невротичності є особливо високим) наводиться порівняння з дикими племенами Ягуани, чиї діти відчувають себе бажаними і гідними, оскільки батьки виявляють емпатію до їхніх природних потреб. У згаданій праці автор описує невротичність дорослого як відображення багатьох негативних очікувань дитини, що впливають з її несвідомих переконань.

А. Захаров у своїй книзі “Неврози у дітей і підлітків. Анамнез, етіологія і патогенез” доречно цитує К.Юнга: “За ненормальних умов, тобто там, де мова йде про вкрай сильні і при цьому ненормальні установки матері, дітям може бути насильно нав’язана відносно однорідна установка поза їх індивідуальною схильністю, котра, можливо б вибрала інший тип, якщо б не завадили цьому ненормальні зовнішні умови. Там, де має місце таке обумовлене зовнішнім впливом викривлення типу, індивід в майбутньому переважно стає невротичним, і його одужання можливе лише через виявлення природно відповідної індивіду установки” [77, с. 75]. Йдеться або про незадоволення потреб, або про переривання контакту дитини з власними потребами через інтроекти привнесені батьками.

Конструюючи здорову самість, Х. Когут зауважував: “Щоб вижити психологічно, дитина повинна народитися в емпатійному середовищі людей (об’єктів самості), подібно до того, як вона повинна народитися в атмосфері, що містить оптимальну кількість кисню, щоб вижити фізично” [102, с. 90].

Особистість юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності часто характеризується через втрату спонтанності, заперечення власних потреб, одягання соціальних масок. Очевидно, що Фальшиве Я, за В. Віннікотом

(Псевдо-Я, *Pseudo-Self*), завжди результат розв'язання проблеми конфліктного змісту [47, 48, 95, 249, 250]. Воно може стати передумовою складнішої хвороби, а може лише зупинитися на сформованих захисних механізмах, що перешкоджають глибокому усвідомленню своєї справжності і збіднюють розвиток особистості, тобто, з одного боку, Фальшиве Я сприяє розвитку невротичності, а з іншого – є її маркером.

Не випадково А. Адлер писав, що усі помилки виховання – це штучно вирощене почуття неповноцінності, а згодом, високий рівень невротичності формується через страх перед викриттям неповноцінності (тому оцінка інших є настільки важливою і болісною для юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності). Відтак, невротик виробляє для себе фіктивну ціль, пише А. Адлер, з якою прямує впродовж життя і планує її використати як варіант захисту та підтримання свого Фальшивого-Я (*Pseudo-Self*). Невроз розглядається не як хвороба, а лише як певний спосіб викорінення почуття неповноцінності і завоювання статусу в суспільстві [4, 5].

Зазвичай подібні сценарії чи так звані сімейні скрипти є передумовою формування і водночас результатом неадекватної Я-концепції, що і дозволяє особистості з високим рівнем невротичності витлумачити реальність у свій суб'єктивний спосіб: світ дитячих кривих дзеркал ніби сформував криве бачення світу. Відтак, особливості юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності можна висвітлювати в аспекті їх сфрустрованих базових потреб (як раннього дитинства, так і зрілого життя), адекватної чи не адекватної Я-концепції. Незалежно від наукової парадигми, з незадоволеними потребами та приховуванням неповноцінності тісно пов'язуються механізми психологічного захисту та компенсаторні стратегії, що зазвичай беруть активну участь у формуванні високого рівня невротичності, а згодом і „невротичного характеру”.

У К. Роджерса невротичність певною мірою прирівнюється до неконгруентності (поняття здоров'я і хвороби заміщуються поняттями конгруентності та неконгруентності), яка формується через умовну любов

батьків [11, 157, 158]. Діти часто ототожнюють себе зі своїми діями, а їм настільки важлива любов рідних, що вони готові діяти наперекір своїм бажанням (тому психологи акцентують увагу батьків на необхідності наголошувати і неодноразово підкреслювати своїй дитині, що „поганий не Ти, а Твої вчинки”) [68].

Першою необхідною умовою, пише К. Роджерс, конгруентного розвитку особистості є позитивна безумовна увага до дитини з боку матері, коли вона належним чином задовольняє потреби в любові, турботі і ласці. Лише тоді, в дорослому віці, людина може досягнути самоактуалізації: повністю проявити всі аспекти свого Я [196, 242].

Відтак, з'являється можливість підтримати самоповагу і самооцінку юнаків та дівчат, допомогти у формуванні особистості, котра зможе повноцінно функціонувати, не набуваючи невротичної ідентичності. Я-концепція, що складається з результатів життєвого досвіду, чинить потужний вплив на прийняття даною людиною світу, інших людей, на оцінку власної поведінки. З невротичною ідентифікацією пов'язується Я-концепція, що може хибно відображати реальність, викривлювати її у зручний для себе спосіб. Те, що не узгоджується з Я-концепцією, може бути витіснено зі свідомості, хоча насправді може бути істинним [157].

В основі невротичності в юнацькому віці часто лежить недостатня задоволеність власним життям, що свідчить про значну неузгодженість Я-реального та Я-ідеального. За психоаналітичною концепцією, невротична особистість має дуже ригідне і каральне Супер-Его та Я-ідеальне як його складник [199, 227]. Его-психологія вводить важливе психоаналітичне поняття „сила Его”. Воно передбачає здатність особистості до сприйняття реальності, навіть коли вона надзвичайно неприємна, не вдаючись до більш примітивних захистів, таких, наприклад, як заперечення. А. Фройд як представниця Его-психології стоїть на позиції того, що основною функцією Его є захист власного „Я” від тривоги, що виникає в результаті сильних інстинктивних бажань (Ід), впливів реальності, що викликають хвилювання (Его), а також почуття вини і

пов'язаних із цим фантазій (Супер Его) [227]. І вже Селф-психологія переосмислює механізми психологічного захисту як спосіб підтримання несуперечливого, позитивного відчуття „Я” [102].

За А. Кемпінським, проблеми невротиків пов'язані з їхнім автопортретом [93], який формується і коригується під впливом референтних інших (*Self* – об'єктів у психоаналітичному трактуванні). Саме тому внутрішньо-особистісний аспект етіології невротичної поведінки часто розглядається крізь призму відносин. Більшість з вищезгаданих характеристик юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності в основному проявляється у стосунках (н-д: прагнення до влади, невротична потреба в любові чи емоційне дистанціювання), а не самі по собі. Відтак, практикуючі психологи відстоюють позицію групової психокорекційної роботи (“де є вхід, там має бути вихід”) як доволі ефективною, оскільки ставлення до себе є пізнішим утворенням, що формується в результаті поваги чи неповаги до тебе з боку *Self* – об'єктів.

У своїй книзі „Профілактика дитячих неврозів” А. Співаковська оригінально описує механізми формування невротичності [181]. Вона вказує на те, що невротична дезінтеграція „Я” переживається спочатку як неможливість відповідати вимогам і очікуванням батьків і залишатися в той же час собою. Ця стратегія в майбутньому переозначається як неможливість будувати рівні (партнерські) стосунки з іншими та бути прийнятим ровесниками. Будь-яка невідповідність є джерелом постійної боротьби мотивів та напруги, котрі ведуть, з одного боку, до компенсаторної гіпертрофії власного „Я” у вигляді егоцентризму, загостреного самолюбства, а з іншого – до розвитку нав'язливої концепції „не-Я”.

Авторка наголошує на тому, що психогенно зумовлена дезінтеграція „Я” породжує почуття внутрішньої невизначеності та невпевненості в собі, що веде до наростання тривоги, страху зміни та втрати індивідуальності. Проведені емпіричні дослідження підтверджують такі факти:

- *Страх зміни, втрати свого „Я”* лежить в основі *обсесивного неврозу*;

- *Страх бути невизнаним, бути ніким*, присутній у дітей, що пізніше захворіли *істеричним неврозом*;
- *Страх бути ніким* особливо виражений при *неврастенії* [181].

Невротичний конфлікт як особистісно нерозв'язана проблема „бути собою серед інших” нашаровується на проблему „бути” (базальний рівень неспокою при неврозі страху), проблему „бути собою” (при неврозі нав'язливих станів), проблему „бути собою серед інших” (при істеричному неврозі) чи „бути серед інших” (при неврастенії) [181].

Відтак, характеризуючи особистість з високим рівнем невротичності, відзначають низьку самооцінку, незадоволеність собою, невпевненість, низьку міру самоповаги, внутрішню напругу і дискомфорт, суперечливий образ Я, низьку міру відповідальності і самостійності в розв'язанні власних проблем [58, 81, 177, 181, 241] .

Якщо дивитися на дану проблему з клінічної точки зору, то варто згадати О. Соколову, котра характеризує Я-концепцію хворих неврозами як таку, що володіє полярними якостями – ригідністю чи нестабільністю Я-образу, низьким рівнем самоповаги і самоприйняття. Самооцінка описується як нестійка, що пов'язано з впливом мотиваційних конфліктів і когнітивною недиференційованістю [177, 178, 179].

Низький рівень психологічної диференціації та інтеграції є узагальненою характеристикою невротичного стилю особистості і відповідає за розвиток феноменів викривлення самосвідомості, зокрема: нестабільність самоствавлення (крихкість та мінливість Я), дезінтеграцію цілісної Я-концепції на несумісність структури Я і не-Я, розвиток стилів захисту позитивного самоствавлення за рахунок трансформації Я-концепції в суб'єктивно зручному напрямку. У викривленні самосвідомості провідна роль належить мотиваційним і емоційним процесам, когнітивні ж процеси підлаштовуються під афективні, суб'єктивно легалізуючи їх [177].

Низька когнітивна оснащеність Я свідчить про те, що значна частина переживань осіб з високим рівнем невротичності опиняється поза свідомістю і

контролем. Сильна афективна зарядженість значень перетворює їх у „значення для себе”, обумовлюючи високу упередженість Я-образу. Зміщення балансу когнітивно-афективних взаємодій у структурі самосвідомості в бік домінування останніх означає, в тому числі, і низький рівень самоідентичності, автономії Я, залежність самоставлення від оцінок значущих інших і низьку здатність до саморегуляції афективного досвіду в цілому. Монолітна (низько-диференційована) структура самосвідомості передбачає і особливу ранимість та крихкість, на противагу еластичній гнучкій самосвідомості високо диференційованої структури [177, 178, 179]. Невротична самосвідомість не толерує невизначеності, протилежних суджень на один і той самий предмет, відтак світ не сприймається у відтінках, а лише в дихотомічних опозиціях і працює в режимі „або...або”, але не „і...і” (виключається один із полюсів, щоб позбутися нестерпної об’ємності) [177].

При обґрунтуванні конструкту невротичності неважко помітити, що незважаючи на численність психологічних портретів, є те єдине, що об’єднує практично усіх “невротиків”, – це особливості їх Я-концепції (зокрема низький рівень самоповаги та самоприйняття, залежність самоставлення від оцінок значущих інших і т.д.), навколо якої можуть з’являтися й інші симптоми невротичного сценарію (тривога, фрустрація, страх...).

Таким чином, ще раз підтверджується, що невротичність описується через почуття неповноцінності (А. Адлер) [4, 5], бажання захиститися від тривоги (К. Горні) [205, 206, 230], низьку самоповагу, нестійкість Я-образу, депривовані потреби, незадовільну когнітивну оснащеність Я, зміщення балансу когнітивно-афективних взаємодій (О. Соколова) [177, 178, 179] і т.д. Звідси і виникає нерішучість, підвищена схильність до рефлексії, залежність від оточуючих, прагнення до нормативності на противагу позитивній Я-концепції, для якої характерні висока когнітивна складність і диференційованість, внутрішня цілісність, стійкість та узгодженість.

1.3.2. Маркери дисгармонійної Я-концепції осіб з високим рівнем невротичності.

Зовнішні прояви дисгармонійної Я-концепції тісно корелюють з проявами, які можна виявити при високому рівні невротичності. У науковій літературі невротичні розлади поділяють на різноманітні клінічні форми, тоді як з позиції практичної психології можна говорити про різноплановість психологічних портретів невротика. Предметом нашого аналізу є не стільки розмежування клінічних форм чи психологічних портретів на істерію, obsesивно-компульсивну форму чи неврастенію, скільки вибудовування тієї осі, навколо якої можна здійснювати науково обгрунтовані спроби опису образу невротика (особистості з високим рівнем невротичності), порівняно з нормою психічного здоров'я, яка завжди є умовною.

Більшість спроб науково представити психологічні характеристики осіб з високим рівнем невротичності ґрунтуються на емпіричних дослідженнях вибірки хворих невротиками пацієнтів [50, 119, 120, 121, 123, 127, 139, 144, 145, 168, 169, 177, 178, 187, 193, 194], а не „невротиків повсякденного життя”, спостереження, аналіз та експериментальне вивчення яких випадає з поля зору науковців, що унеможлиблює використання адекватних стратегій профілактичної роботи. Високий рівень невротичності є доволі поширеним явищем у нашому суспільстві, і його часто розглядають як стиль життя і своєрідний спосіб адаптації. Навколо чого викристалізовується конфігурація невротичного портрету і які стратегії ідентифікації осіб з високим рівнем невротичності існують, спробуємо з'ясувати нижче.

Зауважимо, що *невротичний конфлікт* визначається більшістю дослідників у значенні важливого етіопатогенетичного механізму невротичності незалежно від належності до тієї чи іншої психологічної парадигми чи від поглядів на причини виникнення даної суперечності [53, 205, 73, 106, 130, 131, 137, 143, 157, 177, 197, 198, 199, 212, 217, 227, 230]. Такий психологічний конфлікт зазвичай є передумовою розвитку тривалої емоційної напруги. Вважається, що сила емоційного конфлікту прямопропорційна

сумарній величині конкуруючих мотивацій, відтак, напруга може виявлятися порівняно невеликою при явному домінуванні одного з мотивів і може досягнути високих значень, якщо конкуруючі мотиви меншої сили виявляються приблизно однаковими [87]. До прикладу, такими намаганнями, які неможливо задовольнити одночасно, можуть бути: автономія-залежність; брати-віддавати; близькість-дистанція; сила-підпорядкування; конкуренція-солідарність та ін. Однак, первинним, все ж таки, є конфлікт із зовнішньою реальністю. У спробах аналізу проблем, близьких до невротичності, В. Мясичев вказує на те, що спочатку виникає конфлікт людини з оточуючою дійсністю, конфлікт, що руйнує соціальні зв'язки, ізолює індивіда, а вже згодом формується внутрішній конфлікт (конфлікт бажання і дійсності; вимоги дійсності і можливості). Внаслідок цього може виникнути і хвороба, якщо конфлікт із дійсністю не може бути опрацьований так, щоб зникла патогенна напруга, щоб був знайдений раціональний вихід із ситуації [130, с.57]. В свою чергу, пізніше, внутрішній конфлікт може актуалізовуватися через зовнішній. За наявності у суб'єкта невротичного конфлікту, пише І. Омеласенко, та актуалізації останнього в умовах міжособистісного конфлікту, поведінка суб'єкта набуває рис невротичності, що загалом ситуацію характеризує як невротичну (по відношенню до суб'єкта цієї ситуації) [134].

Конфлікт між зовнішньою та внутрішньою реальністю допомагає видозмінити внутрішню реальність особистості і не завжди в найкращий спосіб. Первісна взаємодія дитини з матір'ю бере участь у формуванні Я-концепції, що, по суті, є процесом перетворення зовнішнього „бачення мамою мене” у внутрішню реальність „бачення мамою мене в мені”. Така дійсність може видатися з самого початку конфліктною, що згодом робить проблемними стосунки “мати-дитина-батько”, а здатність до триадних стосунків інтерпретується психоаналітичною парадигмою як здатність до стосунків з оточенням. Безумовно, дитині важко відповідати очікуванням батьків і в той же час залишатися собою. Такий конфлікт може породжувати розвиток концепції „не-Я”, що і сприятиме виникненню надмірної тривоги, страху, фрустрації та

ін. [181]. Власне в цьому місці з'являються невротичні проблеми, що стають на заваді гармонійному розвитку особистості, викривлюють Я-концепцію в специфічно невротичний спосіб. Формування концепції “не-Я” представлено нами на рис. 1.6. Психологічні конфлікти тоді стають перепонами особистісному росту, коли розщеплюється діалог Я-образів, кожен з яких є важливою частиною Я-концепції, прагне бути почутим, але не приймається за свій, відсторонюється чи трансформується в перспективі механізмів психологічного захисту [177].

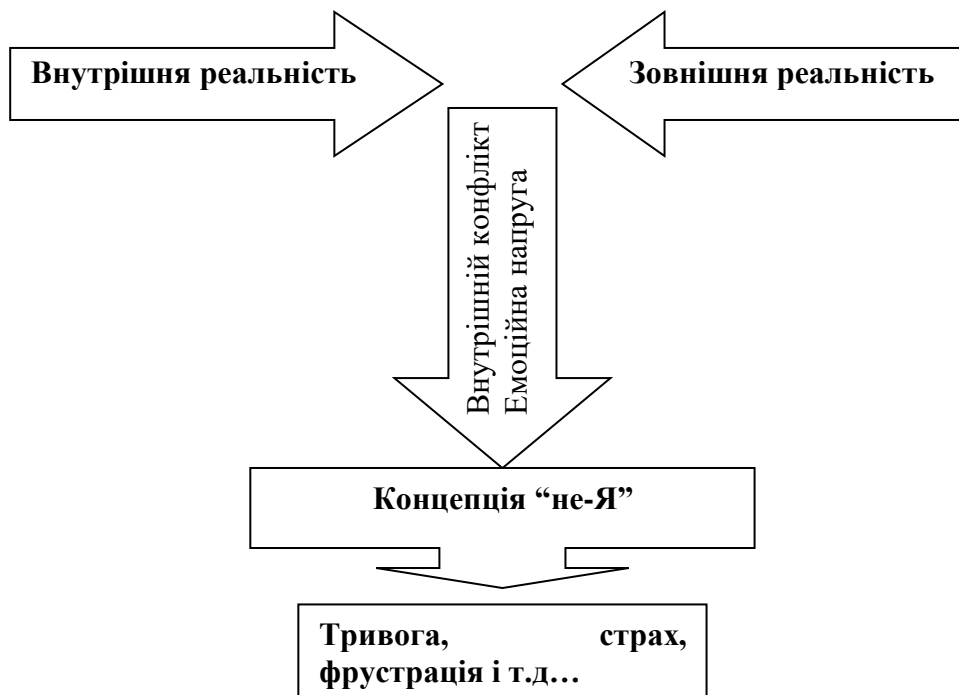

Рис. 1.6. Механізм формування концепції “не-Я”.

Вже достатньо очевидно, що психокорекційний чи психотерапевтичний підхід значною мірою потребує знання про невротичний конфлікт, оскільки пропонує тривимірну діагностичну концепцію, в якій невротичність вважається похідною від взаємодії між трьома складовими чинниками:

- структурою особистості (зрілість „Я”);
- якістю конфлікту;
- способу опрацювання конфлікту.

Для досконалішого розуміння зовнішніх ознак невротичності важливо зупинитися на можливих маркерах внутрішнього конфлікту (за якими він часто

приховується), серед яких відзначають: невідповідність між Я-реальним і Я-ідеальним, суперечливість Я-Образу (в когнітивній сфері); високий рівень тривожності, почуття неспроможності як результат конфлікту між ідеалом і реальністю, коли неможливо здійснити мрію чи наблизитися до ідеалу (в емоційній сфері); низький рівень адаптації (в поведінковій) [53]; більшість авторів погоджується ще й на тому, що індикаторами виміру таких конфліктів може слугувати самоствалення особистості, самооцінка, фрустрація, агресивність та ригідність [73, 219].

Емоційно-афективні порушення, в першу чергу *тривогу і страх* розглядають як найпоширеніші симптомокомплекси, що сприяють формуванню і розвитку невротичних розладів [7, 129, 231] і як ті, що сигналізують про наявність високого рівня невротичності та порушення в розвитку Я-концепції.

Тривога в юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності має свої особливості і закономірності перебігу. Важливо розрізнати ситуативну тривогу, пов'язану з якимись зовнішніми обставинами, від ознак, що є об'єктивними вказівками на невротичність особистості. Невротична тривога описується як неадекватний емоційний стан, що виникає у відповідь на антиципацію небезпеки. Її відмінність від об'єктивної тривоги полягає в тому, що джерело небезпеки у першому випадку знаходиться скоріше у внутрішньому, ніж у зовнішньому світі [129]. З. Фрейд сексуальні та агресивні потяги розглядав у контексті цієї небезпеки [199]. Невротична тривога інколи описується і як „хронічна”, „дифузна” чи „вільно-плаваюча” тривога. Власне вона може виступати маркувальним фактором дисгармонійної Я-концепції, а відтак, і блокувати природний розвиток особистості.

У теоретичній та практичній психології більшість патернів поведінки осіб з високим рівнем невротичності пов'язують з намаганням зарадити собі з постійно присутньою тривогою. Це може відбуватися в різний спосіб: аналіз проблем без занурення в них (раціоналізація, цинізм), симбіотична прив'язаність до інших для віднайдення ранніх почуттів дитячої захищеності, чи анестезія тривоги в спосіб втечі у роботу, алкоголізм, або ж уникнення

проблем через втечу у хворобу (вторинна вигода від хвороби), заподіяння іншому шкоди через власну напругу (агресія) та ін. Невротичні юнаки та дівчата достатньо винахідливі у знаходженні шляхів поведінки з власною тривогою, і їм часто складно подорослішати та приймати зрілі рішення. Подібні патерни можна віднайти в поведінці кожної людини. Проблеми з'являються тоді, коли вони стають надмірно фіксованими і набувають статусу синдромів. Рішення невротиків часто бувають достатньо результативними, але вимагають надмірної витрати енергії, що позбавляє їх інтересу до життя, оскільки тепер основним завданням їхнього життя стає подолання тривоги [241, 246]. Тривогу також можна розглядати як властивість певних стосунків між людиною та середовищем, як здатність адаптуватися до середовища. Часом її порівнюють з високою температурою, яку не слід відразу збивати, а краще зрозуміти причини.

З психодинамічної точки зору тривога часто описується як сепараційна, і основними її причинами може бути, з одного боку, надмірна вимогливість (така, яка перевищує можливості дитини) батьків до автономії дитини, а з іншого, – страх цієї автономії, який інтерналізується дитиною. Разом із психоаналітичним поняттям „шизофреногенної мами” можна вивести поняття „неврозогенної мами”, тобто, мами, „котра тримає дитину на короткому мотузку” і не відпускає подорослішати [140]. Невипадково проблеми, які з'являтимуться у юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності, будуть перебувати насамперед у площині прив'язаностей.

В основі концепції К. Горні лежить твердження, що розвиток і здоров'я дитини визначається тим, наскільки в немовлячому віці мати була здатна контейнерувати її базальну тривогу після екзистенційної кризи народження. Якщо мати є недостатньо чутлива до дитини чи має надмір власної тривоги, то у немовляти з'являється необхідність у будь-який спосіб, бодай невротичний, знайти вихід. К. Горні основний акцент робить на шляхах захисту від базальної тривоги, і ці шляхи, з одного боку, захищають від чогось дуже травматичного, а з іншого, є проявами невротичної поведінки, як-от:

1. *Невротична потреба в любові* („якщо Ти любиш мене, Ти мене не скривдиш”);
2. *Підкорення* – якщо всім поступатися, завжди робити те, чого від тебе очікують, нічого не просити в інших, тоді, можливо, тебе будуть любити.
3. *Компульсивне прагнення до влади й успіху* („Таким чином Я доведу собі та іншим, що Я важливий і цінний. Тоді мене ніхто не скривдить”);
4. *Емоційне дистанціювання* від людей як спосіб досягнення безпеки і незалежності („Стати невразливим, оскільки є досвід того, що значущі інші можуть зробити боляче і неприємно”);
5. *Патологічне накопичення всього і неможливість віддати іншим* („Якщо Я буду володіти всім, можливо, я буду незалежним і самодостатнім”) [206, 185, 230].

Фіксована позиція, рух „до людей”, „проти людей” чи „від людей” є наслідком порушень інтеракцій з матір’ю на першому році життя (році базальної тривоги). Дії юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності керуються ідеєю, на якій вони зафіксовані, а не ситуацією, а відтак характеризуються як ригідні. Можна припустити, що там, де є високий рівень тривоги, є і високий рівень невротичності, а разом з цим і пошук злагоди з собою.

Незалежно від психологічної парадигми розуміння особливостей *страху* [222] теж посідає одне з центральних місць при вивченні проблеми невротичності. З. Фрейд розглядав страх як реакцію на ситуацію небезпеки. Така ситуація може виникати при низькій суб’єктивній оцінці індивідом власних сил для її подолання, що й переживається як стан безпомічності. Відтак, зміцнення сили „Я” було і залишається одним із провідних завдань психоаналізу.

При високому рівні невротичного страху особистість не завжди може ідентифікувати і локалізувати джерело небезпеки, мова йде скоріше про „внутрішню” небезпеку, навіть якщо зовнішня виявиться достатньо гіпотетичною. Наявність таких суб’єктивних страхів мобілізує систему

психологічного захисту. Якщо захисти відмовляються виконувати свою функцію, з'являються інші невротичні симптоми, які також виконують захисну функцію [124, 208]. У цьому контексті невротичний страх пов'язаний із захистом, проте сигналізує він про уявну небезпеку. У таких випадках може підкріплюватися реакція уникнення, оскільки вона зменшує страх [147].

Серед невротичних страхів юнаків та дівчат можна виокремити страх покарання, страх сорому чи втрати прихильності і любові та ін... Усі ці страхи так чи інакше намагаються підтримати самоповагу та позитивну Я-концепцію особистості і пов'язані з втратою, невизнанням чи запереченням себе.

Відмінності між тривогою і страхом умовно можна представити наступним чином: 1) тривога – сигнал небезпеки, а страх – відповідь на неї; 2) тривога має більш абстрактний характер, а страх – визначеніший; 3) тривога збуджує, а страх – гальмує психічну активність людини; 4) якщо невротична тривога переважно спрямована в майбутнє, то страх – в теперішнє або в минуле; 5) тривога більше соціальна, а страх – інстинктивно зумовлена форма психічного реагування при наявній небезпеці і т.д... [77].

З вищевказаного зрозуміло, що юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності перейняті емоціями страху і тривоги, які, водночас, і відображають негаразди в їхній Я-концепції. А. Захаров зауважує, що ці емоції перешкоджають розвитку емпатії, прийняттю нових ролей, приводять до негнучкості поведінки, звуження кола спілкування, появі „псевдо-Я” як сукупності патологічних позасвідомих мотивацій [78, 147].

Іншою важливою характеристикою юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності є переживання пролонгованої *фрустрації* внаслідок того, що особистісні дефіцити минулого є настільки глибокими, що задовольнити потреби сьогодення стає практично неможливо. О. Соколова, як і більшість дослідників у цій галузі, акцент робить на провідній ролі фрустрації так званих базових потреб. “Механізм невротичності, – пише вона, – ґрунтується на фундаменті, де існують настільки суперечливі за своїм змістом потреби, що навіть якщо б і виникла можливість їх задовольнити (що у невротика не

відбувається), це б не привело до почуття самореалізації, відчуття щастя і гармонії з оточуючим світом і собою” [178, с. 64].

К. Горні на основі емпіричного аналізу власної психотерапевтичної практики описала низку невротичних потреб. Їх „аномальність” полягає як в їх змістовій суперечливості, так і в формальних характеристиках структури і способів реалізації: нав’язливій компульсивності, низькій мірі усвідомленості і підконтрольності, а також принциповій ненаситності (потреба в любові, підтримці, владі). Не почуватися сфрустрованим у таких випадках стає практично неможливо. І хоча ці потреби не є свідомими, однак саме вони визначають внутрішню динаміку життя невротика [178]. Внутрішній конфлікт у цих випадках можна означити як причину постійних фрустрацій особистості з високим рівнем невротичності, оскільки, якщо і перемаже одна зі сторін, то інша – зазнає поразки. Невипадково вважається, що чим вища фрустраційна толерантність, тим менше шансів захворіти на невроз.

Фрустрація зазвичай породжує *агресію* на об’єкт, який створює перешкоди (або заміщуючий його) у досягненні мети. Невротична агресія також є своєрідною: юнаки та дівчата або довго терплять, не можуть захиститися, або нападають без об’єктивних на те причин, від чого, по великому рахунку, страждають і самі. Перший спосіб передбачає, що особи з високим рівнем невротичності зіштовхуються з невмінням виражати агресію (довести свою спроможність); тут може йтися про пасивну агресію, коли не говориться „Ні”, а саботується; другий – про неадекватність агресивної поведінки.

Психоаналітична парадигма схильна розглядати агресію як прояв архаїчної форми страху на ранніх етапах розвитку людства. Агресивні імпульси несвідомо подавляються і являють собою страхи. На певному етапі розвитку індивід прагне до автономії і незалежності, які пов’язані з проявом агресивних імпульсів. Конфлікт виникає тоді, коли прагнення до автономії і незалежності обмежуються об’єктами, з котрими пов’язані почуття безпеки і любові. Внутрішня впевненість таких особистостей в тому, що агресивні імпульси

можуть зруйнувати ці об'єкти чи причинити їм шкоду сприяє витісненню агресії, внаслідок чого з'являються ознаки страху. Симптоматика часто редукується при проговоренні агресивних почуттів [208].

Стверджуючи, що викривлення реальності йде за „невротичним сценарієм”, маємо на увазі, що невротичність передбачає свою, дещо специфічну взаємодію зі світом. Т. Халабі [203] вказує на такі пов'язані з Я-концепцією аспекти викривлення картини світу, характерні для невротиків:

- приписування собі якостей, що не відповідають реальним можливостям;
- зосередженість на внутрішніх переживаннях, поряд зі зниженою здатністю до адекватного врахування зовнішніх сенсорних сигналів;
- яскраве уявлення про ідеальне Я із наданням йому гіпертрофованої цінності;
- часті і радикальні зміни в самооцінці у світлі ідеального Я і як наслідок цього – мінливість і суперечливість життєвих позицій;
- неадекватний образ іншого, якому надається занадто велике чи мале значення;
- завищена потреба в оцінці з боку іншого, поєднана із завищеними вимогами до нього, брак здатності до рівноправного партнерства.

Відтак виявляється, що для осіб із високим рівнем невротичності характерною стає позиція „внутрішнє важливіше за зовнішнє” [203], а тому важливою кінцевою метою для невротика, як стверджував А. Адлер, буде ухилення від важливих життєвих завдань через бажання уникнути поразок [4, 5]. Такі юнаки та дівчата часто можуть задовольнятися малим, щоб не зазнати поразок у великому. Або навпаки, досягати надвеликого, щоб довести світу свою спроможність.

Ш. Ференці наголошує на механізмі інтроекції, що так часто використовується індивідами з високим рівнем невротичності. „Якщо параноїк виштовхує зі свого „Я” потяги, що стали неприємними, то невротик допомагає собі іншим чином – він приймає в своє „Я” якусь, по можливості, велику частину зовнішнього світу і робить її предметом несвідомих фантазій.

Невротик завжди перебуває в пошуку об'єктів, з якими може себе ідентифікувати, на котрі може переносити свої почуття і, як наслідок, включати ці об'єкти в коло своїх інтересів, інтроектувати" [195, с. 16].

Зазвичай, невротична конкуренція юнаків та дівчат є результатом порівняння себе з однолітками не в свою користь. Л. Пономаренко [147] відстежує ще й низьку когнітивну диференційованість інтра- та інтерсуб'єктивної сфер, ригідність пізнавального контролю, слабку сформованість здатності до планування діяльності та прогнозування її результату, переживання самозвинувачувального внутрішнього діалогу, уявлення про себе як вразливого, а про світ – як такий, що несе потенційну загрозу.

Експериментальні дослідження підтверджують домінування у юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності зовнішнього локусу контролю, полезалежної поведінки, конформності по відношенню до загальноприйнятих традицій і авторитетів, низького рівня самоповаги і самоприйняття, непереносимості критики (яка, з одного боку, оберігає образ грандіозного Я, а з іншого – ще більше фруструє слабке і беззахисне Я). У юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності потреба в прив'язаності видається недостатньо соціалізованою і зрілою та тяжіє до симбіотичності [178].

Загалом, психологічна характеристика невротичного процесу показує, як особистість шукає примирення з собою, на який нелегкий компроміс доводиться погоджуватися, щоб підтримати самоповагу бодай фіктивним шляхом, навіть отримуючи статус особистості з високим рівнем невротичності. Досліджуючи проблему невротичності, не можна забувати про те, що в несвідомому юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності поступово накопичується деструктивний потенціал, який ґрунтується на психологічних феноменах внутрішнього конфлікту, а відтак – тривоги, страху, фрустрації та агресії, що корелюють з особливостями Я-концепції невротичної особистості.

1.3.3. Теоретична модель функціонування Я-образу (з периферійною частиною) на межі стосунку Я – значущий інший.

З аналізу наукової літератури зрозуміло, що досліджувати Я-концепцію є надзвичайно складно, оскільки вона в основному розглядається як багаторівневе інтегративне утворення, а тому, на нашу думку, будь-які психодіагностичні дані важливо інтерпретувати лише в контексті теоретичних уявлень про будову Я-концепції. Відтак, з'являється потреба запропонувати власну теоретичну модель Я-концепції, яка могла б допомогти нам у досягненні поставлених завдань. Зауважимо, що в першу чергу нас цікавить момент зміни попередніх уявлень про себе при надходженні нової інформації від значущого іншого на периферію Я-концепції.

У своїй роботі ми диференціюємо поняття “Я-концепція” та “Я-образ”, однак таке розрізнення є інакшим, ніж, до прикладу, в класичній позиції Е. Берна (де Я-образ розглядається лише як когнітивна складова Я-концепції). Окрім того, що Я-образ можна розглядати як складову Я-концепції, в емпіричній та психокорекційній частинах роботи ми користуватимемося поняттям Я-образ у тих випадках, коли йтиметься про експериментально-психодіагностичні “маніпуляції” та заміри з нашого боку (Я-образ як вияв Я-концепції). Вважаємо, що Я-образ існує “реально” в тому значенні, що може бути кількісно визначеним, а Я-концепція є синтетичним психологічним поняттям, яке зручніше використовувати в теоретичному контексті. Коли в науковій літературі згадують про Я-образ та порівнюють його з Я-концепцією, то часто мають на увазі також і те, що він в значно більшій мірі визначається зовнішніми соціальними факторами та використовується у тих випадках, де присутній ще хтось інший (“Я-концепція” – це для себе, а “Я-образ” – це для інших) [39, 183, 87 с.37]. Виходячи з цього, під Я-образом ми розуміємо емоційно заряджене уявлення людини про саму себе, яке резюмує її Я-концепцію і проявляє її в конкретних стосунках та життєвих обставинах.

Тому, надалі говоритимемо про модель функціонування Я-образу (як вияву Я-концепції) на межі стосунку Я – значущий інший. Запропонована нами

теоретична модель (див. рис. 1.7) буде базою для подальшого емпіричного дослідження та дозволить операціоналізувати його центральні поняття (периферійна частина Я-образу, невротичність, генез під впливом стосунків, стійкість Я).

Ядро. До ядерної частини Я-образу ми відносимо те, що властиве всім людям і є потенціалом до розвитку (залежно від напрямку психологічної теорії – це максимізація задоволення інстинктів при одночасній мінімізації покарання та вини за З. Фрейдом, тенденція актуалізувати свої внутрішні потенціали за К. Роджерсом, прагнення до влади за А. Адлером і т.д.) [112] та ті вроджені характеристики, що в літературі називаються конституцією, а також базові уявлення про себе, які формуються внаслідок фізичного благополуччя чи неблагополуччя організму на ранніх етапах онтогенезу.

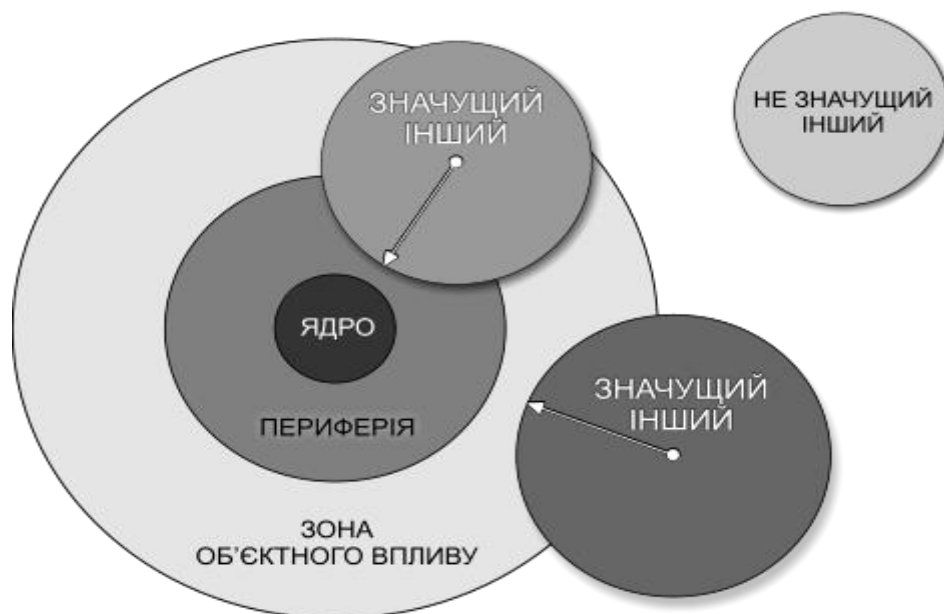

Рис. 1.7. Теоретична модель функціонування Я-образу (з периферійною частиною) на межі стосунку Я – значущий інший.

Про ядро згадує багато дослідників самосвідомості, і навіть, якщо вони безпосередньо не вживають поняття “ядро”, а говорять про “схему тіла”, самопочуття (як біологічний аналог самовідношення) [183], “приєднуюче утворення” [39], істинне Я [48], організмичне Я [242] і т.д.

Більшість з них погоджується, що ядро майже не зазнає змін упродовж життя, однак є визначальним “стартом” та критерієм психічного здоров'я.

Якщо ядро є інтегрованим, “гармонійно сконструйованим”, тоді ми можемо говорити про якісну базу для психічного і психологічного здоров’я та, в психоаналітичній традиції, про ресурс для невротичного рівня (а отже і більш здорового) функціонування особистості за О. Кернбергом. Якщо ж ранній досвід формування ядра був не сприятливим, тобто, дезінтегруючим, то фігурою постає питання про психічне “не здоров’я”, а відповідно, навіть про психотичний рівень функціонування особистості за О. Кернбергом [94].

Інформація про себе, що знаходиться в ядрі є важко доступною до усвідомлення, та все ж, ядерну частину Я-образу можна вважати джерелом базового самовідчуття та особистісної інтеграції, навколо нього відбувається перебудова особистості. Однак, оскільки нас, в основному, цікавить досвід периферії, то перейдемо безпосередньо до її осмислення.

Периферія. На відміну від ядра, периферійна частина Я-образу містить ті уявлення про себе, через які особистість в конкретний момент виходить на взаємодію з іншими, а також, частково, той новий досвід, що отримує досліджуваний при взаємодії з іншими. Я-образ в його периферійній частині є сприятливим до змін та корекції, оскільки знаходиться на контакт-межі із зовнішнім середовищем.

Надходження нового досвіду на периферію та проникнення його у вже існуючі уявлення про себе відбувається наступним чином. За словами Б. Кайгородова, якщо новий досвід узгоджується з існуючими уявленнями про себе, він легко асимілюється, входить всередину деякої умовної оболонки, якою обмежена Я-концепція. Якщо ж новий досвід не вписується в існуючі уявлення, протирічить вже існуючій Я-концепції, то ця оболонка спрацьовує як захисний екран. Тоді, коли відмінності нового досвіду від вже існуючих уявлень про себе не принципові, він може вкорінитися в структуру Я-концепції настільки, наскільки дозволяють адаптаційні можливості її установок [86]. У нашій моделі цією первинною оболонкою виступає периферійна частина Я-образу, що на ситуативному рівні породжує або розв’язує протиріччя. Через цю ділянку ніби добудовується ідентичність та, одночасно, корегується поведінка. Уточнимо,

що фокусом уваги в нашій роботі є надходження не будь-якого досвіду на периферію, але поступлення нової інформації про досліджуваного від референтного іншого.

Можна сказати, що периферія відповідальна за визначення психологічного, а не психічного здоров'я особистості. По суті – це ділянка, що відповідає за рівень нашої невротичності. Разом з тим, це і зона адаптації, що дозволяє залучити компенсаторні механізми та розмежовувати “новий” досвід від “старого” досвіду.

Про периферію, в тій чи іншій мірі, згадується у багатьох дослідженнях, хоча й далеко не завжди, називаючи її так: за К. Юнгом це може бути персона, за Дж. Келлі – сукупність ролей, за А. Бодальовим, Б. Кайгородовим – концептосфери, ситуативний Я-образ за О. Гуменюк, диференціююче утворення за А. Бодальовим і т.ін...

Цікаву модель, де порушення стосунків у діаді може стати причиною розщеплення особистості на “Істинну” та “Фальшиву” захисну частини, запропонував Д. Віннікот [48]. Ми вважаємо, що у тих, в кого ранній досвід був пов'язаний з підтриманням індивідуації, закони “істинного Я” поширюються і на периферію, тоді, якщо індивідуація не підтримувалася, а заміщувалася – периферійна частина, в значній мірі, ототожнювалася з “фальшивим Я”.

Зрозуміло, що з віком периферійний Я-образ змінює свої кількісні та якісні характеристики, стає стійкішим. Однак, питання стійкості периферійної частини Я-образу в осіб з високим рівнем невротичності в юнацькому віці потребує подальших спеціальних досліджень. Отже, під периферійною частиною Я-образу ми розуміємо зону, яка оточує ядро Я (як джерело базового самовідчуття та особистісної інтеграції), знаходиться на контакт-межі із соціальним середовищем та відповідає за творчу адаптацію в референтних стосунках.

Зона об'єктного впливу. Зона потенційно-можливих змін особистості. Потрапляючи сюди, значущий інший в силах впливати на юнака чи дівчину.

Зона об'єктного впливу залежить від того, до яких впливів досліджуваний є чутливим та від кого він готовий отримати цей вплив (“значущи інші”).

Значущий інший. Під значущим іншим ми розуміємо ту особу, з якою існує емоційна близькість. Зазвичай вважається, що ця близькість характеризується виключно позитивним емоційним фоном, здатністю суттєво впливати на мотиваційну, емоційну та інші сфери особистості, а також задоволеністю потреб в захисті і підтримці. Наше розуміння значущого іншого, виходить також з врахування емоційної близькості іншої особи, однак, не лише з позиції підтримки (“Підтримуюча фігура”), але й з позиції фрустрації (“Фруструюча фігура”).

Генезис під впливом стосунків. Зародження і розвиток власного Я відбувається завжди в тісному стосунку з об'єктом. Завдяки ранній інтерналізації об'єктних стосунків відбувається формування ядра Я. Підтвердженням цього є ідея Д. Віннікот про те, що немовля як такого не існує. Там, де йдеться про немовля, мало б йтися про материнську опіку. Розвиток Я відбувається від тотальної не диференційованості (де не існує межі між Я та об'єктом) до зрілої автономії та диференціації, коли людина має сформований константний Я-образ, достатньо гнучку периферію, а в зону об'єктного впливу попадають референтні стосунки, які добре асимілюються і суттєво не конфронтують з Я-концепцією особистості.

Коли значимий інший попадає в зону об'єктного впливу, він може призвести до змін в периферійній частині Я-образу. Чи асимілює периферійна частина Я-образу новий досвід залежить від того, наскільки він узгоджується з існуючими уявленнями про себе та якими особистісними характеристиками володіє особистість. Зовнішня оболонка периферійної частини Я-образу може спрацювати як захисний екран, або ж, вкорінити нові знання про себе настільки глибоко, наскільки це дозволять адаптаційні можливості організму.

Стійкість периферійної частини Я-образу. На вплив значущого іншого зовнішня оболонка периферійної частини Я-образу може відреагувати ригідно, гнучко та інтроєктивно.

- Ригідно (як захисний екран) – зберігаються попередні уявлення про себе;
- Гнучко – попередні уявлення про себе суттєво не змінюються, однак досвід, отриманий від значущого іншого не ігнорується;
- Інтроєктивно – досвід отриманий від значущого іншого суттєво змінює уявлення про себе.

Невротичність. Проблеми “невротичності” знаходяться на периферії Я-образу, оскільки, коли говоримо про осіб з високим рівнем невротичності, приймаємо їх за умовно здорових, тобто таких, які мають характеристику константності (якісно інтерналізований об’єктний вплив – внутрішній об’єкт). Тому, апріорі, такі юнаки та дівчата достатньо добре диференціюють Я та об’єкт (відмежовують Я-репрезентації від об’єкт-репрезентацій) [232, 235, 243].

Напротивагу, “психотичність” описується через порушення (дефіцит) ядерного образу Я, слабкість або відсутність периферії, а її зона об’єктного впливу практично складає суть особистості. Звідси, типові для психотичної організації особистості проблеми не диференційованості психіки та злиття.

Проблеми невротичності, в основному, пов’язані з стосунками, що з’являються в зоні об’єктного впливу (при умові, що ядро є добре сконструйованим), однак, з такими стосунками, що не достатньо добре забезпечують потреби особи та спонукають деформації периферійної частини її Я-образу. Психокорекція, в цьому контексті, має своє прикладне значення.

Відтак, теоретична модель функціонування Я-образу (як вияву Я-концепції) на межі стосунку Я – значущий інший дозволяє обґрунтувати поняття невротичності, стійкості периферійної частини Я-образу та генезу під впливом стосунків. Залишається з’ясувати, наскільки стійкою є периферійна частина Я-образу юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності і яка з фігур (“Підтримуюча” чи “Фруструюча”) найбільше впливає на стійкість периферії.

Результати даного теоретичного аналізу представлені в таких публікаціях:

[24], [32], [33], [34], [15], [16], [23], [27], [28], [31].

Висновки до розділу 1

Перший розділ присвячений теоретичному дослідженню особливостей Я-концепції осіб з високим рівнем невротичності в юнацькому віці. Основна увага акцентується на площинах розуміння такого виміру Я-концепції, як стійкість, закономірностей її формування, основних функцій та особливостей становлення в старшому юнацькому віці, а також деяких можливих варіантів її дисгармонійних проявів. Запропоновано модель функціонування Я-образу (з периферійною частиною) на межі стосунку Я – значущий інший. Аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних психологів дав змогу зробити такі висновки:

1. Я-концепція розглядається як усталена, динамічна, частково усвідомлена система уявлень особистості про себе, яка ґрунтується на оцінюванні своїх фізичних, характерологічних, інтелектуальних та інших властивостей. Це своєрідне інтегроване уявлення про себе є продуктом самосвідомості. Деякі автори ототожнюють поняття "Я-концепція" та "Я-образ", інші – їх розділяють.
2. Під Я-образом ми розуміємо емоційно заряджене уявлення людини про саму себе, яке резюмує Я-концепцію через вияв її в конкретних стосунках та життєвих обставинах. Відтак, Я-образ розглядаємо як вияв Я-концепції, який піддається емпіричному вимірюванню. В нашій моделі він складається з ядра та периферії. Під периферійною частиною Я-образу ми розуміємо зону, яка оточує ядро Я (як джерело базового самовідчуття та особистісної інтеграції), знаходиться на контакт-межі із соціальним середовищем та відповідає за творчу адаптацію в референтних стосунках. Питання стійкості Я-концепції потребує комплексного дослідження і є питанням вибраної теоретичної логіки, розуміння вікових особливостей становлення особистості, сили зовнішнього втручання та психічної норми. Під стійкістю ми розуміємо міру піддатливості чужому впливові, залежність Я-концепції від зовнішніх обставин, а саме, від думки значущих інших

3. Я-концепція формується в результаті взаємодії зі значущими іншими через інтеріоризацію соціальних реакцій, оцінку інших, самостереження, соціальне порівняння, ідентифікацію, зворотний зв'язок та багато інших факторів. З віком Я-концепція починає відігравати все більш самостійну роль у житті людини. Я-концепція бере участь у забезпеченні внутрішньої узгодженості особистості, інтерпретації досвіду, формуванні очікувань, визначенні діапазону можливостей людини, тобто, в процесі соціальної адаптації.
4. Я-концепція в старшому юнацькому віці (що найчастіше означається як період від 18 до 21 року і співпадає з періодом студентства) у нормі характеризується досить високим рівнем об'єктивності, диференційованості, цілісності, стійкості, послідовності, усвідомленості та інтегрованості. Стабілізується рівень домагань, самооцінка стає відносно незалежною від оцінок референтних осіб. На завершення етапу зрілої юності вже сформовані важливі особистісні структури: самосвідомість, спонукальна та емоційна сфери, характер, індивідуальність, інтелект. Тепер самосвідомість здатна повести за собою розвиток особистості на базі сформованих внутрішніх еталонів особистого досвіду.
5. Діагностувати дисгармонійний розвиток Я-концепції, який міг би засвідчити кристалізацію невротичного процесу, можливо при достатній сформованості особистісних рис. Про чітко сформовані та закарбовані особливості невротичної Я-концепції можна твердити починаючи з юнацького віку, позаяк центральним психологічним новоутворенням цього віку є відносно стійке уявлення про себе, власна модель особистості, за допомогою якої визначається ставлення до себе та інших.
6. Деякі автори розглядають невротичність як готовність до захворювання неврозом, інші вважають, що люди з рисами невротичності не обов'язково повинні ним захворіти, і розглядають ці риси у позитивному щодо адаптації сенсі. Ми під високим рівнем невротичності розуміли

емоційну збудливість, в результаті якої з'являються негативно забарвленні переживання (тривожність, розгубленість); безініціативність, пов'язану з незадоволеністю бажань; егоцентричну особистісну спрямованість, що призводить до іпохондричної фіксації на соматичних відчуттях і особистісних недоліках; труднощі в спілкуванні; соціальну боязливість, почування меншовартості і незначущості.

7. Несвідоме юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності містить деструктивний щодо особистісної самореалізації потенціал, що накопичується внаслідок внутрішнього конфлікту, а відтак тривоги, страху, ригідності, фрустрації, агресії... Власне вони є водночас і маркуючими факторами дисгармонійної Я-концепції, невротичної самосвідомості. Первісно самосвідомість такої якості формується внаслідок конфліктів суб'єкта з оточуючою дійсністю, що і породжує внутрішні конфлікти, які визнаються фахівцями, незалежно від їх належності до тієї чи іншої психологічної парадигми, за важливі етіопатогенетичні механізми.
8. До факторів, які формують невротичність, належать такі: почуття неповноцінності (А. Адлер), бажання захиститися від тривоги (К. Горні), низька самоповага, депривовані потреби, незадовільна когнітивна оснащеність Я, зміщення балансу когнітивно-афективних взаємодій (О. Соколова), підвищена схильність до рефлексії, залежність від оточуючих, прагнення до нормативності і ін. Усі ці складники своєрідно об'єднуються навколо конкретних особливостей Я-концепції. Проблеми невротичності знаходяться в її периферійній частині. Юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності достатньо добре диференціюють Я-репрезентації від об'єкт-репрезентацій, їхня психіка характеризується константністю (ядро є вдало сконструйованим).

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСІБ З ВИСОКИМ РІВНЕМ НЕВРОТИЧНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ

2.1. Процедурно-методичне забезпечення емпіричного дослідження Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.

2.1.1. Організація емпіричного дослідження та обґрунтування вибору психодіагностичного інструментарію.

Задум емпіричного дослідження був підпорядкований пошуку відповіді на питання: якими є особливості Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності. Основна увага фокусувалася на тому, наскільки стійкою є периферійна частина їхнього Я-образу (як вияву Я-концепції) в контексті залежності від оцінок значущих інших та чи можна через психокорекційні впливи, спрямовані на формування стійкого Я-образу вплинути на зниження рівня невротичності. Надалі, коли говоритимемо про Я-образ, матимемо на увазі його периферійну частину. Пригадаємо, що під Я-образом розуміється емоційно заряджене уявлення людини про саму себе, яке резюмує Я-концепцію і проявляє її в конкретних стосунках та життєвих обставинах. Периферійною частиною Я-образу в нашій роботі називаємо зону, яка оточує ядро Я (як джерело базового самовідчуття та особистісної інтеграції), знаходиться на контакт межі із соціальним середовищем та відповідає за творчу адаптацію в референтних стосунках.

На *підготовчому етапі* було проведено теоретичну (виявлено актуальність теми, вивчено стан проблеми, визначено мету та завдання дослідження, його предмет, об'єкт та гіпотези, методологічний контекст, наукову новизну і т.д.) та практичну (складання програми дослідження, формування вибірки досліджуваних, визначення місця проведення дослідження, підбір психодіагностичних методик, планування реалізації

психокорекційної програми та визначення алгоритму математичного опрацювання даних) підготовку.

Дослідження проводилося впродовж 2006 – 2008 років. Ним було охоплено 250 студентів 1-4 курсів Львівського державного університету внутрішніх справ віком 18-21 рік (серед них 115 юнаків – 46 % та 135 дівчина – 54 %). Середній вік респондентів становив 19,3 роки. Окрім цього, 70 юнаків та дівчат взяло участь у роботі психокорекційної групи, спрямованої на стабілізацію Я-образу (відповідно, зниження рівня невротичності). Алгоритм реалізації дисертаційного дослідження представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Алгоритм дослідження особливостей Я-концепції осіб з високим рівнем невротичності в юнацькому віці

Частина дослідження	Етап дослідження
<i>Підготовчий етап дослідження.</i>	
I частина Емпіричне дослідження особливостей Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.	I-й етап <i>Дослідження індивідуально-психологічних особливостей осіб з високим рівнем невротичності в юнацькому віці.</i>
	II-й етап <i>Експериментальне дослідження стійкості периферійної частини Я-образу (в контексті залежності від оцінок значущих інших) в юнацькому віці (Експеримент I) .</i>
II частина Психокорекція високої невротичності осіб юнацького віку (через вплив на периферійну частину Я-образу).	III-й етап <i>Застосування психокорекційних заходів з метою зниження рівня невротичності (через вплив на периферійну частину Я-образу) юнаків та дівчат.</i>
	IV-й етап <i>Перевірка ефективності психокорекційних заходів.</i>
<i>Опис результатів дослідження, висновки.</i>	

Відтак, дослідження складалося з 2-х частин:

I частина – емпіричне дослідження особливостей Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності. Ця частина дослідження полягала у вивченні взаємозв'язку між стійкістю периферійної частини Я-образу та

рівнем невротичності в юнацькому віці, закономірностей впливу значущих стосунків на досліджуваних з різним рівнем невротичності, а також у виявленні інших особливостей досліджуваних параметрів (що мають відношення до стійкості) Я-концепції особистості з високим рівнем невротичності (250 осіб). Дана частина дослідження складається з 2-х етапів.

I-й етап – Дослідження індивідуально-психологічних особливостей осіб з високим рівнем невротичності в юнацькому віці.

Використані на даному етапі методики:

- Методика експрес-діагностики неврозу К. Хека, Х. Хесса;
- Методика “Самооцінка психічних станів” (за Г. Айзенком);
- Психодіагностичні методики дослідження Я-концепції:
 - Проективна методика “Я – соціально-символічні завдання” (за Б. Лонгом, Р. Зіллером, Р. Хендерсоном);
 - Методика визначення ідентифікаційного зв’язку і почуття “Ми”;
 - Методика визначення незалежного і взаємозалежного Я;
 - Тест “Хто Я ?” М. Куна, Т.Макпартленда.
- Проективна методика “Неіснуюча тварина” (запропонована М. Друкаревичем).

II-й етап - Експериментальне дослідження стійкості (як залежності від оцінок значущих інших) периферійної частини Я-образу в юнацькому віці (Експеримент I) .

II частина – психокорекція високої невротичності осіб юнацького віку (через вплив на периферійну частину Я-образу). Ця частина дослідження полягала в тому, щоб на основі виявлених особливостей Я-концепції (зокрема тих, які стосуються стійкості периферійної частини Я-образу) вплинути на зниження рівня невротичності та відстежити, чи існує закономірний вплив впровадженої психокорекційної програми на досліджуваних з високим та помірним рівнем невротичності, а також на досліджуваних зі стійким та нестійким Я-образом (70 осіб.). Друга частина дослідження містить 3-й та 4-й етапи дослідження.

III-й етап – Застосування психокорекційних заходів з метою зниження рівня невротичності (через вплив на периферійну частину Я-образу) юнаків та дівчат. Групові психокорекційні заняття (див. Додаток А).

IV-й етап – Перевірка ефективності психокорекційних заходів.

Використовувані методики на даному етапі:

- Методика експрес-діагностики неврозу (К. Хека, Х. Хесса);
- Методика “Самооцінка психічних станів” (за Г. Айзенком);
- Дослідження стійкості периферійної частини Я-образу (в контексті залежності від оцінок значущих інших) після проведення психокорекційних заходів (*Експеримент 2*);
- Анкета “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції” (розроблена О. Мізіною, модифікована нами).

У таблиці 2.2 коротко представлено всі використані у даному емпіричному дослідженні методики.

Таблиця 2.2

Характеристика діагностичних методик

№ п/п	Вимірювані параметри	Характеристика показників	Методика	Суть методики
1.	Невротичність	Високий (ВН) і помірний (ПН) рівень невротичності	Методика експрес-діагностики неврозу К.Хека і Х. Хесса	Відповісти на питання “Так” або “Ні”
2.	Тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність	Низький, середній та високий рівні (тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності)	Методика діагностики самооцінки психічних станів (за Г. Айзенком)	Запропоновані описи психічних станів оцінюються в 2 (якщо стан дуже підходить), 1 (трохи) та 0 (зовсім не підходить) балів.
3.	Стійкість Я-образу	Залежний чи незалежний Я-образ від думки значущих інших, стійкість Я-образу	Модель експериментального дослідження стійкості (як залежності від оцінок значущих інших) периферійної частини Я-образу в юнацькому віці	Експериментально дослідити в групі чи зміниться думка про себе під впливом емоційно-значущих відносин

Продовж, табл. 2.2

№ п/п	Вимірювані параметри	Характеристика показників	Методика	Суть методики
4.	Ідентифікаційний зв'язок, незалежність і взаємозалежність Я	Особливості самооцінки, стійкість соціального Я, ступінь індивідуалізації, соціальна зацікавленість, стан ідентифікації, психологічна дистанція, ступінь егоцентричності, складність Я-концепції	Проективна методика “Я – соціально-символічні завдання” (Б. Лонг, Р. Зіллер, Р. Хендерсон)	Вибрати для себе чи для людей з свого оточення коло
			Методика визначення ідентифікаційного зв'язку і почуття “Ми”	
			Методика визначення незалежного і взаємозалежного Я	
5.	Ідентичність	Соціальне Я, Фізичне Я, Діяльністе Я, Перспективне Я, Рефлексивне Я, кількість висловлювань	Тест “Хто Я?” М. Куна, Т. Макпартленда	Відповісти на питання “Хто Я?”
6.	Емоційна сфера, індивідуальний досвід	Характеристика тривожності, агресії, страху, емоційної лабільності, демонстративності, егоцентричності, захистів і т.д...	Методика “Неіснуюча тварина” (М. Друкаревич)	Пропонується намалювати простим олівцем на аркуші формату А-4 неіснуючу тварину, котра в природі немає жодних аналогів

Тепер детальніше зупинімося на обраних психологічних методиках:

1. Методика експрес-діагностики неврозу К. Хека і Х. Хесса [154, с. 169]

(див. Додаток Б.1).

Цю методику було використано з метою визначення рівня невротичності у досліджуваних. Вона дозволяє швидко та якісно отримати необхідний результат, оскільки містить 40 зручних для відповіді запитань. Перевагою використання її у цьому дослідженні є те, що вона є чутливою щодо тих

респондентів, котрі ще не досягнули розгорнутої клінічної картини неврозу (а можливо і не досягнуть), так званих досліджуваних з високим рівнем невротичності.

Під високим рівнем невротичності розуміється виражена емоційна збудливість, в результаті чого з'являються негативні переживання (тривожність, розгубленість, роздратованість); підвищений рівень напруги; безініціативність, котра формує переживання, пов'язані з незадоволеністю бажань; егоцентрична особистісна спрямованість, що може призводити до іпохондричної фіксації на соматичних відчуттях і особистісних вадах; труднощі в спілкуванні; соціальна боязливість.

Низький рівень невротичності, в свою чергу, свідчить про: емоційну стійкість; позитивний фон переживань (спокій, оптимізм); ініціативність; почуття власної гідності, незалежності, соціальної сміливості; легкість у спілкуванні.

Ознайомившись з питаннями і судженнями, юнакам та дівчатам пропонувалося відповісти на них “так” або “ні”. Після цього ми підраховали кількість ствердних відповідей. За класичною інтерпретацією методики, якщо отримано більше 24 балів – це говорить про високу ймовірність захворіти неврозом. Дана методика дає лише попередню і загальну інформацію. Остаточні висновки можна робити лише після детального вивчення особистості. У нашому дослідженні (на основі кластерного аналізу) за критичну межу поділу досліджуваних бралось 20 балів: ті, хто набрали 21 бал і більше відносилися до осіб з високим рівнем невротичності (ВН), а ті, хто набрав 20 балів і менше – належали до групи досліджуваних з помірним рівнем невротичності (ПН).

Саме цю методику було використано при поділі досліджуваних на групи, в яких досліджувалися особливості Я-концепції, а також при виявленні ефективності застосування психокорекційної програми.

2. Методика діагностики самооцінки психічних станів (за Г. Айзенком)

(див. Додаток Б.2.) [154, с. 141].

Зазначена методика дозволяє “трирівнево” виміряти тривожність, фрустрацію, агресивність та ригідність особистості. Досліджуваним пред’являлася така інструкція: “Пропонуємо Вам опис різних психічних станів. Якщо цей стан дуже підходить Вам, то за відповідь ставиться 2 бали; якщо підходить, але не дуже, то 1 бал; якщо зовсім не підходить, то 0 балів”.

Підраховувалася сума балів за кожну з 4-х груп питань:

I. 1-10 питань	<i>тривожність</i>
0-7 балів	відсутня тривожність
8-14 балів	тривожність середня, допустимий рівень
15-20 балів	тривожність надмірна;
II. 11-20 питань	<i>фрустрація</i>
0-7 балів	висока самооцінка, стійкість до невдач, не боязнь труднощів
8-14 балів	середній рівень, наявна фрустрація
15-20 балів	низька самооцінка, уникнення труднощів, боязнь невдач;
III. 21-30 питань	<i>агресивність</i>
0-7 балів	низький рівень агресивності, стриманість
8-14 балів	середній рівень агресивності
15-20 балів	надмірна агресивність, нестриманість, труднощі в роботі з людьми;
IV. 31-40 питань	<i>ригідність</i>
0-7 балів	ригідності немає, легка переключуваність
8-14 балів	середній рівень ригідності
15-20 балів	сильно виражена ригідність.

Ці шкали дали змогу більш цілісно побачити особливості впливу психокорекційної програми на досліджуваних. Окрім заміряного рівня невротичності та показника стійкості периферійної частини Я-образу

(залежності Я-образу від оцінок значущих інших), кожен досліджуваний характеризувався і певним рівнем тривоги, фрустрації, агресії та ригідності.

Зазначимо, що для комплексного дослідження невротичності не достатньо лише класичних тестових методик [247] та опитувальників, оскільки “невротик” має здатність викривлювати реальність у свій “невротичний спосіб”. Така невротична свідомість має досвід несвідомого приховування правдивих відповідей від прямих запитань, а тести далеко не завжди дозволяють проникнути в сутність механізмів, що лежать за психологічними захистами. І. Кадиров згадує про тактику “утворення сліпих плям в самосприйнятті, які дозволяють клієнту зберегти позитивне емоційне ставлення до себе шляхом масивного блокування в самосвідомості когнітивної репрезентації негативної інформації про себе, тобто ціною грубого викривлення правдивого неблагополучного Я-образу. У самосприйманні утворюється масивна “сліпа пляма”, що закриває собою небажані аспекти “реального Я” пацієнта” [85. с. 18]. І хоча мова в даній цитаті йде про феномен неврозу, однак такі зауваження стосуються і нашої вибірки. З’являється потреба у доповненні вищезгаданого психологічного інструментарію проєктивними техніками та грамотно сконструйованими моделями експериментального дослідження.

Дієвість та необхідність проєктивних методів у даному контексті не потребує особливого обґрунтування. Ми погоджуємося з позицією О. Соколової, котра наголошує, що чим більше фрустрована діяльність суб’єкта внаслідок внутрішніх чи зовнішніх конфліктів, тим більше буде виражена тенденція до завершення “перерваної дії” в ситуації проєктивного експерименту, тобто, починає проявлятися “ефект Зейгарник” внаслідок структурування невизначеного стимульного матеріалу [177]. Серед проєктивних методик, у нашому дослідженні, до уваги бралися наступні.

Психодіагностичні методики дослідження Я-концепції (див. Додаток Б.4.):

- *Проективна методика “Я – соціально-символічні завдання”* [42, 63].

Методика “Я – соціально-символічні завдання” містить 8 завдань. Вона дозволяє дослідити Я-концепцію в контексті багатьох діагностичних аспектів. Запропонована методика розроблена Б. Лонгом, Р. Зіллером, Р. Хендерсоном у 1968 році. Вперше перекладена на російську мову й детально описана Л. Бурлачуком і С. Морозовим у словнику-довіднику із психодіагностики [42, с. 394]. Вона зручна до використання, як для дітей, так і для дорослих. Була адаптована у проєкції на авторську концепцію самотворення Я-концепції людини та до актуальних умов освітнього процесу у вищому навчальному закладі [63].

- *Методики визначення ідентифікаційного зв'язку і почуття “Ми” та визначення незалежного і взаємозалежного Я* є подібними у використанні до вищезгаданої методики. Вони теж спрямовані на виявлення деяких діагностичних аспектів Я-концепції досліджуваних (див. табл. 2.3).

Методика полягає в тому, що досліджуваним пропонується на фоні інших кіл вибрати і відмітити коло, що позначає їхнє Я та Я людей з найближчого оточення (чи просто інших людей) (див. Додаток Б.4).

Інтерпретація діагностованих параметрів Я-концепції.

- **особливості самооцінки:** діагностує ступінь самоцінності особистості, тобто те, як сприймає і переживає вона свою ціннісну гідність порівняно з іншими людьми. Чим лівіше і віддаленіше від символічних оточуючих позначає себе особа, тим вищий показник самооцінки. Цей параметр Я-концепції оцінювався за 7- бальною шкалою.

- **залежне Я:** показує, наскільки дії досліджуваних залежать від думок близьких людей: 0 – незалежне Я, загострене відчуття індивідуалізму, 1 – взаємозалежне Я, загострене відчуття колективізму.

Таблиця 2.3

Співвідношення діагностичних параметрів та аспектів Я-концепції досліджуваних юнаків та дівчат

№ п/п	Діагностований параметр Я-концепції	Діагностований аспект Я-концепції
1	Особливості самооцінки	Глобальне самоставлення
2	Стійкість соціального Я	
3	Ступінь індивідуалізації	Належність особи до групи людей
4	Соціальна зацікавленість	
5	Стан ідентифікації	
6	Психологічна дистанція	Самодостатність, соціальна незалежність
7	Ступінь егоцентризму	
8	Складність Я-концепції	Переживання унікальності своєї особистості

- **стійкість соціального Я:** визначає силовий потенціал (“силу” Я) у соціальному становищі особи стосовно авторитетних персоналій і водночас спроможність чи неспроможність протистояти соціальному тиску, здатність долати конформізм. Чим вище знаходиться авторитетна особа стосовно Я, тим сильніший вплив справляє на нього. Якщо авторитетна людина перебуває на горизонтальній лінії зліва, то це означає, що вона чинить на Я позитивний рівноправний вплив, а якщо справа – негативний, внутрішньо обтяжливий. Через 1 позначалося не стійке Я, через 0 – стійке Я.

- **ступінь індивідуалізації:** вказує на ту чи іншу непересічність особистості у взаємодії з найближчим оточенням, а саме: коли вона переживає схожість чи, навпаки, відмінність від інших людей; у першому випадку можна говорити про людину групи, в другому – про індивідуаліста, котрий психологічно важко входить у новий колектив. Через 1 закодовувалися результати тих досліджуваних, котрих можна назвати “людиною групи”, а через 0 – “індивідуалістами”.

- **соціальна зацікавленість:** характеризує міру окультуреного захоплення процесом розгортання взаємостосунків із значущими іншими людьми, а відтак, визначає те, як сприймає себе особистість – частиною групи чи відокремленою, самодостатньою одиницею соціальної взаємодії. Якщо оточуючі кола

розміщуються довкола символічного Я, то це свідчить про більшу залежність від групи, внутрішню відданість їй. У даній шкалі через 1 позначався високий рівень соціальної зацікавленості, вагомість стосунків із значущими іншими, а через 0 – відокремленість, самодостатність.

- **стан ідентифікації:** виявляє ступінь залученості Я особи у Ми, готовність суб'єктивно злитися з Ми-спільнотою, стати внутрішнім органом культурного тіла групи. Чим більше і ближче до “Я-кола” інших символічних кіл, тим більша соціальна ідентифікація особи. Даний параметр Я-концепції оцінювався за 12-ти бальною шкалою (1-дуже високий рівень ідентифікації, 12 – відсутній).

- **психологічна дистанція:** виявляє внутрішнє відсторонення чи навпаки – наближення до світу людей, прийняття на себе їхніх проблем, думок, переживань, способу життя, а тому також опосередковано характеризує переважання незалежного або залежного Я. Позиція зліва і вгорі, а також більші розміри Я-обраного кола з порівнюваним вказують на високу самооцінку і стійкість власного Я. Доторкання кіл або їх взаємоперетин свідчить про домінування взаємозалежного Я. Через 0 ми позначали відсторонення від світу людей, а через 1 – наближення до світу людей.

- **ступінь егоцентричності:** отримані результати дають змогу розпізнати індекс центрування Я на самому собі. Якщо особа намалювала своє “Я-коло” у центрі великого кола незалежно від кола іншого, то вочевидь, вона вирізняється високою егоцентричністю (1), а якщо своє коло розташувала збоку, а тим більше поряд з іншим, то егоцентризм неявний або відсутній (0).

- **складність Я-концепції:** відображає структурність і диференційованість її компонентів у діалектичній єдності і взаємодоповненні. Вибір низки найскладніших фігур підтверджує високу складність концептуального Я і водночас актуальні переживання особистості щодо своєї унікальності та непересічності (1). Протилежні ж результати позначалися через 0.

Автори пропонують розрізняти діагностовані параметри від аспектів концептуального Я (див. табл. 2.3): перші є тими характеристиками останнього, вказують науковці, котрі існують реально і можуть бути кількісно визначені, другі – це переважно синтетичні психологічні тенденції в організації та розвитку Я-концепції. Вибір даної методики був зумовлений тим, що значна частина її параметрів відображає вплив значущих стосунків на стійкість Я-концепції.

3. Тест “Хто Я?” М. Куна, Т. Макпартленда [104, 189, 236] (модифікація Т. Румянцевої).

Досліджуваним пропонувалося впродовж 12 хвилин дати якомога більше відповідей на питання “Хто Я?”. *“Кожну нову відповідь варто починати з нового рядка. Можна відповідати як завгодно, фіксувати усі відповіді, що приходять в голову, оскільки в цьому завданні немає правильних і неправильних відповідей. Також важливо зауважувати, які емоційні реакції виникають в процесі виконання цього завдання, наскільки важко чи легко відповідати на поставлене питання”*.

При інтерпретації результатів основну увагу звертали на кількість отриманих відповідей. Класифікація отриманих результатів відбувалася за такими шкалами (компонентами ідентичності): соціальне, комунікативне, матеріальне, фізичне, діяльнісне, перспективне, рефлексивне Я, кількість висловлювань.

Узагальнені показники-компоненти ідентичності:

I. “Соціальне Я”: включає пряме означення статі (чоловік, жінка); сексуальну роль (коханець); навчально-професійну рольову позицію (студент); сімейну належність (син, брат); громадянство (українець); конфесійну, політичну належність; групову належність (член суспільства). Сюди було включено і “Комунікативне Я” (друг, вмію вислухати інших).

II. “Фізичне Я”: суб’єктивний опис своїх фізичних даних, зовнішності (привабливість, вага, вік і т.д.), шкідливих звичок.

III. “Діяльнісне Я” оцінюється через 2 показники: заняття, діяльність, інтереси, досвід (люблю розв’язувати задачі, був у Польщі); самооцінку здатності до діяльності, самооцінку вмінь, компетенції, досягнень (розумний, знаю англійську мову).

IV. “Перспективне Я” може включати професійну перспективу, сімейну перспективу (майбутня мама), групову перспективу (планую вступити в партію), комунікативну, фізичну та матеріальну перспективу і т.д...

V. “Рефлексивне Я” містить особистісні якості, особливості характеру, опис індивідуального стилю поведінки (добрий, наполегливий), емоційне ставлення до себе (“Я супер”).

VI. Кількість висловлювань. Відображає міру диференційованості та когнітивної складності Я-концепції.

Оскільки кожен досліджуваний продукував різну кількість висловлювань, то для того, щоб виробити єдину систему виміру компонентів ідентичності, отримані результати нами було переведено у відсотки (%).

4. Методика “Неіснуюча тварина” (запропонована М. Друкаревичем) [154].

Досліджуваним пропонувалася така інструкція: *“Вигадайте і намалюйте НЕІСНУЮЧУ тварину”*. При інтерпретації даних основна увага зверталася на: розміщення малюнку на аркуші; розмір малюнку; центральну смислову частину фігури (голова або деталь, що її замінює); несучу, опорну частину фігури (ноги, лапи); частини, що піднімаються над рівнем фігури (крила, щупальця); хвіст; контури фігури (шипи, панцир, голки); загальну енергію малюнку (кількість зображених деталей); характер ліній.

Оскільки в даному розділі коротко презентуються усі етапи дослідження, то необхідно згадати і про анкету (розроблену О. Мізіноюю та дещо модифіковану нами), яка використовувалася для суб’єктивної оцінки змін, що відбулися в результаті психокорекції.

5. Анкета “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції” (див. Додаток Б.3.) [126].

Дана анкета (розроблена О. Мізіноюю, модифікована нами) пропонувалася досліджуваним з метою виявлення спектру найсуттєвіших змін, що відбулися в результаті психокорекційної групи. Вона складалася з 27 висловлювань, які відображали основні завдання групової психокорекції і враховували 3 аспекти очікуваних змін:

- когнітивний аспект (покращення саморозуміння);
- емоційний аспект (покращення самоствалення);
- поведінковий аспект (покращення саморегуляції).

Твердження з 1 по 11 відповідають змінам у когнітивній сфері, з 12 по 20 – в емоційній і з 21 по 27 – у поведінковій сферах.

Досліджувані повинні оцінити кожне висловлювання за ступенем важливості для себе, враховуючи ті зміни, які відбулися з ними в процесі групової психокорекції.

Інструкція 1. “Будь-ласка, згадайте, що ви отримали від групової психокорекції і які зміни відбулися з Вами. Для цього уважно прочитайте анкету і оцініть кожне з її тверджень за 4-бальною шкалою. Оцінка стосується міри, в якій дане твердження співпадає або не співпадає з Вашими відчуттями від процесу групової психокорекції, в якій Ви брали безпосередню участь. Обведіть одну з чотирьох цифр, які стоять поруч з кожним твердженням”.

Шкала: 0 – не важливо;

1 - не дуже важливо;

2 – важливо;

3 – дуже важливо.

Інструкція 2. “Тепер ще раз уважно прочитайте всі твердження, а потім виберіть три, які, на Вашу думку, найбільше підходять Вам. Впишіть їх номери в позначених крапками місця”.

1.; 2.....; 3.....

Окрім вищеописаних методик, нами було використано авторське експериментальне дослідження стійкості периферійної частини Я-образу (в

контексті залежності від оцінок значущих інших) в юнацькому віці (проводилося до і після психокорекційних заходів).

Дане дослідження скоріше є різновидом експерименту, що дозволяє виявити деякі особливості Я-образу, аніж експериментом в строгому значенні цього слова. Якщо все ж таки спробувати виявити у ньому залежну та незалежну змінні [72], то:

- за незалежну змінну приймаємо думку “іншого” про конкретного досліджуваного Х. (“портрет”);
- за залежну змінну слугуватиме думка про себе (Я-образ, “автопортрет”).

Експеримент 1.

1) Досліджуваним пропонувалася інструкція такого змісту:

“Згадайте свої позитивні та негативні риси. Прорангуйте їх, виходячи із запропонованого списку. Поставте 1 бал навпроти тієї риси, яка Вам найбільше притаманна, 2 бали – навпроти тієї, яка Вам властива трохи менше... і 17 – найменш притаманна Вам риса” (див. Додаток А, рис. А.1).

Перелічені риси було підбрано з методики дослідження самооцінки особистості С. Будассі (вибиралися ті, які найчастіше характеризували опитуваних студентів (100 осіб)) та доповнювалися таким чином, щоб можна було охарактеризувати особистість цілісно (новоутворення, які формуються на кожній із фаз психосексуального розвитку, за З. Фрейдом). Остання риса в переліку (див. Додаток А, рис. А.1) “жіночий (чоловічий)” означає, що дівчатам важливо було оцінити свою фемінність, а юнакам – маскулітність.

- 2) Досліджувані, віддаючи червону (позитивну) і синю (негативну) картки, обирали двох емоційно-значущих осіб (найприємнішу і найнеприємнішу з групи). Вибрані особи склали особистісний портрет на досліджуваного в спосіб рангування цих же 17 рис на окремих картках. Досліджувані, ознайомившись з “думкою інших про себе”, могли через вербальне відреагування висловити свої зауваження та внести корективи, поділитися враженнями.

- 3) Відтак у кожного досліджуваного з'являлася можливість отримати 2 зворотні зв'язки від значущих осіб із групи (див. рис. 2.1).

Рис. 2.1 Схема отримування досліджуваним "портретів" (зворотного зв'язку) від значущих осіб в групі.

- 4) У кінці заняття, після отриманого зворотного зв'язку досліджуваний отримував завдання повторно себе оцінити, прорангувавши вищеперелічені 17 рис.

Остаточна картка досліджуваного після перенесення усіх даних виглядала таким чином (див. рис. 2.2):

Я 1		Червона	Синя	Я 2
9	Довірливий	8	11	7
17	Жадний	17	13	17
5	Життєрадісний	4	17	8
15	Нерішучий	11	12	15
3	Наполегливий	1	1	2
16	Заздрісний	16	9	16
6	Комунікабельний	3	15	6
13	Сором'язливий	14	16	14
4	Акуратний	9	8	3
7	Вразливий	15	7	11
14	Тривожний	12	6	12
8	Сміливий	6	5	4
12	Агресивний	13	14	13
2	Обережний	7	10	5
1	Відповідальний	2	2	1
10	Демонстративний	5	3	9
11	Жіночний (чоловічий)	10	4	10

Рис. 2.2 Приклад картки досліджуваного X. після перенесення на неї усіх отриманих даних по завершенню процедури експериментального дослідження залежності Я-образу від оцінок значущих інших.

Цінність вищезгаданих експериментальних проб (Експ. 1 та Експ. 2), на нашу думку, полягає не лише в тому, що вони дозволяють виявити факт стійкості чи нестійкості периферійної частини Я-образу (залежності його від оцінок значущих інших) в осіб юнацького віку з високим та помірним рівнем невротичності і порівняти рівень невротичності в цих групах, але й допомагають відповісти на такі питання:

1. чи впливає формування стійкості периферійної частини Я-образу на рівень невротичності і яким є вплив психокорекційної програми на досліджуваних зі стійким та нестійким (залежним) Я-образом. Як змінюється рівень невротичності після завершення психокорекційних занять, спрямованих на корекцію Я-образу залежно від того, чи був здійснений вплив “Підтримуючої” (“Симпатика”) та “Фруструючої” (“Антипатика”) фігури в групі на бачення себе досліджуваним (Я1), чи його не було; іншими словами, як впливає психокорекційна програма на стабілізацію периферійної частини Я-образу.
2. як повпливали психокорекційні заняття на психічні стани (тривогу, фрустрацію, агресію, ригідність) у тих випадках, де досліджувані були початково залежними від думки “Симпатика” і “Антипатика” і у тих, де такої залежності не було;
3. чи є відмінності у динаміці невротичності залежно від того, був це вплив “Підтримуючої” (С.), а чи “Фруструючої” (А.) фігури;
4. які умови є важливими для того, щоб зворотний зв’язок у психокорекції можна було визнати конструктивним для осіб з різним рівнем невротичності та стійкості периферійної частини Я-образу. Під зворотним зв’язком розуміємо також вплив думки С. чи А. на досліджуваних та зміну рівня їх невротичності, тривожності під час психокорекційних занять.

Проведений експеримент дозволив простежити, як може впливати запропонована психокорекційна програма на юнаків та дівчат з різними особистісними особливостями. А відтак отримані дані можуть у майбутньому

допомогти тренерам у виборі індивідуальних стратегій поведіння з різними типами клієнтів з метою підвищення рівня ефективності психокорекційних програм, спрямованих на зниження рівня невротичності через вплив на периферійну частину Я-образу як вияву Я-концепції в конкретних стосунках та життєвих обставинах.

Запропонована нами експериментальна модель дослідження може виявитися особливо діагностично показовою у випадку дослідження проблем невротичності, оскільки завдяки їй легше виявити несвідомі процеси, що об'єктивуються і структуруються через відносини з референтними іншими.

Окрім вищезгаданих варіантів психологічного інструментарію, при дослідженні особливостей Я-концепції особистості з високим рівнем невротичності в юнацькому віці, психологічна бесіда також залишається важливим методом емпіричного дослідження. Розмова з досліджуваним дозволяє розпізнати та прояснити своєрідні емпіричні маркери, які сприяють адекватній інтерпретації змісту особистісно значущого матеріалу в проективному експерименті [177].

Відтак, наше дослідження розгорталось у трьох площинах:

- 1) діагностичній;
- 2) експериментальній;
- 3) психокорекційній.

Це дозволяло комплексно дослідити особливості Я-концепції юнаків та дівчат з різним рівнем невротичності, а також надавало можливість виявити характер впливу зворотного зв'язку (думки “значущих інших”) на високо і помірно невротичних досліджуваних та зробити висновки про стійкість їхньої Я-концепції.

За допомогою тестів враховувалися статичні характеристики Я-концепції, а завдяки моделі експерименту та психокорекції – деякі її динамічні особливості. Бесіда сприяла проясненню та уточненню питань у межах згаданих площин. Весь психодіагностичний інструментарій складався з 2-х

блоків: методик дослідження невротичності та методик дослідження Я-концепції (з акцентом на визначення стійкості Я).

Після проведення основного дослідження, опрацювання первинних та вторинних даних (за допомогою кластерного, порівняльного, кореляційного, факторного аналізів) було описано результати дослідження та зроблено необхідні висновки.

2.1.2. Поділ досліджуваних на групи та представлення результатів описової статистики.

Перед тим як перейти до процесу з'ясування відповідей на основні питання дисертаційного дослідження, необхідно звернутися до принципу поділу досліджуваних на групи та описової статистики. Зауважимо, що для виділення груп з різним рівнем невротичності було використано кластерний аналіз за методом К-середнього. Зображення отриманих кластерів можна побачити на рис. 2.3. Оскільки нас в основному цікавлять досліджувані з високим рівнем невротичності (ВН), то можемо виділити всього 2 кластери, які і зображено на цьому рисунку: у *кластер 1* потрапляють досліджувані юнаки та дівчата з помірним рівнем невротичності (низькі та середні бали), тоді як у *кластер 2* потрапляють досліджувані юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності (ВН).

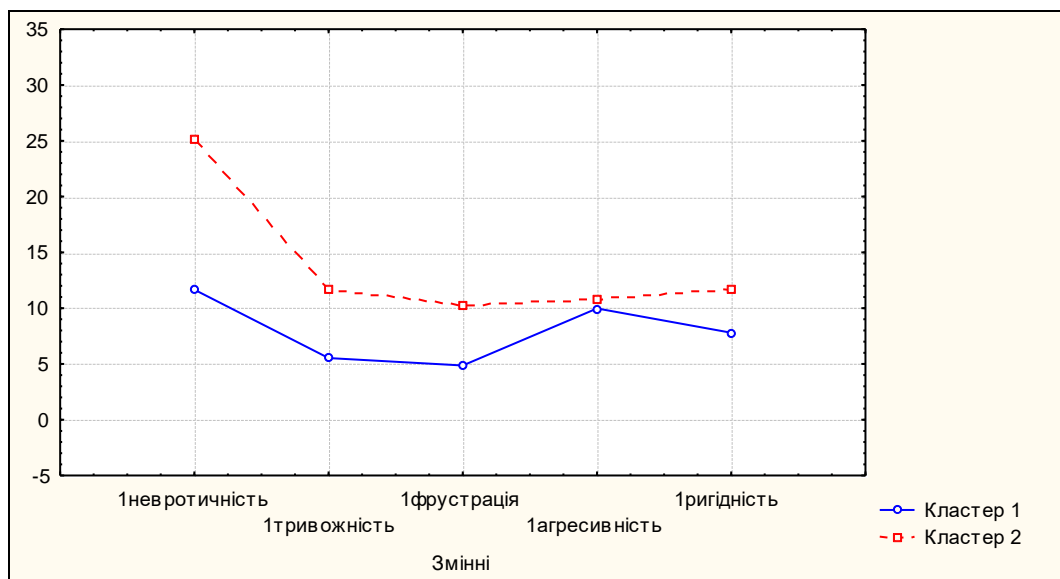

Рис. 2.3 Поділ груп за методом К-середнього.

Дещо забігаючи наперед зазначимо, що поряд із невротичністю існують істотні відмінності за цими двома кластерами в показниках шкал “тривожність”, “фрустрація” та “ригідність”. Що ж до агресивності, то її показники в 2-х групах є близькими за своїм значенням (хоча рівень агресивності у групі досліджуваних з ПН є вищим порівняно з іншими показниками – Тр., Фр., ніж в групі з ВН) (див. рис. 2.3).

До кластеру 1 (ПН) потрапило 120 досліджуваних, тоді як до кластеру 2 (ВН) – 130 досліджуваних. Надалі при вивченні особливостей Я-концепції досліджуваних юнаків та дівчат з високим та помірним рівнем невротичності, ми відштовхуватимемося від того, які кластери в нас утворилися (та які досліджувані потрапили до кожного кластеру).

Досліджуючи особливості сформованих груп, було виявлено, що більшу частину студентів з високим рівнем невротичності становлять дівчата. Як видно з рис. 2.4, серед досліджуваних, котрі мають помірний рівень невротичності (ПН), переважають чоловіки (72,5%), тоді як серед більшості досліджуваних з високим рівнем невротичності (ВН) – жінки (77,7%).

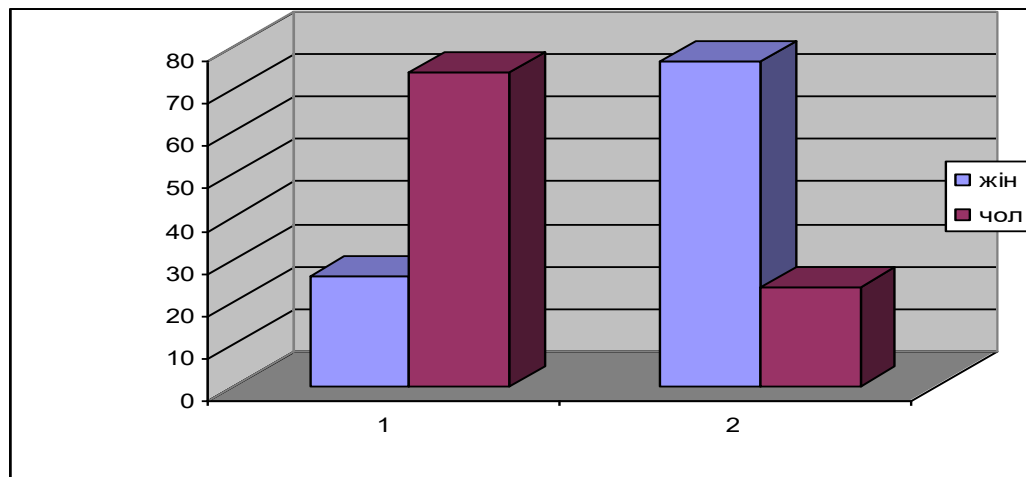

Рис. 2.4 Співвідношення чоловіків і жінок з високим та помірним рівнем невротичності.

Примітка: 1 – помірний рівень невротичності; 2 – високий рівень невротичності.

Відповідно – 22,3% чоловіків з ВН і 27,5 % жінок з ПН. Відтак можна стверджувати, що саме дівчата становлять групу ризику щодо виникнення невротичних захворювань. Розподіл досліджуваних за статтю та рівнем невротичності в I-й частині дослідження наведено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл досліджуваних за статтю та рівнем невротичності в I-й частині дослідження

Стать	К-сть осіб з високим рівнем невротичності (ВН)	%	К-сть осіб з помірним рівнем невротичності (ПН)	%
Ч	29	22,3	87	72,5
Ж	101	77,7	33	27,5
Разом	130	100,0	120	100,0
Всього	250			

Що ж стосується II-ї частини дослідження (психокорекційної роботи), то тут було сформовано 2 групи – експериментальну (70 осіб) та контрольну (80 осіб). Основними показниками, зміну яких ми відслідковували впродовж усього дослідження, були рівень невротичності (високий (ВН) і помірний або нормальний (ПН), куди включено низькі та середні бали) та залежність чи незалежність уявлення про себе від думки значущих інших (стійкість периферійної частини Я-образу). Експериментальна та контрольна групи мали такі особливості (див. табл.2.5):

Таблиця 2.5

Розподіл досліджуваних за статтю та рівнем невротичності в II-й частині дослідження

* Експериментальна група

Стать	К-сть осіб з високим рівнем невротичності (ВН)	%	К-сть осіб з помірним рівнем невротичності (ПН)	%
Ч	8	21,6	23	69,7
Ж	29	78,4	10	30,3
Разом	37	100,0	33	100,0

* Контрольна група

Стать	К-сть осіб з високим рівнем невротичності (ВН)	%	К-сть осіб з помірним рівнем невротичності (ПН)	%
Ч	10	23,3	28	75,7
Ж	33	76,7	9	24,3
Разом	43	100,0	37	100,0

Учасники контрольної групи добиралися згідно з такими критеріями: вік 18-21 рік, співмірний з експериментальною групою розподіл невротичності (ВН і ПН). В експериментальній групі проводилася психокорекційна робота, а в контрольній – ні. Наявність контрольної групи дала змогу обмежити вплив зовнішніх (побічних) змінних та довести ефективність психокорекційної групи. Було досліджено 5 психокорекційних груп, в кожену з яких входило від 10 до 15 людей, що мали як високий (ВН), так і помірний (ПН) рівень невротичності. Розподіл досліджуваних за рівнем невротичності в кожній з груп наведено в підрозділі 3.1.

Як видно з таблиці 2.5, обидві групи досліджуваних рівномірно розподілені за статтю, тобто в обох групах приблизно однакова кількість чоловіків та жінок. Як в експериментальній, так і в контрольній групі переважає жіноча стать, однак серед осіб з помірним рівнем невротичності (ПН) більшість становлять чоловіки, тоді як серед досліджуваних з високим рівнем невротичності (ВН) – жінки. Поділ досліджуваних на ВН та ПН групи здійснювався за допомогою кластерного аналізу. Середній вік досліджуваних в експериментальній групі становив 19 років, а в контрольній – 19,5 роки.

Вибір досліджуваних вказаного віку зумовлений тим, що згідно з віковими нормами юнацький вік мав би характеризуватися стійким, незалежним та диференційованим Я-образом (на відміну від підліткового) [100, 155, 165], оскільки його основним завданням є формування ідентичності (знання того “Хто Я є” і “Що Я хочу”). Відтак лише з цього вікового етапу можна було б говорити про зміни Я-концепції та Я-образу під впливом емоційно-ціннісних відносин як складову невротичності, а не особливість вікового етапу. Власне тому, саме в юнацькому віці виявлення нестійкого Я-образу могло би дати додаткову змогу діагностувати невротичний розвиток і вчасно вжити необхідні профілактичні та психокорекційні заходи. Для кращого розуміння проблеми необхідно торкнутися і деяких інших особливостей Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.

Для розуміння специфіки досліджуваних груп та розподілу результатів отриманих за допомогою методик (в емпіричному дослідженні), звертаємося до методів описової статистики [118]. В основному будемо користуватися середнім значенням (Mean), значенням медіани (Median), моди (Mode), мінімуму (Minimum), максимуму (Maximum) та стандартним відхиленням (Std. Dev.). Паралельно із значеннями, які описують усіх досліджуваних (ВН+ПН), в дужках подаватимемо значення, які описують досліджуваних окремо по групах (ВН – високо невротичних юнаків та дівчат і ПН – юнаків та дівчат з помірним рівнем невротичності). Така описова статистика відноситься до результатів, отриманих за шкалами: “невротичність”, “тривожність”, “фрустрація”, “агресивність”, “ригідність”, “нестійкість периферійної частини Я-образу”, “самооцінка”, “залежне Я”, “стійкість соціального Я”, “ступінь індивідуалізації”, “соціальна зацікавленість”, “ідентифікація з батьком”, “ідентифікація з матір’ю”, “ідентифікація з другом”, “психологічна дистанція”, “егоцентричність”, “складність Я-концепції”, “диференційованість Я-концепції”, “соціальне Я”, “комунікативне Я”, “фізичне Я”, “діяльнісне Я”, “перспективне Я”, “рефлексивне Я”. Можемо бачити, що одні шкали дозволяють отримати більш комплексне уявлення про особливості невротичності (тривожність, ригідність), інші – про особливості Я-концепції. Розподіл даних за інтервальними шкалами наведено в Додатку В, табл. В.1.1.

Однак не за всіма шкалами при описовій статистиці ми можемо отримати середнє значення, значення медіани, мінімуму, максимуму, стандартного відхилення. У нашому дослідженні присутні і номінативні шкали: “нестійкість периферійної частини Я-образу”, “стійкість соціального Я”, “залежне Я”, “ступінь індивідуалізації”, “соціальна зацікавленість”, “психологічна дистанція”, “егоцентричність”, “складність Я-концепції”. У цих випадках в описовій статистиці важливо подавати значення моди та частоти. Результати представлено в Додатку В, табл. В.1.2.

Оскільки поділ груп здійснювався за рівнем “невротичності”, то ці дані для нас становили особливий інтерес. Забігаючи наперед, зазначимо, що даний

поділ на ВН та ПН було отримано в результаті кластерного аналізу. Бачимо, що середнє значення по всіх досліджуваних становить 19, 15 (ВН – 25,1; ПН – 11,7); медіани – 20,0 (ВН – 24,0; ПН – 12,5); моди – 23 (ВН – 23,0; ПН – 16); мінімуму – 1,0 (ВН – 16,0; ПН – 1,0); максимуму – 37 (ВН – 37,0; ПН – 20); стандартне відхилення – 8,3 (ВН – 4,8; ПН – 5,7). Помітно, що середнє значення, значення медіани і моди є близькими між собою, що свідчить про нормальний розподіл (див. Додаток В, рис. В.1.1).

При детальному вивченні інших даних описової статистики, які представлено в Додатку В, табл. В.1.1 помітно, що близьким до нормального можна вважати розподіл за такими шкалами: “невротичність”, “тривожність”, “фрустрація”, “агресивність”, “ригідність”, “ідентифікація з батьком”, “ідентифікація з матір’ю”, “ідентифікація з другом”, “диференційованість Я-концепції”, “соціальне Я”, “комунікативне Я”. А це означає, що при порівнянні даних для статистичної перевірки гіпотез, ми можемо використовувати t-критерій Ст’юдента. За шкалами “самооцінка”, “фізичне Я”, “діяльнісне Я”, “перспективне Я”, “рефлексивне Я” розподіл не можна вважати нормальним (оскільки існують значні розбіжності між середнім значенням, значенням медіани та моди). Приклад такого розподілу наведено в Додатку В, рис. В.1.2.

Переходячи до опису номінативних шкал, відзначаємо, що за шкалою “*нестійкість периферійної частини Я-образу*” (цей показник було отримано в експерименті і він вказує, наскільки уявлення про себе є залежним чи незалежним/стійким від думки значущих інших) кодування відбувалося через 1 – стійкий Я-образ (Я1-Я2 корелює); 2 – нестійкий, залежний Я-образ (Я-С; Я-А корелює); 0 – ситуативно нестійкий Я-образ (Я1-Я2, Я-С, Я-А не корелюють). Відсоткове співвідношення даних (визначення частот) і значення моди за цим параметром є наступним:

1 – 51, 2 % (ВН – 21,9%; ПН – 78,1%);

2 – 42,8 % (ВН – 86,9%; ПН – 13,1%);

0 – 6 % (ВН – 66,7%; ПН – 33,3 %).

Значення моди рівне 1,0 (ВН – 2,0; ПН – 1,0).

Розподіл даних номінативних шкал наведено в Додатку В, табл.. В.1.2.

За шкалою “*стійкість соціального Я*” через 1 позначалося нестійке Я, тобто Я, що не спроможне протистояти соціальному впливу (особливо впливу авторитетних осіб) – 53,5 %, а через 0 – стійке Я, що здатне долати конформізм (46,5 %). Значення моди – 1,0 (ВН – 1,0; ПН – 0).

Шкала “*залежне Я*” також показує, наскільки дії досліджуваних залежать від думок близьких людей: 0 – незалежне Я, індивідуалістична орієнтація (37%), 1 – взаємозалежне Я, колективістська орієнтація (63%), мода – 1,0.

Описова статистика шкали під назвою “*ступінь індивідуалізації*”, що відображає, наскільки людина переживає схожість чи відмінність від інших людей і якою мірою вона себе з ними ідентифікує, показує, що: 1 (людина групи) зустрічається в 51,5 %, 0 (індивідуаліст) у 48,5 % випадках. Значення моди за цією шкалою дорівнює – 0 (ВН – 0; ПН – 1,0).

Шкала “*соціальна зацікавленість*” також дає нам певну інформацію про належність людини до групи та залежність від неї. У цій шкалі через 1 позначався високий рівень соціальної зацікавленості, вагомість стосунків із значущими іншими (61,6%), а через 0 – відокремленість, самодостатність (38,4%). Значення моди цієї шкали у всіх досліджуваних дорівнює 1,0 (ВН – 1,0; ПН – 1,0).

Шкала “*психологічна дистанція*” виявляє внутрішнє відсторонення чи наближення до світу людей, а також опосередковано характеризує переважання незалежного або залежного Я. Емпіричні результати цієї шкали закодовувалися таким чином:

1 – наближення до світу людей (48,5%);

0 – відсторонення від світу людей (51,5%). Значення моди – 0 (ВН – 0; ПН – 1,0).

Шкала “*егоцентричність*”, що дає змогу розпізнати індекс центрування Я на самому собі, мала закодовані значення в такий спосіб:

1 – високий рівень егоцентричності (42,4%);

0 – низький рівень егоцентричності або її відсутність (57,6%). Значення моди рівне 0 (ВН – 0; ПН – 0).

Шкала “складність Я-концепції” дозволяє представити результати описової статистики, що стосуються диференційованості її компонентів та відчуття досліджуваними власної унікальності. Описова статистика засвідчує, що у 49 % досліджуваних юнаків та дівчат Я-концепцію можна розглядати як складну (1) і в 51 % досліджуваних як просту (0). Значення моди рівне 0 (ВН – 0; ПН – 1).

Відтак, при порівняльному аналізі показників шкал “невротичність”, “тривожність”, “фрустрація”, “агресивність”, “ригідність”, “ідентифікація з батьком”, “ідентифікація з матір’ю”, “ідентифікація з другом”, “диференційованість Я-концепції”, “соціальне Я”, “комунікативне Я” можна використовувати t-критерій Ст’юдента, оскільки розподіл є нормальним. Однак для порівняльного аналізу даних за шкалами “фізичне Я”, “діяльнісне Я”, “перспективне Я”, “рефлексивне Я” (оскільки розподіл не відповідає нормальному) та “нестійкість периферійної частини Я-образу”, “залежність Я”, “стійкість соціального Я”, “ступінь індивідуалізації”, “соціальна зацікавленість”, “психологічна дистанція”, “егоцентричність”, “складність Я-концепції” (оскільки шкали є номінативні) буде використовуватися U – критерій Манна-Уїтні.

2. 2. Психологічний аналіз Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.

2.2.1. Дослідження взаємозв’язку стійкості периферійної частини Я-образу та рівня невротичності в юнацькому віці.

Перед тим, як перейти до виявлення і аналізу маркерів невротичності в юнацькому віці, зауважимо, що у більш ніж половини досліджуваних студентів виявлено високий рівень невротичності (52%), що саме по собі підтверджує актуальність даної теми (див.рис.2.5).

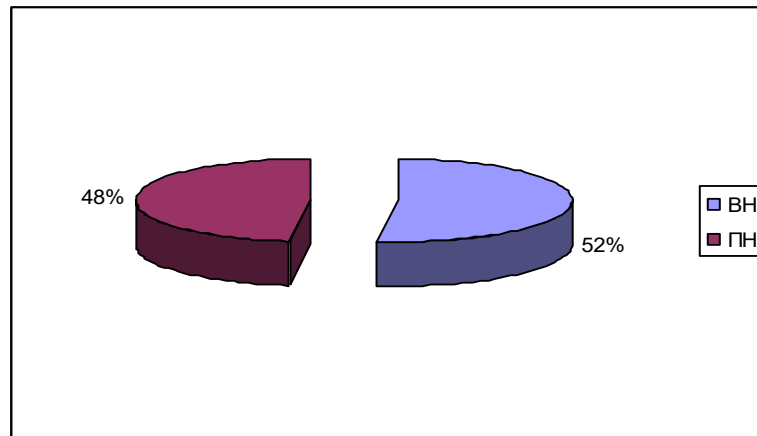

Рис.2.5 Співвідношення осіб з високим і помірним рівнем невротичності серед студентської молоді.

Таке відсоткове співвідношення високої (ВН) та помірної (ПН) невротичності серед юнаків та дівчат можна вважати достатньо критичним і таким, що потребує подальших спеціальних досліджень з метою планування як профілактичних, так і психокорекційних заходів.

Дане дослідження, що проводиться в контексті поглиблення розуміння невротичної самосвідомості, є дещо відмінним від клінічно-орієнтованих досліджень (відстоювана нами позиція є подібною до розуміння невротичності О. Соколовою) [177]. Наше зацікавлення, в першу чергу, лежить в площині психологічного підходу, і спрямоване на виявлення деяких фундаментальних “відхилень” у самосвідомості та з’ясування, у чому полягають особливості складових компонентів Я-концепції досліджуваних з високим рівнем невротичності. Цей підхід, у певному сенсі, ігнорує “клінічні радикали” і розглядає невротичність як комплексну, інтегративну психологічну ознаку.

Так, досліджуючи питання формування та закріплення невротичних патернів, гештальт-підхід зосереджує свою увагу на порушенні контакт-межі між організмом і зовнішнім середовищем. Якщо задатися питанням “Чому відбувається і як проявляється таке порушення рівноваги?”, соціологи відповідали б на нього з точки зору середовища, наголошує Ф. Перлз, психологи та психотерапевти розглядають, що відбувається в індивіді [142]. Тому спробуймо в цьому розділі зосередитися на індивідуальних особливостях особистості з високим рівнем невротичності, не ігноруючи ті особистісні

прояви, що виявляються у стосунках з іншими. Основний акцент ставимо на дослідженні стійкості периферійної частини Я-образу (мова йтиме про залежність його від думки значущих інших).

У результаті подальшого групування отриманих даних за параметром стійкості-залежності периферійної частини Я-образу очевидним ставало те, що всіх досліджуваних можна поділити на 3 великі групи:

Група № 1 – ті досліджувані, у яких зберігається стійкість уявлення про себе, незважаючи на думку значущих інших. Їх умовно можна назвати досліджуваними зі **стійким Я-образом (стабільні, незалежні)**. Сюди включені досліджувані юнаки та дівчата, у котрих корелює Я1 (оцінка себе до впливу “Симпатика” і “Антипатика”) з Я2 (оцінка досліджуваним себе після впливу С. і А.). Тобто, виявлено зв’язок Я1-Я2, незалежно від того, чи виявлені ще якісь інші кореляції. Н-д., можливі варіанти:

- 1) Я1-Я2;
- 2) Я1-Я2; Я-С;
- 3) Я1-Я2; Я-А;
- 4) Я1-Я2; Я-С; Я-А і т.д....

Група № 2 – ті юнаки та дівчата, у котрих Я-образ не є стійким (стабільним) та відомо, що він залежить від думки значущих інших. Таких досліджуваних умовно назвемо досліджуваними із **нестійким в периферійній частині, залежним Я-образом (залежні)**. Сюди віднесемо досліджуваних, у котрих виявлено наступні кореляційні зв’язки:

- 1) Я-С;
- 2) Я-А;
- 3) Я-С; Я-А;

Група № 3 – ті досліджувані, у котрих Я-образ не є стійким, але і не є залежним від думки значущих інших. Уявлення про себе у них змінювалося (не було виявлено кореляції між Я1 і Я2), але не відомо, під впливом яких факторів (бо не було виявлено кореляцій і між Я-С та Я-А). Їх умовно можемо назвати досліджуваними з **ситуативно нестійким Я-образом**.

Розподіл досліджуваних за статтю та рівнем невротичності у вищезгаданих 3-х групах представлено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6
Розподіл досліджуваних юнаків та дівчат за параметрами стійкості периферійної частини Я-образу, рівнем невротичності та статі

Параметри	ВН		ПН		Загальна кількість досліджуваних	% досліджуваних
	Ч	Ж	Ч	Ж		
Стійкий Я-образ / не залежний (гр. № 1)	10	18	77	23	128	51,2
Нестійкий / Залежний Я-образ (гр. № 2)	12	81	8	6	107	42,8
Ситуативно нестійкий Я-образ (гр. № 3)	7	2	2	4	15	6
Заг-на кількість	130		120		250	100

Для кращого осмислення дані результати наочно також представлені на рис. 2.6. Щоб побачити розподіл рівня невротичності в трьох досліджуваних групах слід звернутися до рис. 2.7.

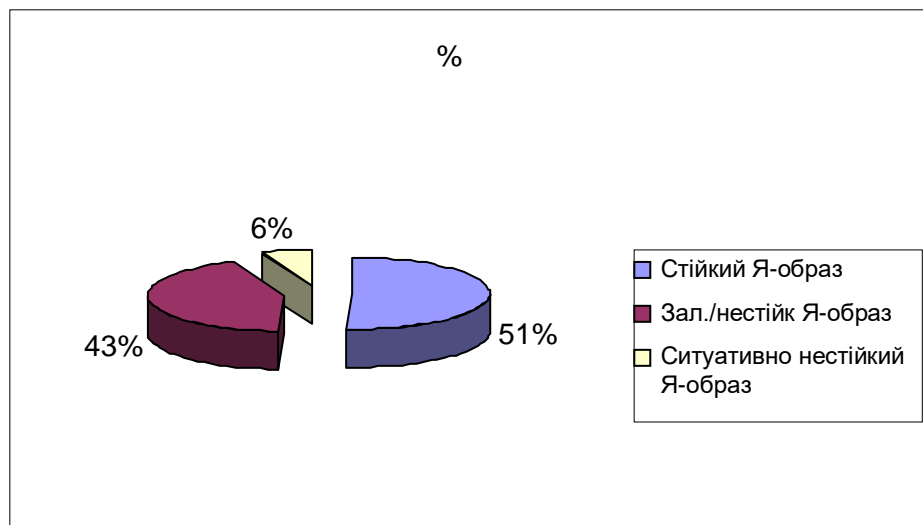

Рис. 2.6 Співвідношення стійкого, залежного (нестійкого) та ситуативно нестійкого Я-образу (в периферійній частині) в досліджуваних юнаків та дівчат.

Аналіз наших досліджень у цьому підрозділі в основному стосуватиметься групи №1 (стійкий Я-образ) та групи №2 (залежний/нестійкий Я-образ), оскільки не відомо, які з факторів могли повпливати на групу №3 (ситуативно нестійкий Я-образ). Можливо, це слабка мотивація, неухважність досліджуваних, незрозумілість інструкції, чи якісь інші їх особливості. Ситуації та фактори, що могли вплинути на групу № 3 знаходяться поза предметом нашого дослідження і є для нас не відомі. Група № 3 є найменш чисельною.

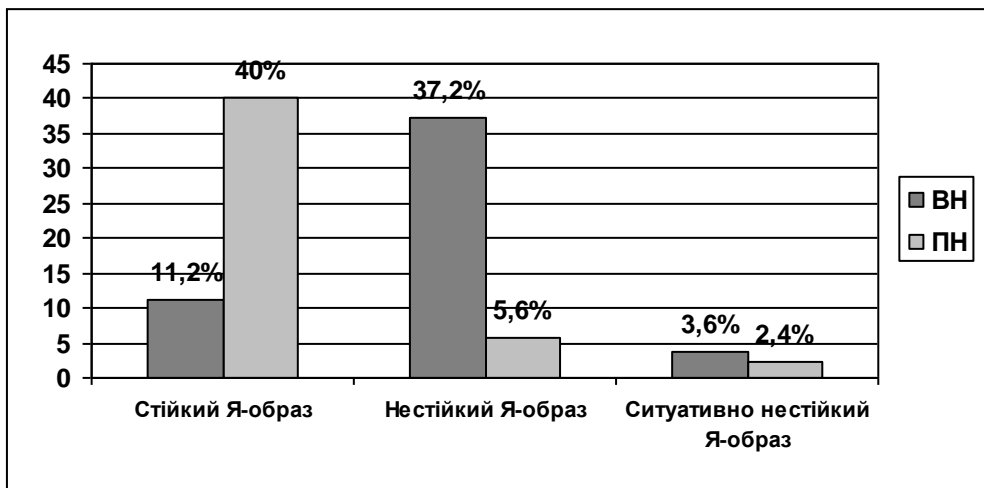

Рис. 2.7 Відсотковий розподіл юнаків та дівчат з високим і помірним рівнями невротичності та різною мірою стійкості Я-образу.

Примітка: ВН – високий рівень невротичності; ПН – помірний рівень невротичності.

Відтак надалі мова йтиме в основному про 2 групи досліджуваних: юнаків та дівчат зі стійким та нестійким (залежним) Я-образом. Основну увагу тут приділимо взаємозв'язку між стійкістю Я-образу в периферійній частині та рівнем невротичності. Алгоритм того, яким чином нам вдалося виділити групи досліджуваних зі стійким та нестійким Я-образом подаємо нижче.

Вивчаючи Я-концепцію осіб юнацького віку з високим рівнем невротичності (в контексті залежної від думки значущих інших периферійної частини Я-образу), а також специфіку впливу психокорекційних занять, спрямованих на зниження рівня невротичності через коригування Я-образу, використовувався запропонований вище експеримент, названий як “Дослідження стійкості (в контексті залежності від оцінок значущих інших)

периферійної частини Я-образу” та методики експрес-діагностики неврозу К. Хека, Х. Хесса і “Самооцінки психічних станів” (за Г. Айзенком).

Після того, як експеримент було проведено (див. Розділ 2.1), для статистичної обробки даних використовувався кореляційний аналіз та порівняльний аналіз середніх за критерієм Манна-Уїтні. Спочатку між усіма можливими показниками експерименту проводилася кореляція Спірмана по кожному досліджуваному студенту, в результаті чого ми могли отримати, до прикладу, такі дані (див. табл. 2.7):

Н-д, Галя, 21р.

Таблиця 2.7

Кореляційна матриця досліджуваної Г. до і після психокорекційних занять, спрямованих на стабілізацію Я-концепції ($p < 0,05$)

	Я1	С	А	Я2	Я1п	Сп	Ап	Я2п
Я1	1,000000	0,776961	0,299020	0,921569	0,821078	0,825980	0,666667	0,769608
С	0,776961	1,000000	0,333333	0,852941	0,855392	0,794118	0,799020	0,857843
А	0,299020	0,333333	1,000000	0,468137	0,348039	0,406863	0,335784	0,372549
Я2	0,921569	0,852941	0,468137	1,000000	0,794118	0,799020	0,767157	0,779412
Я1п	0,821078	0,855392	0,348039	0,794118	1,000000	0,769608	0,718137	0,911765
Сп	0,825980	0,794118	0,406863	0,799020	0,769608	1,000000	0,772059	0,840686
Ап	0,666667	0,799020	0,335784	0,767157	0,718137	0,772059	1,000000	0,872549
Я2п	0,769608	0,857843	0,372549	0,779412	0,911765	0,840686	0,872549	1,000000

Я1 – оцінка досліджуваним себе до впливу “Симпатика” і “Антипатика” (до психокорекції);

С – оцінка досліджуваного “Симпатиком” (до психокорекції);

А – оцінка досліджуваного “Антипатиком” (до психокорекції);

Я2 – оцінка досліджуваним себе після впливу С. і А. (до психокорекції);

Я1п – оцінка досліджуваним себе до впливу С. і А. (після психокорекції);

Сп – оцінка досліджуваного “Симпатиком” (після психокорекції);

Ап – оцінка досліджуваного “Антипатиком” (після психокорекції);

Я2п – оцінка досліджуваним себе після впливу С. і А. (після психокорекції);

Така кореляція проводилася для того, щоб можна було побачити, між якими показниками експерименту (Я1, С, А, Я2, Я1п, Сп, Ап, Я2п) існують зв'язки у кожного конкретного досліджуваного. До прикладу, у досліджуваної Г. (див. табл. 2.7) під час Експерименту 1 (до психокорекції) виявлено 2 значущі кореляції Я1-С (0,78) та Я1-Я2 (0,92), що говорить про стійкість її

уявлення про себе та про те, що думка “Симпатика” про досліджувану Г. є близькою до думки досліджуваної про себе.

Після отримання подібних результатів по кожному окремому досліджуваному складалася загальна матриця результатів: ті варіанти, де спостерігалися значущі кореляційні зв'язки, кодувалися через 2, а де кореляційні зв'язки були незначущі – через 1 (див. табл. 2.8). Порівняльний аналіз за критерієм Манна-Уїтні дозволив прояснити особливості даних зв'язків у юнаків та дівчат з високим (ВН) та помірним (ПН) рівнем невротичності (див. Додаток Ж, табл. Ж.3.1.). Через Я – С та Я – А будуть означені зміни залежності від “Симпатика” і “Антипатика” у бік їх зростання через порівняння такої залежності в першому та другому експериментах (0 – змін між першим та другим експериментом немає; 1 – залежності не було, але після психокорекційного впливу вона з'явилася) (див. табл. 2.8). Усі умовні позначення представлено у списку умовних скорочень.

Таблиця 2.8

Приклад кодування виявлених кореляційних зв'язків під час експерименту 1 та експерименту 2

П.І.Б.	Невротичність	Я1-С	Я1-А	С-А	Я1-Я2	Я2-С	Я2-А
Дослід-й А.	32	2	1	2	1	2	2
Дослід-й Б.	10	2	1	2	2	2	2
.....	25	1	1	1	2	2	2

Продовження таблиці 2.8

П.І.Б.	Я1п- Сп	Я1п- Ап	Я1п- Я2п	Сп- Ап	Я2п- Сп	Я2п- Ап	Я- С (1)	Я-А (1)	Яп- Сп	Яп- Ап	Я- С	Я- А	Я-Я
Досл-й А.	2	2	2	2	2	2	0	1	0	0	0	1	1
Досл-й Б.	2	1	2	2	2	1	0	1	0	0	0	1	0
.....	2	1	2	2	2	2	1	1	0	1	1	0	0

Варто зауважити, що нижче будуть згадуватися і наступні показники: Невротичність 1, Тривожність 1, Фрустрація 1, Агресивність 1, Ригідність 1, які

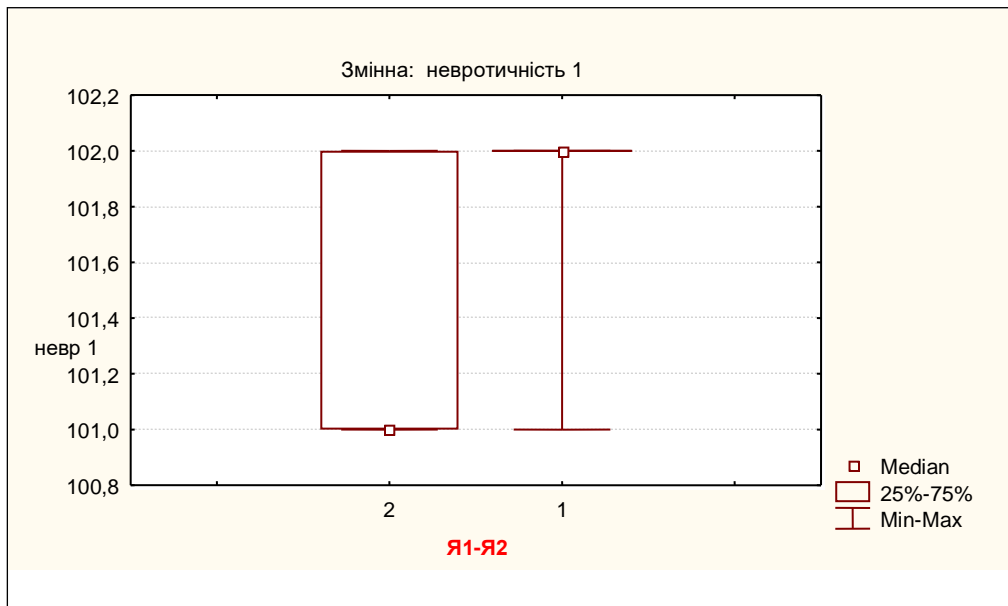
означатимуть заміри *до* впливу психокорекційних занять та Невротичність 2, Тривожність 2, Фрустрація 2, Агресивність 2, Ригідність 2, що вказують на заміри *після* психокорекційного втручання на етапі формувального експерименту.

І хоча в цьому розділі нас головню цікавлять результати експерименту 1 (був проведений до психокорекції), для того, щоб уточнити процедуру дослідження та деякі особливості досліджуваних, ми змушені часом згадувати і про експеримент 2 (був проведений після психокорекції). Власне, порівняння результатів експерименту 1 та експерименту 2 дозволяє нам також осмислити деякі з особливостей стійкості периферійної частини Я-образу досліджуваних юнаків та дівчат з різним рівнем невротичності. Лише ці дані і представлятимуться в даному розділі, інші, які дозволятимуть простежити вплив психокорекційних занять з метою коригування Я-образу досліджуваних з різними особистісними особливостями, буде представлено в розділі 3.

Результати проведеного експерименту показали, що:

1) Я1 – Я2 \longleftrightarrow Рівень невротичності 1 \downarrow

Я2 корелює з Я1 (до психокорекційного впливу групи) у тих випадках, де рівень невротичності нижчий; тобто, “незалежно від того, що думають про мене інші, я маю чіткі уявлення про себе”. Можна сказати, що периферійна частина Я-образу таких студентів є незалежною, а самоопис – послідовно стійким (група №1). Відповідно у тих випадках, де спостерігається високий рівень невротичності, Я1 і Я2 не корелює, тобто, можна стверджувати, що первинна “думка про себе” змінилася під впливом “думки про мене” значущих інших. Відтак, периферійну частину Я-образу таких юнаків та дівчат можна вважати залежною і нестійкою (див. рис. 2.8). Такі результати в основному були характерними для тих, хто потрапив у групу №2 (залежний/нестійкий Я-образ) та частково в групу №3 (ситуативно нестійкий Я-образ).

Примітка:

1 – Я1 і Я2 не корелює

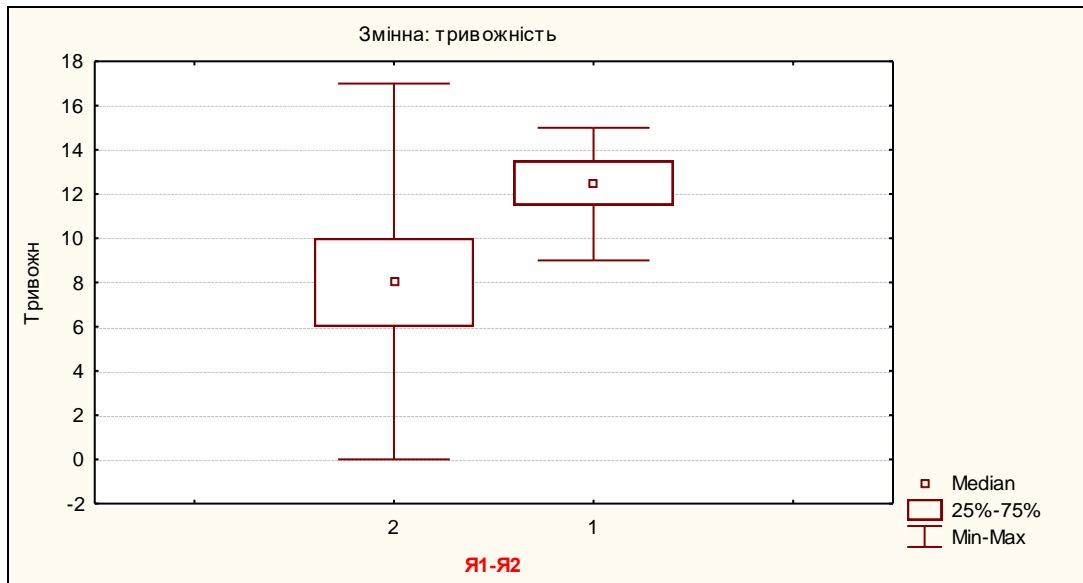
2 – Я1 і Я2 корелює

Рис.2.8 Порівняння взаємозв'язку Я1-Я2 у юнаків та дівчат з високим і помірним рівнем невротичності (до психокорекційних занять).

2) Я1 – Я2 \longleftrightarrow корелює \rightarrow Тривожність 1 \downarrow

Подібні закономірності порівняльних характеристик пов'язані і з тривогою. Це не дивно, оскільки виявлено значущі кореляційні зв'язки між тривогою та невротичністю ($r=0,72$ при $p<0,05$). Юнаки та дівчата, рівень тривожності яких невисокий, частіше залишаються при своїй думці, їх уявлення про себе є незалежним від оцінок значущих інших та інших факторів (група № 1). Натомість, досліджувані з високим рівнем тривожності частіше схильні змінювати уявлення про себе під впливом думок значущих інших (група №2) та під впливом деяких інших факторів (група №3) (див. рис.2.9). По великому рахунку, тут може йтися і про зворотний бік егоцентричності, що утруднює “проходження інформації” комунікативними каналами і перекриває можливість відбутися діалогу, як живій зустрічі [174, 176]. Для таких юнаків та дівчат характерним стає гасло: “Якщо я настільки чутливий до думки іншого стосовно себе, то я перейнятий, в першу чергу, собою, а не іншим”. Власне, це мається на увазі під зворотною стороною егоцентричності.

Відтак, по-перше, тривогу можна розглядати як один із вагомих маркерів невротичності, розпізнаючи і впливаючи на який можна коректувати рівень невротичності, а, по-друге, робота над стійкістю в периферійній частині Я-образу може сприяти зниженню тривожності (а тому і невротичності).

Примітка:

1 – Я1 і Я2 не корелює
2 – Я1 і Я2 корелює

Рис.2.9 Порівняння взаємозв'язку Я1-Я2 у юнаків та дівчат з високим і низьким рівнем тривожності (до психокорекційних занять).

3) $Сп - Ап \xleftrightarrow{\text{корелює}}$ Рівень невротичності 1 ↓

Досліджувані юнаки та дівчата, рівень невротичності яких низький, однозначно презентують себе іншим, тому що є достатньо конгруентними. Відтак, по завершенню психокорекційних занять (коли була нагода пізнати одне одного ближче), думки “Симпатика” і “Антипатика” корелюють між собою, тобто є достатньо близькими. І “підтримуюча” і “фруструюча” фігури бачать досліджуваного подібним чином. Такі досліджувані однозначніше сприймаються після проведення психокорекційної програми (коли інші мали можливість глибшого пізнання), не розщеплюють себе у сприйнятті іншими (подають однозначні сигнали світу про розуміння себе), чого не можна сказати

про досліджуваних з високим рівнем невротичності, оскільки їхній образ себе видається іншим досить суперечливим, перш за все через переживання внутрішніх конфліктів.

Відповідно, юнаки та дівчата з низьким рівнем невротичності мають більш цілісне уявлення про себе (інтегроване), а тому і стійкіше (група № 1), тоді як уявлення про себе юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності є мінливим не лише для себе, але й для інших (неінтегроване), а тому і нестійке (група № 2 та група № 3).

4) Я – А (1) $\xleftrightarrow{\text{корелює}}$ Невротичність 2 \uparrow
 Я – А (1) $\xleftrightarrow{\text{корелює}}$ Агресивність 1 \downarrow

Досить цікаво простежити особливості впливу “Антипатика” (особа, котрій давалася синя картка як найменш приємній в групі) на досліджуваних з різним рівнем невротичності. Зауважимо, що не виявлено статистично достовірних відмінностей такого впливу на осіб з високим і помірним рівнем невротичності (тобто, не можемо говорити, що юнаки та дівчата з ВН частіше схильні змінювати уявлення про себе під впливом думки “Антипатика”, чи навпаки з ПН). Однак легко відслідкувати, що у тих випадках, коли “Антипатик” має статистично достовірний вплив на “Я1”, рівень невротичності після психокорекції змінюється у бік зростання, а рівень агресивності осіб, котрі піддаються цьому впливу, є низьким.

Пояснення може бути наступним: юнаки та дівчата з низьким рівнем агресії не здатні протистояти думці “Антипатика”, а відтак рівень їхньої невротичності зростатиме (ймовірно, негативний емоційний заряд актуалізовує ранні внутрішні конфлікти, котрі і підсилюють невротичність).

Як вже вище зазначалося, описуючи в цьому розділі особливості стійкості Я-образу в його периферійній частині, певною мірою ми змушені звертатися до показників, що презентують і результати психокорекції. Однак більш точно, повно та структуровано (навіть, можливо, в дечому і повторюючись) результати та особливості психокорекції представимо в розділі 3.

Дещо відмінний вплив на особистість досліджуваного справляє “Симпатик” (особа, котра отримала червону карточку і є емоційно найближчою до досліджуваного в групі) порівняно з “Антипатиком”. Досліджувані юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності схильні частіше змінювати уявлення про себе, наближуючи його до думки “Симпатика”, аніж досліджувані з середнім чи низьким рівнем невротичності (ПН).

Однак, як і з “Антипатиком”, зміна думки про себе під впливом “Симпатика” частіше відбувається в досліджуваних з низьким рівнем агресивності. У цьому відношенні, було б цікаво простежити особливості зв’язку агресивності та невротичності, хоча таких значущих кореляційних зв’язків у нашому дослідженні не виявлено. У тих юнаків та дівчат, які підпадали під вплив “Симпатика”, рівень тривоги і фрустрації зростав з часом (по завершенню психокорекційних занять).

Підсумовуючи результати експериментального дослідження, зауважимо, що юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності (а також і тривожності) в оцінці себе зорієнтовані переважно на інших, а тому, периферійну частину їхнього Я-образу можна вважати нестійкою. Великою цінністю для них є стосунки з іншими, оскільки вони мали би давати безпеку і зменшувати рівень тривоги. Однак це, зазвичай не сприяє внутрішньому опрацюванню тривоги, а радше підтримує невротичний процес. Відтак прийняття будь-якого життєво важливого рішення може також становити доволі велику проблему.

Психокорекційна робота у такому випадку повинна бути спрямована на те, щоб стабілізувати Я-образ, навчитися опановувати власну тривогу, використовуючи внутрішні ресурси, а не лише сподіваючись на зовнішню підтримку. Це можна зробити через використання тих самих стосунків, але в

психокорекційному контексті, через реабілітацію власної самооцінки рухаючись від конформізму до свободи, від тривоги і страху – до віри в себе.

Ф. Перлз писав, що добре інтегрованою вважається та людина, котра здатна жити в зацікавленому контакті зі своїм товариством, не будучи поглинута ним, але і не відчужуючись від нього. Невротиком є та людина, котра дозволяє суспільству формувати себе [142].

Дисбаланс виникає тоді, коли індивід і група відчують в один і той же час різноманітні потреби, а індивід не здатен вирішити, яка з них найважливіша. Труднощі виникають, бо є потреба в контакті з групою, яка підтримує задоволення багатьох психологічних імпульсів і особистісних бажань, хоча прийняття рішення вимагає відходу від групи. Відтак, формується внутрішній конфлікт, розв'язати який можна здійснивши вибір: пожертвувати менш важливою потребою заради більш важливої. Якщо індивід, пише Ф. Перлз, не може прийняти рішення чи його не задовольняє це рішення, і він не може ні повноцінно бути в контакті, ні повноцінно піти, то це негативно впливає і на оточення, і на нього [142]. Від цього Я-образ надовго може залишатися нестійким, створюючи підстави для невротизації.

У наукових джерелах згадується, що провідним фактором розвитку невротичних трансформацій і викривлення самосвідомості є конфлікт базових потреб “належність-індивідуалізація” (“прив’язаність-автономія”, що і може бути джерелом нестабільного самоствавлення [178]. Інші ж автори відстоюють позицію, що таким базовим конфліктом є “ініціатива-вина”, а вищезгаданий конфлікт “належність-індивідуалізація” характеризує скоріше межеву, ніж невротичну особистість [94, 114].

І все ж таки, результати статистичного аналізу показують, що велика міра нестійкості (залежність) периферійної частини Я-образу в юнацькому віці може розцінюватися як чинник невротичності на цьому віковому етапі. Існують певні відмінності такої залежності виходячи з впливу “Фруструючої” та “Підтримуючої” фігур. Я-образ осіб з високим рівнем невротичності функціонує так, що його периферійна частина дестабілізується, коли

потрапляє в зону референтних стосунків з “Підтримуючою особою”. Механізм невротизації полягає у втраті відчуття свого Я тут і тепер в ситуації конфронтації з її оцінкою. Натомість конфронтацію “Фруструючої” референтної фігури юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності витримують, не підпадаючи під її вплив.

2.2.2. Порівняння особливостей Я-концепції досліджуваних з високим та помірним рівнем невротичності.

Поряд із дослідженням взаємозв'язку між стійкістю периферійної частини Я-образу та рівнем невротичності юнаків та дівчат, спробуємо прояснити деякі інші особливості їхньої Я-концепції, що в подальшому може також слугувати опорою для складання психокорекційної програми (з метою зниження рівня невротичності). Для цього будуть використовуватися наступні методики: методика експрес-діагностики неврозу Х. Хекка, Х. Хесса, методика самооцінки психічних станів (за Г. Айзенком), методика “Неіснуюча тварина”, проєктивна методика “Я – соціально-символічні завдання”, методика визначення ідентифікаційного зв'язку і почуття “Ми”, методика визначення незалежного і взаємозалежного Я, тест Куна.

Порівняльний аналіз двох досліджуваних груп (ВН і ПН) здійснювався за допомогою t-критерію Ст'юдента та U-критерію Манна-Уїтні (програма STATISTICA 6.0). Значущі відмінності показників двох досліджуваних груп наведено в таблиці 2.9 (t-критерій Ст'юдента) та таблиці 2.10 (U-критерій Манна-Уїтні).

Як центральний та найважливіший факт мусимо зазначити, що існує статистично достовірна відмінність за шкалою “нестійкість периферійної частини Я-образу” у юнаків та дівчат з помірним та високим рівнем невротичності (див. табл. 2.10). Як уже вище зазначалося, досліджувані з високим рівнем невротичності (ВН) частіше характеризуються залежним від думки значущих інших Я-образом (нестійкий в периферійній частині Я-образ),

тоді як Я-образ юнаків та дівчат з помірним рівнем невротичності (ПН) можна охарактеризувати як стійкий (див. рис. 2.10).

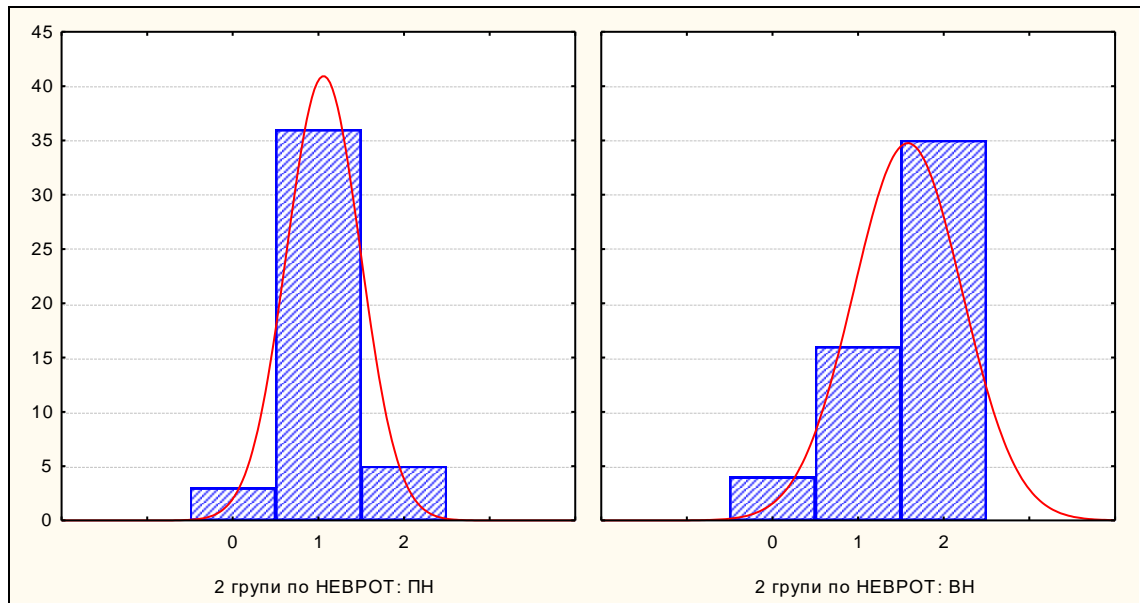

Рис. 2.10 Розподіл Стійкого/Залежного Я-образу в групах досліджуваних з різним рівнем невротичності.

Примітка: 0 – ситуативно нестійкий Я-образ; 1 – стійкий Я-образ; 2 – залежний (нестійкий) Я-образ.

Таблиця 2.9

Відмінності досліджуваних юнаків та дівчат з високим і помірним рівнем невротичності за t-критерієм Ст'юдента

Психічні стани	Високий рівень невротичності (ВН)		Помірний рівень невротичності (ПН)		t	p
	M	SD	M	SD		
Невротичність	25,1	4,8	11,7	5,07	13,74	0,00000
Тривожність	11,7	2,8	5,5	2,8	8,25	0,00000
Фрустрація	10,3	2,8	4,7	2,8	5,99	0,00000
Агресія	10,7	3,3	10,0	3,6	0,07	0,94649
Ригідність	11,6	2,5	7,8	2,9	4,95	0,00000 3
Ідентифікація з матір'ю	2,5	1,5	2,5	1,4	0,31	0,75407
Ідентифікація з батьком	6,1	2,9	3,1	1,4	6,39	0,00000
Ідентифікація з другом	3,9	1,8	3,5	1,8	1,06	0,29168
Диференційованість Я-конц.	12,9	6,95	11,9	6,27	0,73	0,46558
Соціальне Я	57,2	23,72	49,8	27,45	1,44	0,15357
Комунікативне Я	9,01	4,92	10,73	7,90	-1,32	0,18924

Як показують дані таблиці 2.9, вагомими відмінностями у показниках самооцінки психічних станів виявлено у трьох випадках. Встановлено, що у

юнаки та дівчати з високим рівнем невротичності статистично вищі показники тривожності ($t=8,25$, $p<0,001$), фрустрації ($t=5,99$, $p<0,001$) та ригідності ($t=4,95$, $p<0,001$), тоді як не виявлено відмінностей за рівнем агресії між досліджуваними з високою і помірною невротичністю. Істотні відмінності відображено на рис. 2.11.

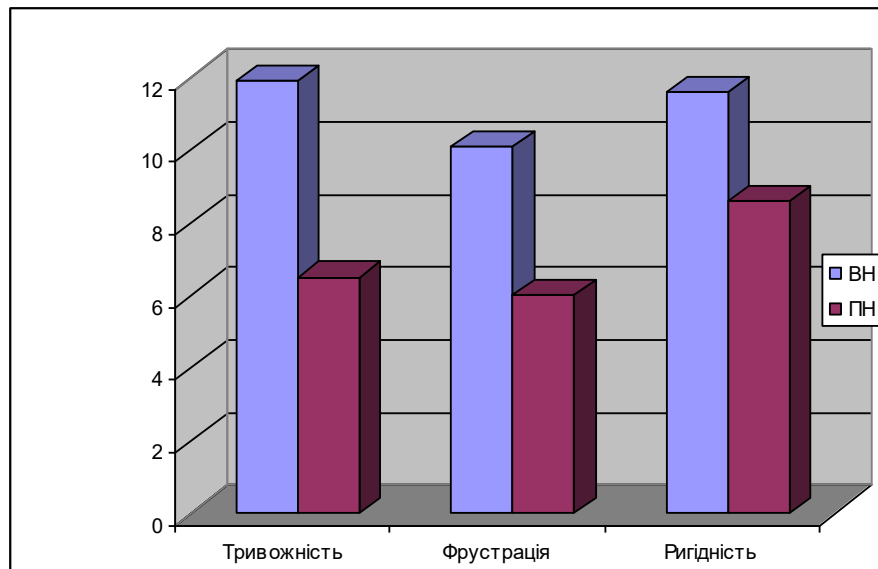

Рис. 2.11 Середні значення самооцінки тривожності, фрустрації та ригідності в досліджуваних з високим і помірним рівнем невротичності.

У процесі подальшого дослідження особливостей Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності, аналізуючи зокрема результати методики “Я – соціально-символічні завдання”, методики визначення ідентифікаційного зв’язку і почуття “Ми”, методики визначення незалежного і взаємозалежного Я, тесту Куна за допомогою порівняльного аналізу було також з’ясовано про те, що існують статистичні відмінності в двох досліджуваних групах по шкалах: “ідентифікація з батьком” ($t=6,39$, $p<0,001$) (див. табл. 2.9 та рис. 2.13), “стійкість соціального Я”, “ступінь індивідуалізації”, “психологічна дистанція”, “складність Я-концепції”, “фізичне Я”, “діяльнісне Я”, “перспективне Я” (див. табл. 2.10 та рис. 2.12, рис. 2.13).

Таблиця 2.10

Достовірність відмінностей показників методики “Я – соціально символічні завдання” та тесту Куна за критерієм Манна-Уїтні у досліджуваних з високим та помірним рівнями невротичності

$p < ,05000$

Змінні	Суми рангів ПН	Суми рангів ВН	U	Z	p-рівень	Z	p-рівень	N	N	2*1sided
нестійкість Я-образу	1615,500	3334,500	625,500	-4,11593	0,000039	-4,63413	0,000004	120	130	0,000025
Залежне Я	1512,500	3437,500	522,500	-4,84123	0,000001	-5,63871	0,000000	120	130	0,000001
Самооцінка	2024,000	2926,000	1034,000	-1,23935	0,215215	-1,26007	0,207645	120	130	0,217579
Стійк.соц.Я	1776,500	3173,500	786,500	-2,98220	0,002862	-3,45201	0,000557	120	130	0,002605
Ступ.індив-ї	2607,000	2343,000	803,000	2,86601	0,004157	3,30938	0,000935	120	130	0,003894
Соц.зацікавл.	2222,000	2728,000	1188,000	0,15492	0,876885	0,18487	0,853333	120	130	0,880212
Пс. дистанція	2777,500	2172,500	632,500	4,06663	0,000048	4,69766	0,000003	120	130	0,000032
Егоцентричність	2315,500	2634,500	1094,500	0,81333	0,416032	0,95007	0,342078	120	130	0,417727
Складн. Я-конц.	2755,500	2194,500	654,500	3,91171	0,000092	4,51686	0,000006	120	130	0,000065
Диференц-тьЯ-к.	2119,000	2831,000	1129,000	-0,57038	0,568417	-0,57565	0,564850	120	130	0,572408
Соціальне Я	2018,500	2931,500	1028,500	-1,27808	0,201221	-1,28361	0,199280	120	130	0,202184
КомунікативнеЯ	2234,000	2716,000	1176,000	0,23942	0,810779	0,24187	0,808882	120	130	0,814345
Фізичне Я	1958,500	2991,500	968,500	-1,70059	0,089021	-2,09383	0,036276	120	130	0,089074
Діяльнісне Я	2638,500	2311,500	771,500	3,08782	0,002016	3,75758	0,000172	120	130	0,001803
Перспективне Я	2700,000	2250,000	710,000	3,52089	0,000430	4,38114	0,000012	120	130	0,000354
Рефлексивне Я	2138,000	2812,000	1148,000	-0,43659	0,662408	-0,47281	0,636351	120	130	0,666336

Це означає, що низький рівень ідентифікації з батьком частіше зустрічається в юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності (див. рис. 2.13). Такі досліджувані частіше, ніж їхні однолітки з помірним рівнем невротичності, ставили своє “Я” далі від кола, що позначало фігуру батька (йдеться про слабку ідентифікацію з батьком, слабке почуття “Ми”). Такі відмінності стосуються лише шкали “ідентифікація з батьком”, чого не можна сказати про шкалу “ідентифікація з матір’ю” та “ідентифікація з другом”, де не виявлено значущих відмінностей між досліджуваними групами.

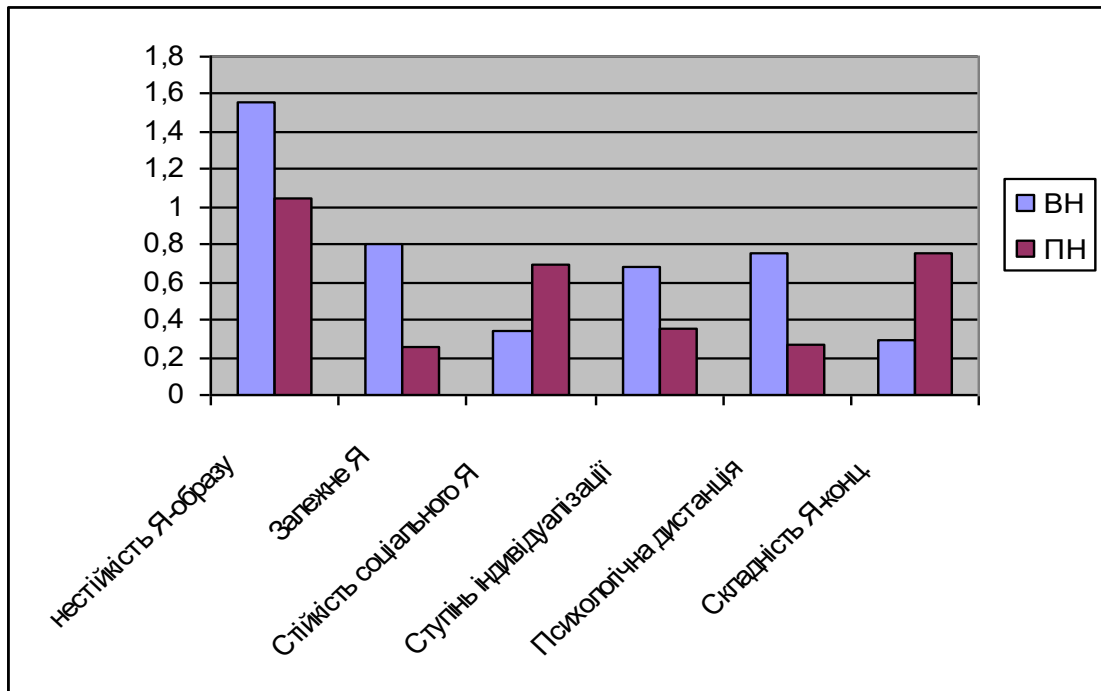

Рис. 2.12 Розподіл середніх значень параметрів Я-концепції у групах досліджуваних з високим та помірним рівнями невротичності.

Я-концепція досліджуваних з високим рівнем невротичності (ВН) частіше характеризуються *нестійким соціальним Я* (див. рис. 2.12). Мається на увазі, що силовий потенціал Я соціального становища серед авторитетних персоналій є незначним, тобто у таких випадках досліджуваним досить складно протистояти соціальному тиску, долати конформізм. Натомість Я-концепція досліджуваних юнаків та дівчат з помірним рівнем невротичності (ПН) відзначається *стійким соціальним Я*, коли власна думка та позиція насамперед узгоджується з собою, і лиш згодом з іншими, якими авторитетними вони не були б.

Наступна шкала, за якою виявлено значущі відмінності між досліджуваними групами ("*ступінь індивідуалізації*") вказує на те, що серед індивідів з високим рівнем невротичності частіше зустрічаються індивідуалісти, котрим може бути психологічно важко входити в новий колектив порівняно з індивідами з помірним рівнем невротичності (див. рис. 2.12). Ці дані підтримують трактування А. Адлера соціального інтересу як показника психологічного здоров'я ("*Якщо людина взаємодіє з іншими, вона ніколи не стане невротиком*") [5,с.38].

Відмінність за шкалою “психологічна дистанція” дає розуміння того, що у високо невротичних досліджуваних відбувається зміщення орієнтації в напрямі внутрішнього відсторонення від світу людей, від їхніх переживань та способу життя. Психологічна дистанція таких досліджуваних є більшою, аніж досліджуваних з помірним рівнем невротичності (див. рис. 2.12). Це може бути зумовлено “невротичним егоцентризмом”, який у психологічній літературі [173, 174] розглядається як спроба будувати стосунки, виходячи виключно з особистих потреб, переживань та тривог. Відтак, через Я-концепцію досліджуваних з високим рівнем невротичності проявляються амбівалентні тенденції – з одного боку, залежність Я-образу в периферійній частині, не стійкість соціального Я, а з іншого – підвищений рівень індивідуалізації, внутрішнє відсторонення.

Було зафіксовано, що у юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності (ВН) показники *складності Я-концепції* є нижчими, ніж у досліджуваних з помірним рівнем невротичності (ПН) (див. рис. 2.12). Складність Я-концепції у цьому випадку відображає структурність і диференційованість її компонентів у діалектичній єдності і взаємодоповненні: вибір низки найскладніших фігур підтверджує високу складність концептуального Я і водночас актуальні переживання особистості щодо своєї унікальності та неповторності. Відтак, Я-концепція індивідів з високим рівнем невротичності характеризується деякою простотою, монолітністю [177]; переживання своєї унікальності та неповторності є значно спрощенішими, ніж у юнаків та дівчат з помірним рівнем невротичності. А тому незначні зміни фрагментів Я-образу можуть вести до глобальної зміни цілісної Я-системи. Як зауважує О. Соколова: “Все так мінливо, що із того, що сьогодні я себе люблю, не випливає, що завтра я не буду себе ненавидіти” (така “динамічність” Я-концепції аж ніяк не є проявом доброго психологічного здоров’я). Будь-яка зміна Я-досвіду може повести за собою глобальне перетворення Я-концепції, її крах [177, с. 123]. Можливо, саме тому ригідність так доречно вмонтовується в невротичну самосвідомість юнаків та дівчат, компенсуючи брак стійкості Я-образу.

Тепер спробуймо розглянути деякі особливості компонентів ідентичності юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності. Для цього звернемося до результатів тесту Куна (М. Кун, Т. Макпартленд, модифікація Т. Румянцевої) [189], порівнявши показники високо невротичних (ВН) та помірно невротичних (ПН) досліджуваних.

Як видно з таблиці 2.10, значущі відмінності між досліджуваними існують за шкалами “фізичне Я”, “діяльнісне Я” та “перспективне Я”. Досліджувані з високим рівнем невротичності рідше означають себе через Діяльнісне Я і Перспективне Я, однак значно частіше бачать себе в контексті Фізичного Я (див. рис. 2.13).

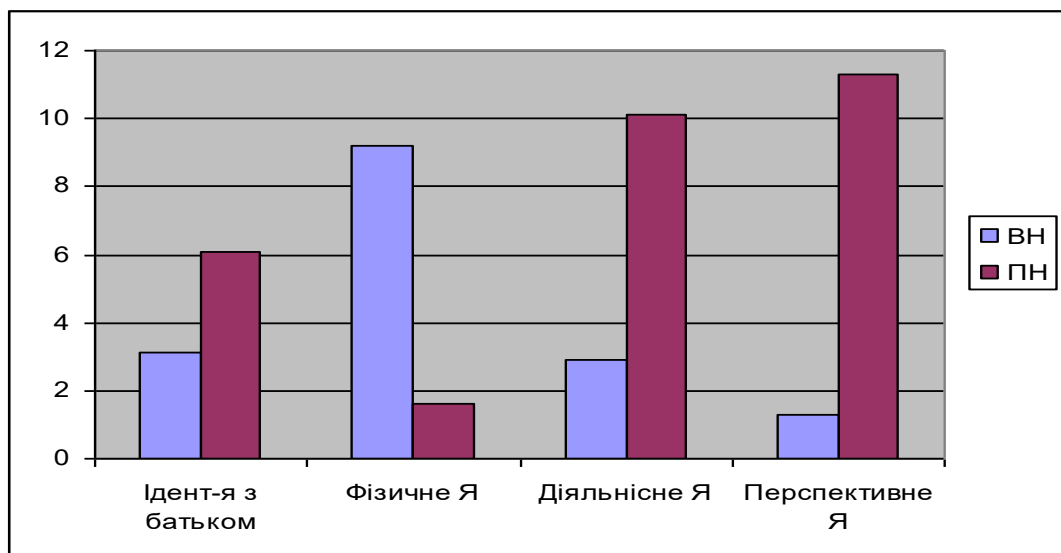

Рис. 2.13 Розподіл середніх значень компонентів ідентичності в юнаків і дівчат з високим та помірним рівнем невротичності.

Діяльнісне Я ще можна розглядати як варіант активності та свободи досягнень, рівень яких у досліджуваних ВН є нижчим. Їх енергія в основному реалізується в соціальному контексті та своїх фізичних даних, що стосуються зовнішності та деяких звичок. Підвищене акцентування на Фізичному Я перегукується з характерною схильністю невротичних досліджуваних до іпохондрії. Ці дані узгоджуються з позицією О. Соколової, котра наголошує на тому, що тілесний пласт самосвідомості невротика стає провідним і приймає на себе невротичний конфлікт, прихований від свідомості на рівні рефлексивного

Я. Відтак, може формуватися конверсійна симптоматика, що є захисною формою внутрішнього конфлікту [177].

Виявлені відмінності у досліджуваних групах за всіма наявними показниками представлено на рис. 2.14.

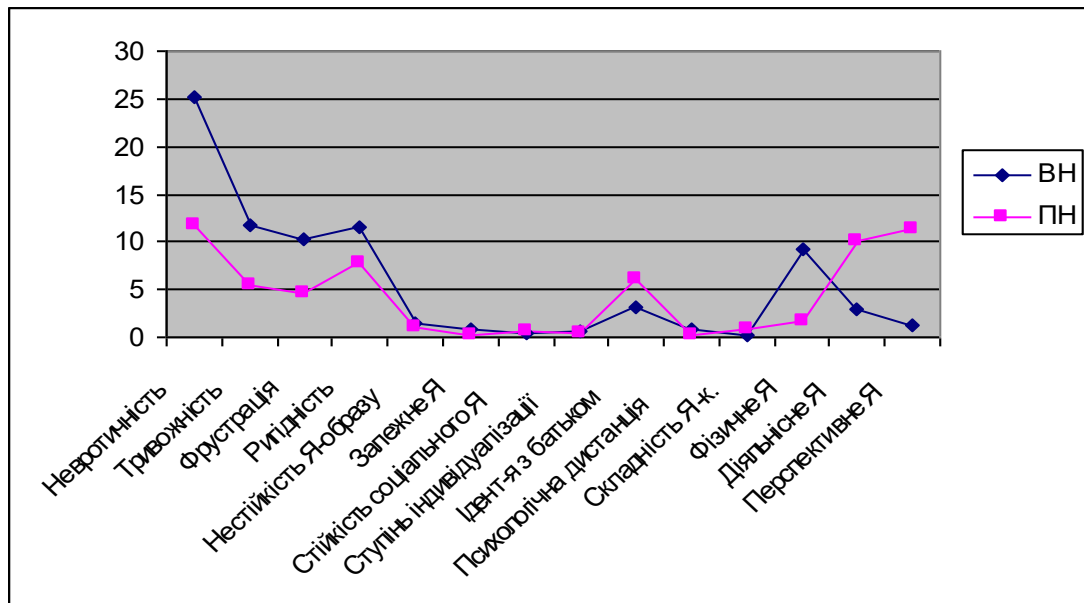

Рис. 2.14 Порівняння середніх значень виявлених відмінностей у групі досліджуваних з високим та помірним рівнем невротичності.

Також можна зауважити, що в юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності значно менше енергії спрямовується в майбутнє, вони не бачать чітко перспективу свого життя.

У нашому дослідженні порівняльний аналіз емпіричних даних за допомогою t-критерію Ст'юдента та U-критерію Манна-Уїтні не показав значущих відмінностей між високо невротичними (ВН) та помірно невротичними (ПН) групами за показниками: агресивності, ідентифікації з матір'ю, ідентифікації з другом, кількості висловлювань (диференційованістю та когнітивною складністю Я-концепції), самооцінки, соціальної зацікавленості, егоцентричності, соціального Я, комунікативного Я та рефлексивного Я.

Досить цікавими та інформативними є виявлені особливості самооцінки (хоча за цим параметром і не спостерігається значущих відмінностей досліджуваних груп) (див. рис. 2.15).

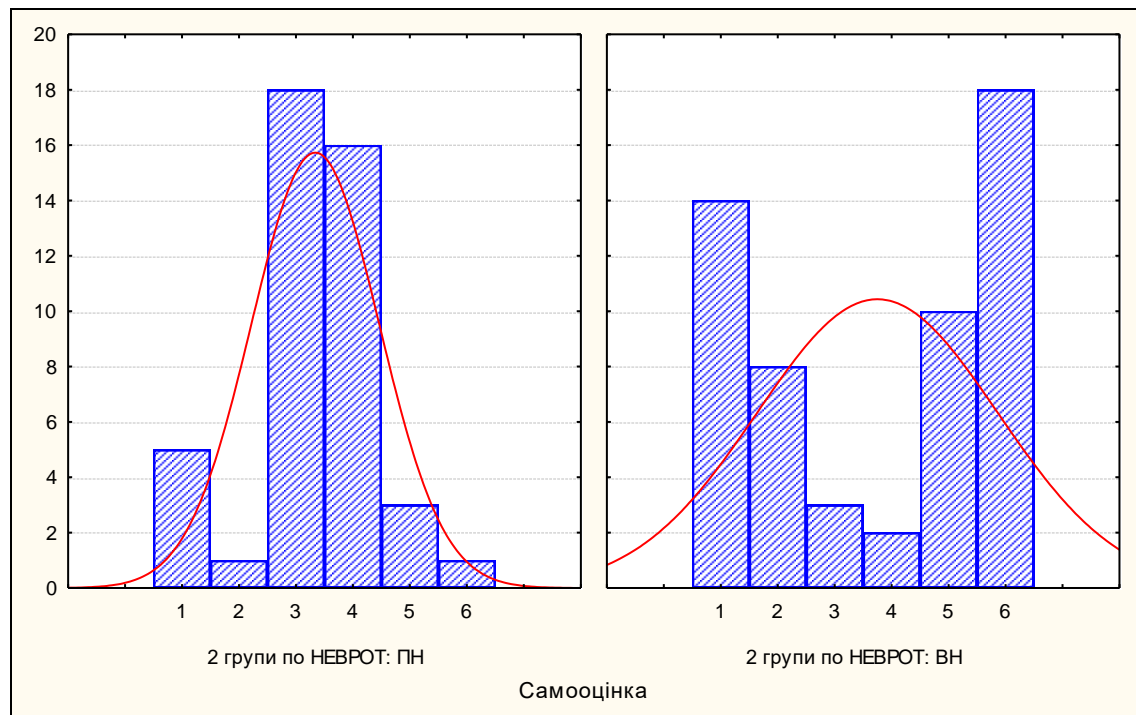

Рис. 2.15 Розподіл показників висоти самооцінки в досліджуваних з високим та помірним рівнем невротичності.

Примітка: 1-2 висока самооцінка; 3-4 середня самооцінка; 5-6 низька самооцінка.

Річ у тім, що більшість результатів у групі досліджуваних юнаків та дівчат з помірним рівнем невротичності припадає на 3, 4 бали, що свідчить про середню самооцінку, тоді як у групі досліджуваних з високим рівнем невротичності відповіді в основному розподіляються серед низької (5, 6 бали) та високої (1, 2 балів) самооцінки. В групі ВН спостерігається так звана поляризація самооцінки.

Інтеграція позитивних та негативних Я-образів в цілісну та узгоджену Я-концепцію утруднена, протилежні образи Я можуть актуалізовуватися поперемінно. Цей факт виявляється в полярності самооцінки, яка в житті не допускає, як зазначає О. Соколова, об'ємного бачення себе та інших, що узгоджується з нестійкістю периферійної частини Я-образу. Відтак, досліджуваним юнакам та дівчатам з високим рівнем невротичності складно усвідомити діалектику життєвих протиріч, їхня самосвідомість працює в режимі "...або...або...", але за браком інтеграції не дозволяє собі працювати у режимі "...і...і" [177, 178]. Така особливість самосвідомості не дозволяє бачити світ в кольорах та відтінках, а лише ділить його на "чорно-білий". У цьому

контексті доцільно говорити і про крихкість самоствалення, коли триумф легко чергується з крахом. І хоча Я-концепцію ВН можна вважати ядерно інтегрованою однак вона може бути фрагментарною на периферії [94, 114]. Це також зумовлює високу міру її залежності від думки інших.

Отже, відмінності виявлених показників двох досліджуваних груп стосуються таких параметрів: “невротичність”, “нестійкість периферійної частини Я-образу”, “тривожність”, “фрустрація”, “ригідність”, “ідентифікація з батьком” “стійкість соціального Я”, “залежність Я”, “ступінь індивідуалізації”, “психологічна дистанція”, “складність Я-концепції”, “фізичне Я”, “діяльнісне Я” та “перспективне Я”.

2.2.3. Характеристика зв'язків між основними компонентами невротичності та Я-концепції за результатами кореляційного аналізу.

Для виявлення значущих взаємозв'язків було застосовано кореляційний аналіз. З метою розвантаження кореляційних плеяд, окремо подаються дані щодо невротичних шкал (див. рис. 2.16 та рис. 2.17) та ті, що свідчать про взаємозв'язки між шкалами невротичності та Я-концепції (див. рис. 2.18 та рис. 2.19, див. Додаток Д).

Кореляційний аналіз психічних станів (шкали невротичності) вказує на таку залежність: чим вищий рівень тривоги ($r=0,39$; $p<0,05$) і фрустрації ($r=0,42$; $p<0,05$), тим вищий рівень невротичності, а разом з цим, з одного боку, ймовірність захворіти неврозом зростає, а з іншого – тривога та фрустрація виступають своєрідними зовнішніми маркерами вже існуючого невротичного процесу. Відтак, психокорекційна робота повинна бути спрямована на зниження рівня тривожності та випрацювання адекватних стратегій з підвищення толерантності до фрустрації, зокрема, через опрацювання минулих дитячих фрустрацій, що можуть запускати невротичний процес в теперішньому. Назагал варто приділити значну увагу зміцненню адаптивних особистісних механізмів.

Однак це буде даватися непросто як психологу, так і невротичному клієнту, оскільки прослідковується зв'язок ригідності з тривожністю ($r=0,53$; $p<0,05$) і фрустрацією ($r=0,43$; $p<0,05$) (див. рис. 2.16). З одного боку, ригідність можна розглядати як компенсаторну психологічну стратегію організму по відношенню до тривоги (“Якщо все буде стабільно, то немає потреби тривожитися”) і фрустрації (“Якщо я все зможу передбачити, то ніщо мене не розчарує”), а з іншого, ригідність вмонтовується в невротичну свідомість і є показником високого рівня тривоги та фрустрації, сповільнює і утруднює цілеспрямовані психокорекційні впливи (оскільки прагне не допустити будь-яких змін).

В гештальт-підході Ф. Перлза говориться про те, що постійна зміна поля, зумовлена як його власною природою, так і тим, як ми його змінюємо, вимагає гнучкості у використанні способів взаємодії. Безперервні зміни надзвичайно необхідні для виживання індивіда. Невроз виникає, коли індивід виявляється нездатним змінити свій спосіб діяльності і взаємодії з середовищем. Якщо індивід прив'язаний до застарілих способів дій, він втрачає здатність задовольняти свої потреби, в тому числі і соціальні [54, 142].

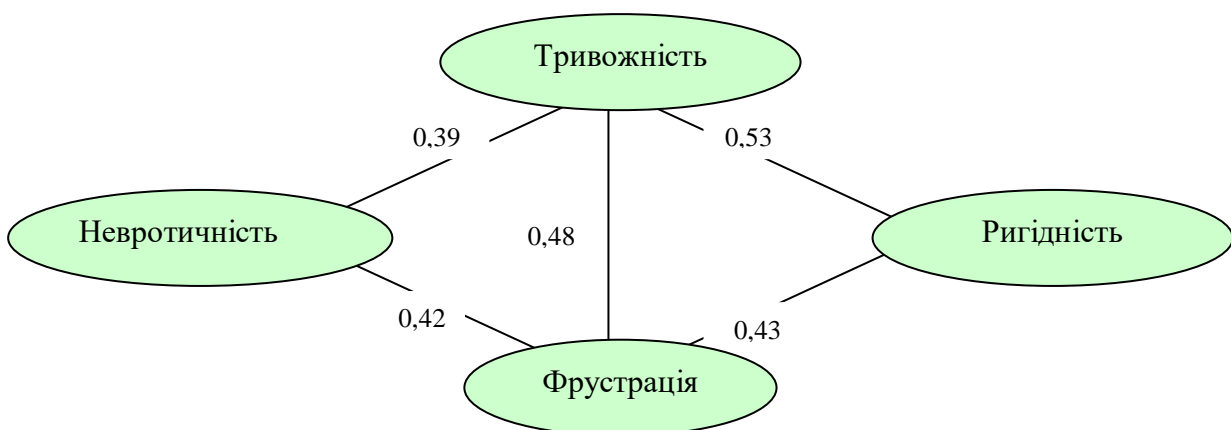

Рис. 2.16 Взаємозв'язок невротичності та показників психічних станів у юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.

Кореляційні дані групи досліджуваних ПН є дуже подібними до вищенаведених даних групи ВН. Виявлено такі ж статистично значущі зв'язки, однак спостерігається ще кілька, хоч і значущих, але слабких зв'язків агресії з

тривожністю ($r=0,27$; $p<0,05$), фрустрацією ($r=0,41$; $p<0,05$) та ригідністю ($r=0,40$; $p<0,05$) (див. рис. 2.17).

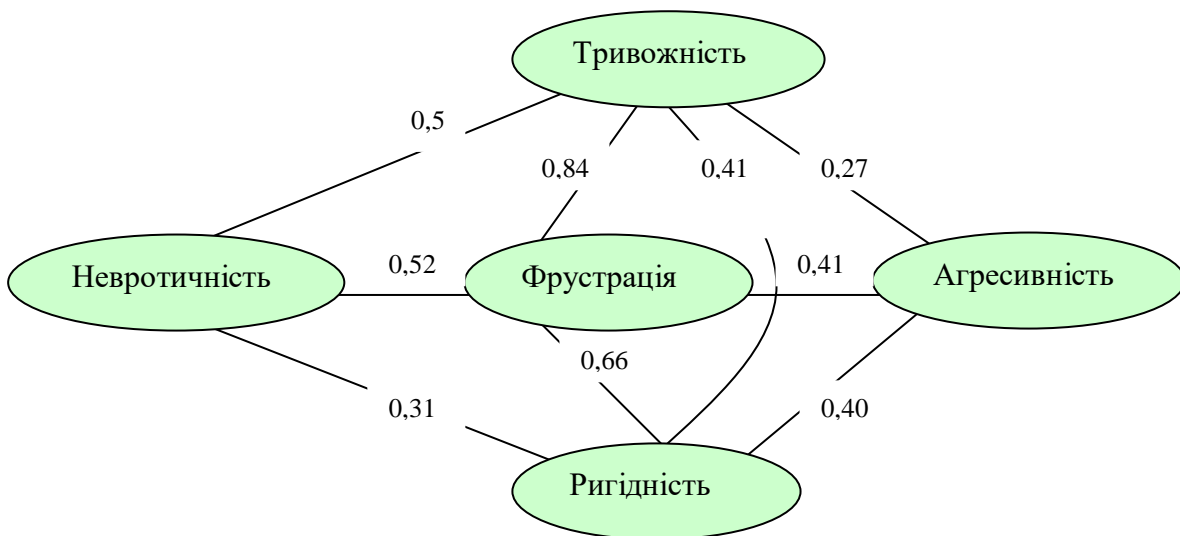

Рис. 2.17 Взаємозв'язок невротичності та показників психічних станів у юнаків та дівчат з помірним рівнем невротичності.

Можна лише припустити, що досліджувані з помірним рівнем невротичності (ПН) свою тривогу, фрустрацію і ригідність переживають у спосіб агресивного відреагування, оскільки їхня агресивність не є для них табуована (“Якщо Я злюся на іншого, то це не означає втрату його любові” або “Якщо я злюся на когось, то це не заперечує мою любов до нього”). Тут агресія може виступати вдалим маркером ситуативної, а не невротичної тривоги. Таких кореляційних зв'язків у дівчат і юнаків з високим рівнем невротичності (ВН) не виявлено.

Відтак, тривогу і фрустрацію безпосередньо, а ригідність опосередковано можна вважати як своєрідними маркерами невротичності, так і тими орієнтирами, на яких повинна ґрунтуватися психокорекційна робота з метою призупинити розвиток невротичного процесу. В розділі 3 простежимо, як зміниться самооцінка вираженості цих психічних станів під впливом психокорекційних заходів.

При спробі відстежити кореляційні зв'язки у групі досліджуваних (між шкалами, що характеризують невротичність – “тривога”, “фрустрація”, “агресія”, “ригідність” та шкалами, які характеризують Я-концепцію – “залежне

Я”, “соціальне Я” та ін...) з високим (ВН) (див. рис. 2.18) та помірним рівнем невротичності (ПН) (див. рис. 2.19) було з’ясовано також про наступні цікаві залежності.

У групі ВН (див. рис. 2.18) присутній зв’язок “невротичності” зі шкалою “*нестійкість периферійної частини Я-образу*” ($r=0,52$; $p<0,05$). Разом із зростанням невротичності у юнаків та дівчат, що потрапили в цю групу, зростає і залежність їх Я-образу від думки значущих інших (або навпаки, із зростанням залежності Я-образу зростає рівень невротичності). Зауважимо, що такий взаємозв’язок не був значущий у групі досліджуваних з помірним рівнем невротичності (ПН).

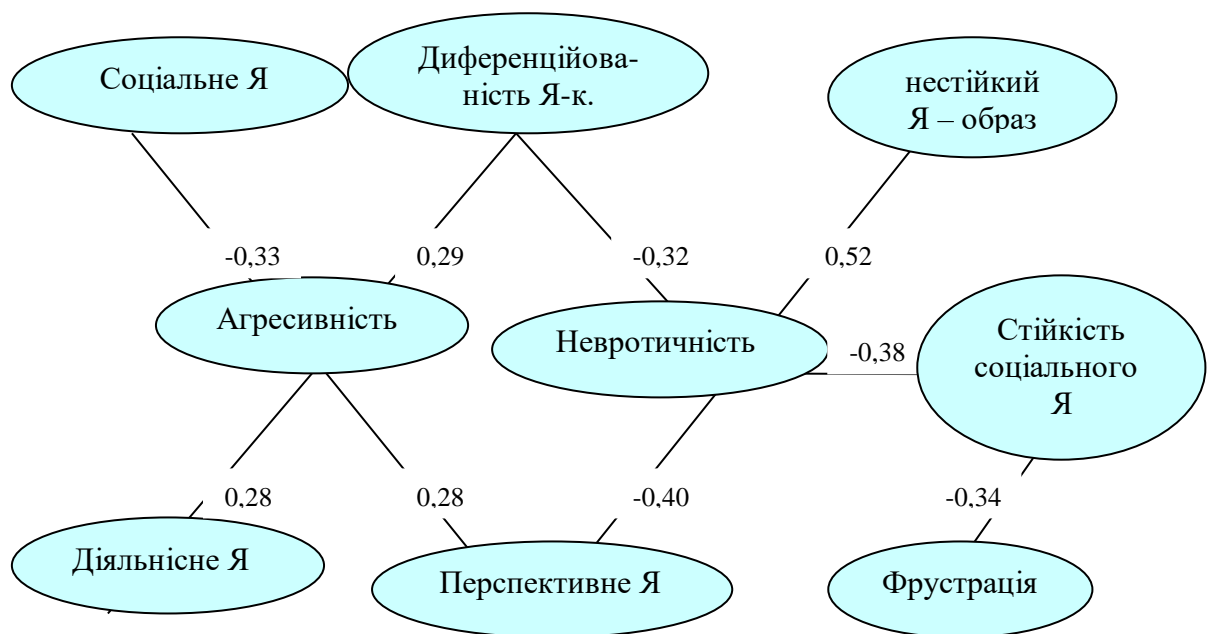

Рис. 2.18 Взаємозв’язок невротичності та шкал, що характеризують Я-концепцію досліджуваних з високим рівнем невротичності .

Окрім цього, було виявлено значущі кореляційні зв’язки невротичності зі шкалою “*стійкість соціального Я*” ($r=-0,38$; $p<0,05$) та “*диференційованість Я-концепції*” ($r= -0,32$; $p<0,05$), “*перспективне Я*” ($r= -0,40$; $p<0,05$).

Чим вищий рівень невротичності в групі досліджуваних ВН, тим менше особистість здатна протистояти соціальному впливу. Дана кореляція значною мірою підтверджує попередню залежність. У цьому відношенні таку зміну Я-образу можна розглядати як негативну (надмірно залежну). Значущий

кореляційний зв'язок також є специфічним для групи досліджуваних юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності (значущий зв'язок відсутній у ПН).

Наступний негативний кореляційний зв'язок між невротичністю та кількістю висловлювань полягає в тому, що із підвищенням рівня невротичності юнаків та дівчат, які і так увійшли в групу ВН, зменшується кількість висловлювань, що характеризує їх Я (ідентичність). Тобто, можна стверджувати, що із підвищенням рівня невротичності Я-концепцію досліджуваних можна характеризувати як когнітивно просту та менш диференційовану. Такий від'ємний кореляційний зв'язок спостерігається і в групі досліджуваних ПН ($r = -0,31$; $p < 0,05$) (див. рис. 2.19). Однак, у групі ВН шкала “диференційованість Я-концепції” корелює ще й і зі шкалою “агресивність” ($r = 0,29$; $p < 0,05$). Скидається на те, що чим вищий рівень агресії (а це буває не так часто серед досліджуваних ВН), тим більше висловлювань вони здатні продукувати довкола власного Я, а разом з тим і рівень їх невротичності може знижуватися.

Як вже вище було згадано, виявлено також негативний кореляційний зв'язок “невротичності” зі шкалою “перспективне Я”. Це може свідчити про те, що із зростанням рівня невротичності досліджувані рідше здатні замислюватися про власні перспективи, тобто, ідентифікувати себе через майбутні події.

Цікаво спостерігати, що довкола агресії в досліджуваних юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності розміщується багато зв'язків, що характеризують Я-концепцію. Серед позитивних кореляцій виявлено зв'язок “агресії” з “перспективним Я” ($r = 0,28$; $p < 0,05$) та “діяльним Я” ($r = 0,28$; $p < 0,05$), “диференційованість Я-концепції” ($r = 0,29$; $p < 0,05$), а серед негативних – з “соціальним Я” ($r = -0,33$; $p < 0,05$).

Отже, чим вищий рівень агресивності у досліджуваних з високим рівнем невротичності, тим частіше вони будуть пов'язувати своє життя з перспективами у різних сферах та описувати себе через діяльність, досвід та самооцінку здатності до діяльності, але рідше через якийсь із видів групової

належності. Можна припустити, що агресивна поведінка виступає своєрідною копінг-стратегією, що дозволяє здолати власну невпевненість, нерішучість, сумніви, почуття неповноцінності, хоча при цьому залишається загроза бути відкинутим значущим іншим, що, ймовірно, зупиняє юнаків і дівчат з ВН.

Хоча і не виявлено статистично достовірних відмінностей по агресії в досліджуваних ВН і ПН, однак можемо бачити, що довкола агресії групується багато зв'язків, пов'язаних з представленням власної ідентичності у юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.

Описуючи кореляційні зв'язки та осмислюючи їх послідовність, не можна судити про причину та наслідок конкретних явищ, а можна лише констатувати факт присутності того чи іншого зв'язку. Тому деякі пояснення можуть бути лише гіпотетичними, але наявність певного зв'язку розглядається як факт.

У досліджуваних з *помірним рівнем невротичності* (ПН) виявлено дещо інакші взаємозв'язки між показниками шкал (див. рис. 2.19).

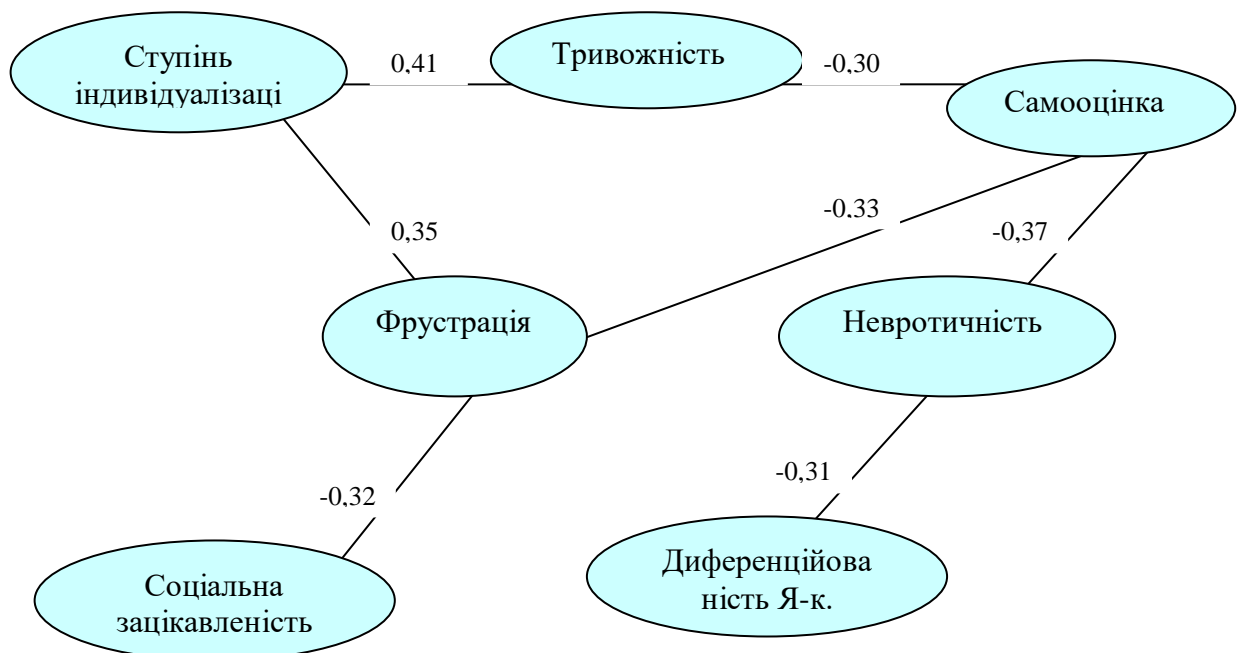

Рис. 2.19 Взаємозв'язок невротичності та шкал, що характеризують Я-концепцію досліджуваних з помірним рівнем невротичності.

Насамперед цікавим є обернений кореляційний зв'язок самооцінки з “невротичністю” ($r = -0,37$; $p < 0,05$), “тривогою” ($r = -0,30$; $p < 0,05$) та “фрустрацією” ($r = -0,33$; $p < 0,05$). Тобто, чим вища самооцінка, тим нижчий рівень невротичності, тривоги та фрустрації досліджуваних юнаків та дівчат, і навпаки, чим вищий рівень невротичності, тривоги та фрустрації, тим нижчою є самооцінка досліджуваних. У досліджуваних ВН такого значущого взаємозв'язку не спостерігається, що може бути зумовлено так званою полярністю самооцінки (у таких досліджуваних самооцінка може бути або заниженою, або завищеною).

Виявлено взаємозв'язок “тривоги” ($r = 0,41$; $p < 0,05$) та “фрустрації” ($r = 0,35$; $p < 0,05$) зі “ступенем індивідуалізації”. Йдеться про те, що чим вищий рівень тривоги та фрустрації досліджуваних ВН, тим більше вони схильні до індивідуалістичного поведіння.

Виявлено також взаємозв'язок “фрустрації” та “соціальної зацікавленості” ($r = -0,32$; $p < 0,05$). Тобто, із зростанням рівня фрустрації нарастає відчуття відокремленості від інших (зменшується бажання соціальної належності) і навпаки, із наростанням відстороненості може зростати рівень фрустрованості. Тобто, відчуженість у досліджуваних з помірним рівнем невротичності, може бути ознакою наростання тривоги та фрустрації.

У даній групі досліджуваних не виявлено значущих кореляцій, які указували б на закономірності, пов'язані зі стійкістю чи залежністю периферійної частини Я-образу. Однак в обох випадках (ВН та ПН), коли мова йде про підвищення невротичності, фрустрації чи тривожності, йдеться також і про порушення контакту з іншими: в одних випадках – надмірна індивідуалізація, а в інших – надмірна залежність. Такий вияв відносин є маркером внутрішнього конфлікту, що зазвичай проявляється через тривогу, відчуття фрустрованості, які сукупно формують той чи інший рівень невротичності.

Значно більше значущих взаємозв'язків можна виділити, коли не здійснювати диференціацію досліджуваних за рівнем невротичності (на ПН і

ВН) (див. Додаток Д.2.5.). Відтак, виявлено значущі кореляції “невротичності” з “фізичним Я” ($r=0,29$; $p<0,05$), “перспективним Я” ($r=-0,33$; $p<0,05$) та “діяльним Я” ($r=-0,29$; $p<0,05$). Тобто, чим вищий рівень невротичності, тим частіше досліджувані здатні репрезентувати себе через фізичне Я, але рідше через перспективне Я та діяльне Я.

Подібні кореляційні зв'язки пов'язують “тривогу” з “фізичним Я” ($r=0,31$; $p<0,05$), “діяльним Я” ($r=-0,24$; $p<0,05$) та “перспективним Я” ($r=-0,33$; $p<0,05$), “ригідність” з “фізичним Я” ($r=0,20$; $p<0,05$) та “перспективним Я” ($r=-0,21$; $p<0,05$), “фрустрацію” з “перспективним Я” ($r=-0,32$; $p<0,05$).

Цікавими, але не прописаними через попередні кореляційні плеяди є також взаємозв'язки “невротичності” ($r=-0,32$; $p<0,05$), “тривоги” ($r=-0,32$; $p<0,05$), “фрустрації” ($r=-0,32$; $p<0,05$) та “ригідності” ($r=-0,32$; $p<0,05$) зі шкалою “ідентифікація з батьком”. А це означає, що досліджувані з високим рівнем невротичності, тривоги, фрустрації та ригідності можуть мати труднощі у стосунках з батьком або, скоріше, навпаки, дисгармонійні стосунки з батьком можуть впливати на підвищення рівня невротичності, тривоги, фрустрації та ригідності. У цьому відношенні цікаво, що серед більшості досліджуваних з високим рівнем невротичності є дівчата.

Також достатньо інформативними є взаємозв'язки “невротичності” ($r=-0,40$; $p<0,05$), “тривоги” ($r=-0,42$; $p<0,05$) та “фрустрації” ($r=-0,24$; $p<0,05$) з показником “складність Я-концепції”. Тобто, чим вищий рівень невротичності, тривоги, фрустрації, тим менш диференційованою є Я-концепція досліджуваних (і навпаки).

Інші значущі кореляції, що відображають взаємозв'язки показників усіх досліджуваних, було вище представлено через кореляційні графи (ВН та ПН). Виявлені кореляційні зв'язки загалом узгоджуються з результатами порівняльного аналізу з використанням t-критерію Ст'юдента та U-критерію Манна-Уїтні.

2.2.4. Факторний аналіз результатів дослідження Я-концепції осіб з високим та помірним рівнем невротичності.

Більш детальний аналіз виявлених комплексів показників у структурі кореляційних зв'язків можна провести за допомогою факторного аналізу. Його цінність полягає в тому, що він дозволяє виявити деяку латентну структуру особистості, її системотвірні чинники, що теж впливають на результати опитування. З метою групування особливостей Я-концепції досліджуваних з високим та помірним рівнем невротичності, ми і застосовували такий вид математико-статистичного аналізу, як факторний аналіз з використанням програми Statistika 6.0.

Отже, за допомогою методу факторної ротації Varimax Normalized було виділено інтеркореляційні зв'язки між змінними, які можна згрупувати в 7 факторів. Вираженість даних факторів представлено в Додатку Ж (див. рис. Ж.1.1 та рис. Ж.1.2). Такою факторною моделлю пояснюється 61,77 % розсіювання даних у ВН та 64,57 % розсіювання даних у ПН. Структура продемонстрованих факторів у двох досліджуваних групах є доволі схожою. Однак ті фактори, де простежуються певні відмінності, є особливо цікавими для аналізу (див. табл. 2.11 і табл. 2.12). За допомогою ієрархічного аналізу “Factor Loadings, factors for hierarchical analysis” (як складової факторного) ми отримали змогу з'ясувати, який із факторів найбільше впливає на окремо взятую ознаку. Кожен фактор міг впливати на кілька ознак, які використовувалися в дослідженні. Це дало змогу більш комплексно та цілісно підійти до використання факторного аналізу в процесі інтерпретації даних.

Представляючи результати групи досліджуваних юнаків та дівчат з ВН (див. табл. 2.11), можна виокремити 7 факторів. **Фактор 1** (15,07%) включає в себе 2 змінні (*діяльнісне Я та перспективне Я*). Власне ці особливості ідентифікації досліджуваних формують фактор, який ми назвемо “*пасивність*” (оскільки кореляційні зв'язки є від'ємними). Даний фактор має найбільший

вплив на агресивність, ідентифікацію з батьком, діяльнісне та перспективне Я.

Таблиця 2.11

Результати факторного аналізу даних досліджуваних з ВН

Шкали	Факторні навантаження						
	Ф1:	Ф2:	Ф3:	Ф4:	Ф5:	Ф6:	Ф7:
Невротичність	0,34	0,41	0,10	-0,15	-0,20	-0,59	-0,16
Тривожність	0,09	0,82	0,02	-0,03	0,11	-0,14	-0,24
Фрустрація	-0,06	0,78	-0,01	0,05	-0,23	0,13	0,02
Агресивність	-0,51	-0,13	-0,31	0,38	0,07	-0,15	0,20
Ригідність	-0,07	0,69	0,03	0,35	0,10	0,10	0,32
Нестійкість Я-образу	0,01	0,05	0,04	0,08	0,05	-0,66	0,15
Залежне Я	0,30	-0,11	0,07	0,34	-0,50	-0,04	-0,19
Самооцінка	-0,36	-0,01	0,06	-0,45	-0,04	-0,03	0,31
Стійкість соц.Я	-0,39	0,28	-0,26	-0,01	0,19	0,52	-0,08
Ступінь індивідуалізації	-0,12	-0,10	0,20	-0,48	-0,46	-0,10	-0,02
Соц. зацікавленість	-0,05	-0,03	0,03	0,70	-0,20	-0,22	0,20
Ідентифікація з батьком	-0,47	0,06	-0,24	-0,16	0,27	0,06	-0,32
Ідентифікація з матір'ю	-0,11	0,16	-0,08	0,25	-0,18	0,32	-0,48
Ідентифікація з другом	-0,09	0,24	0,23	0,62	-0,10	-0,02	-0,19
Психологічна дистанція	-0,03	-0,15	-0,08	0,18	0,14	-0,61	-0,28
Егоцентричність	0,11	-0,24	-0,07	0,04	0,46	0,07	-0,06
Складність Я-концепції	-0,12	0,03	-0,14	0,05	0,04	0,10	0,78
Диференційованість Я-к.	-0,01	-0,10	-0,77	0,14	0,16	0,17	0,09
Соціальне Я	0,48	-0,24	0,63	0,12	0,13	0,04	-0,10
Комунікативне Я	-0,10	0,19	0,71	0,13	-0,25	0,04	0,08
Фізичне Я	0,11	0,05	0,14	-0,17	0,70	-0,24	0,11
Діяльнісне Я	-0,82	0,01	0,17	0,08	-0,20	0,06	0,03
Перспективне Я	-0,89	-0,01	-0,03	-0,07	-0,09	0,18	0,05
Рефлексивне Я	-0,04	0,15	-0,86	-0,06	-0,39	0,03	0,01
%	15,07	11,02	9,08	7,62	7,05	6,44	5,49

В основі другого фактору знаходиться *тривожність* та *фрустрація*. **Фактор 2** (11,02 %) назвемо **“психологічний дискомфорт”**. Очевидно, що він найбільше впливає на *тривожність*, *фрустрацію* та *ригідність*, формуючи загальну *невротичність* особи.

До наступного фактору (**Фактор 3** – 9,08 %) увійшли такі компоненти ідентичності, як *комунікативне Я* та *рефлексивне Я*, а також показник *диференційованості Я-концепції* (який визначався через загальну кількість висловлювань в тесті Куна). Цей комплекс складових формує фактор під

назвою *“нерефлексивність”*. Мабуть, ідеться про когнітивну простоту Я-концепції, ригідність механізмів психологічного захисту, що перешкоджають рефлексувати “тут і тепер” відносно власної особистості, позитивних та негативних її характеристик (тобто, відносно “внутрішньої” реальності). Однак таке утворення сліпих плям у самосвідомості не заважає досліджуваним рефлексувати “зовнішньо”, відносно власного соціального життя. Разом із цим, досвід показує, що за допомогою психокорекції можна розвинути потенційні можливості “внутрішньої” рефлексивності при умові фахової роботи психолога з механізмами психологічного захисту клієнта. Даний фактор має значущий вплив на показник диференційованості Я-концепції, на *соціальне Я* та *комунікативне Я* (позитивний зв’язок), а також *рефлексивне Я* (негативний зв’язок).

Фактор 4 (7,62 %) включає в себе 2 змінні – *соціальну зацікавленість* та *ідентифікацію з другом*. Йдеться про те, що із зростанням значущості стосунків з іншими, зростає і відчуття “Ми” з другом. Даний фактор було названо *“значущість стосунків”*. Найбільший вплив цей фактор здійснює на показники *самооцінки* (негативна кореляція), що дозволяє вбачати у близькості стосунків з іншими у досліджуваних ВН зв’язок з низькою самооцінкою; *ступінь індивідуалізації* (у даному випадку йдеться про “людину групи”), *соціальну зацікавленість* та *ідентифікацію з другом*.

До **Фактору 5** (7,05 %) потрапили наступні показники: *залежне Я* (негативна кореляція, що засвідчує не залежне Я, індивідуалізм) та *фізичне Я* (позитивна кореляція). Даний фактор отримав назву *“індивідуалізм”*. Найбільший вплив він має на показники з методик: *залежне Я*, *егоцентричність* та *фізичне Я*.

До наступного фактору (**Фактор 6** – 6,44%) увійшли такі досліджувані ознаки, як *невротичність*, *нестійкість периферійної частини Я-образу*, *стійкість соціального Я* та *психологічна дистанція*. Йдеться про те, що даний фактор містить у собі інформацію про те, що низький рівень невротичності у досліджуваній групі може бути пов’язаний із стійкістю Я та наближенням до

світу людей. Фактору 6 було присвоєно назву *“стійкість соціального Я”*, що можлива лише за умови зниження рівня невротичності у групі ВН (у даному контексті йдеться про відсутність невротичної потреби в близькості, окреслення власних меж, а разом з тим, і можливість бути у близьких стосунках з іншими). Цей фактор здійснює найбільший вплив на всі вищеперераховані ознаки.

В основі **7-го Фактору** (5,49%) знаходяться *переживання особистістю власної унікальності*, які пов’язані з диференційованістю компонентів Я-концепції. Відтак, даний фактор можемо назвати *“складність Я-концепції”*. Найбільший вплив фактор має на показники *складності Я-концепції* та *ідентифікації з матір’ю*. Таким чином, переживання особистістю власної унікальності досліджуваними з ВН може означати слабке залучення “Я” до “Ми” з мамою. Даний факт може бути цікавим в контексті формування ідентичності досліджуваних з високим рівнем невротичності (контрідентифікація).

Переходячи до аналізу факторів, які відображають структуру особистості досліджуваних з помірним рівнем невротичності (ПН) зауважимо, що багато з виявлених факторів є подібними до виділених факторів серед групи досліджуваних з високим рівнем невротичності (ВН), хоча і спостерігаються деякі прикметні нюанси. А це означає, що в своєму ядрі структура особистості у досліджуваних з ВН та ПН є схожою. Припускаємо, що у випадку факторного аналізу емпіричних даних досліджуваних, до прикладу, хворих на невроз (невротичний рівень організації особистості) та неврозоподібну шизофренію (психотичний рівень організації особистості) було б виявлено значні відмінності структури особистості. Відтак, відмінності між ВН та ПН можна розглядати як такі, що знаходяться на периферії, а не в ядрі особистісної структури.

На основі представлення результатів факторизації діагностичних даних групи досліджуваних юнаків та дівчат з ПН (див. табл. 2.12), можна виокремити також 7 факторів.

Таблиця 2.12

Результати факторного аналізу даних досліджуваних з ПН

Шкали	Факторні навантаження						
	Ф1:	Ф2:	Ф3:	Ф4:	Ф5:	Ф6:	Ф7:
Невротичність	0,47	0,31	0,45	-0,19	0,00	-0,09	-0,11
Тривожність	-0,06	0,85	0,14	-0,07	0,01	-0,06	-0,06
Фрустрація	0,17	0,84	0,17	0,09	-0,00	0,12	-0,14
Агресивність	0,06	0,35	0,08	0,23	0,54	0,25	0,04
Ригідність	-0,07	0,70	-0,06	-0,07	-0,03	0,11	0,19
Нестійкість Я-образу	0,27	-0,29	0,63	0,14	0,16	0,04	-0,15
Залежне Я	-0,06	-0,21	0,10	0,16	-0,03	-0,85	0,03
Самооцінка	-0,07	0,23	-0,80	-0,09	-0,07	-0,14	-0,04
Стійкість соц.Я	0,12	-0,04	-0,20	0,09	0,13	0,13	0,59
Ступінь індивідуалізації	-0,04	0,52	-0,28	0,18	0,11	0,05	-0,39
Соц. зацікавленість	0,04	-0,23	-0,30	-0,36	0,47	-0,01	0,01
Ідентифікація з батьком	0,11	-0,16	-0,34	-0,08	0,56	-0,32	-0,22
Ідентифікація з мамою	-0,07	-0,002	0,10	-0,12	-0,00	-0,05	-0,70
Ідентифікація з другом	0,43	0,19	-0,13	-0,26	0,25	-0,46	-0,14
Психологічна дистанція	0,46	0,03	0,10	0,22	-0,47	0,07	-0,15
Егоцентричність	-0,21	0,05	0,05	0,07	0,72	-0,01	0,19
Складність Я-концепції	-0,02	0,03	-0,13	-0,18	-0,08	0,41	-0,64
Диференційованість Я-к.	-0,81	-0,07	0,09	0,09	0,11	-0,08	-0,31
Соціальне Я	0,55	-0,01	-0,21	0,69	-0,09	-0,16	0,09
Комунікативне Я	0,51	-0,29	0,17	0,29	0,24	0,28	0,32
Фізичне Я	-0,10	0,01	0,72	-0,26	-0,18	0,07	-0,05
Діяльнісне Я	0,02	0,004	0,11	-0,81	0,03	0,07	-0,19
Перспективне Я	0,10	0,001	0,07	-0,79	-0,06	-0,02	-0,08
Рефлексивне Я	-0,85	0,10	-0,04	-0,01	0,09	0,06	-0,06
%	14,28	12,47	10,69	8,56	7,03	6,35	5,19

До першого фактору (**Фактор 1 – 14,28 %**) включені такі змінні, як *диференційованість Я-концепції* та *рефлексивне Я*. Як і у випадку з досліджуваними юнаками та дівчатами ВН, цей фактор можна назвати **“нерефлексивність”**. Фактор 1 найбільше впливає на *рівень невротичності* серед досліджуваних ПН, *диференційованість Я-концепції*, *комунікативне* та *рефлексивне Я*. Більш детальний аналіз змісту даного фактору наведено вище при представленні фактору 3 серед досліджуваних з ВН. Цікавим є те, що цей фактор у групі ПН має більший вплив на невротичність, аніж у групі ВН. Це пояснюється тим, що досліджувані юнаки та дівчата з низьким рівнем

невротичності зазвичай виявляють високий рівень рефлексивності по відношенню до власних особистісних характеристик.

До **Фактору 2** (12,47 %) досліджуваних з ПН (подібно до того як і в групі досліджуваних ВН) увійшли *тривога*, *фрустрація* та *ригідність*. Йому також присвоєно назву **“психологічний дискомфорт”**. Найбільший вплив Фактор 2 здійснює на рівень *тривоги*, *фрустрації*, *ригідності* та *ступінь індивідуалізації* (позитивний кореляційний зв'язок, що засвідчує відособлену, індивідуалістичну позицію). Помітним, але менш виразним, ніж у ВН є вплив цього фактору на невротичність.

В основі **Фактору 3** (10,69 %) знаходиться *самооцінка*, *фізичне Я* та *нестійкість периферійної частини Я-образу*. Структура цього фактору є відмінною від структури виявлених факторів у групі досліджуваних ВН. У даному випадку йдеться про **“залежний Я-образ”**, що до певної міри зчеплює низьку самооцінку, нестійкий Я-образ та тенденцію представляти власну ідентичність через фізичне Я. Наповнюваність фактору 3 асоціюється з характеристиками нарцисизму. На усі вищеперелічені показники, що увійшли до даного фактору, він чинить значущий вплив (а також, і на рівень невротичності).

Фактор 4 “пасивність” (8,56 %) в групі ПН є аналогічним по змісту до Фактора 1 в групі ВН (однак відмінним по значущості при поясненні даних, %) та містить у своїй основі *діяльнісне Я* та *перспективне Я* з негативними кореляційними зв'язками. Даний фактор здійснює найбільший вплив на показники *діяльничого та перспективного Я*, а також *соціального Я*.

Фактор 5 (7,03%) орієнтується на такі значущі показники: *агресивність*, *ідентифікація з батьком* та *егоцентричність*. Дані показники скомпонувалися в окремий фактор, який можна в групі досліджуваних ПН розглядати як специфічний для цієї групи осіб. Йдеться про те, що із зростанням рівня агресивності зростає рівень ідентифікації з батьком, а також і егоцентричність. Ми спробували даний фактор означити як **“егоцентричність”**. Окрім вищеперелічених шкал, значущий вплив він має також на шкали *психологічної*

дистанції та соціальної зацікавленості. Йдеться про важливість стосунків з іншими та високий рівень соціальної зацікавленості. Даний фактор не виявляє значущого зв'язку з невротичністю (та показниками, що йдуть поряд) та рівнем стійкості/залежності Я-образу.

До **Фактору 6** (6,35%) увійшли шкали: *залежне Я та ідентифікація з другом*. Суть цього фактору полягає в тому, що при наявності незалежної, індивідуалістичної позиції ідентифікаційний зв'язок з другом є слабким. Цей фактор чинить найбільший вплив на вищевказані показники і називається **“відособленість”**.

Фактор 7 (5,19%) включає в себе показники *стійкості соціального Я, ідентифікацію з матір'ю та складності Я-концепції*. Цікаво, що у фактор 7 у групі ВН та ПН увійшли подібні показники – ідентифікація з матір'ю та складність Я-концепції, однак зміст цих факторів є дещо протилежним (незважаючи на те, що у досліджуваних з ПН даний фактор включає ще і стійкість соціального Я). Це пов'язано з тим, що в осіб з ВН зв'язок складності Я-концепції є прямим, а в ПН – оберненим. Даний фактор було названо також **“складність Я-концепції”**, однак, слабка ідентифікація з матір'ю пов'язана з “простою” Я-концепцією у ПН та зі “складною” Я-концепцією у ВН.

Підсумовуючи результати факторного аналізу помітно, що за своєю особистісною структурою досліджувані юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності (ВН) та помірним рівнем невротичності (ПН) є схожими. Такими практично тотожними є Фактор 2 (ВН) та Фактор 2 (ПН) – “психологічний дискомфорт”. Інші ж фактори: Фактор 1 “пасивність” (ВН) та Фактор 4 “пасивність” (ПН), Фактор 3 “нерефлексивність” (ВН) та Фактор 1 “нерефлексивність” (ПН) є подібними за змістом, однак, відмінними за значущістю в структурі особистості досліджуваних з ВН та ПН. Фактор 4 “значущість стосунків”, Фактор 5 “індивідуалізм”, Фактор 6 “стійкість соціального Я” у ВН досліджуваних та Фактор 3 “залежний Я-образ”, Фактор 5 “егоцентричність”, Фактор 6 “відособленість” мають значніші відмінності між собою. Що ж стосується Фактору 7 “складність Я-концепції”, що має однакову

назву як серед досліджуваних з ВН, так і серед досліджуваних з ПН, то також спостерігаються певні нюанси у змісті.

Цікаво, що найбільше на рівень невротичності ВН та ПН досліджуваних впливають різні фактори. Для ВН досліджуваних це Фактор 6 (“стійкість соціального Я”), а для ПН – Фактор 1 (“нерефлексивність”). Іншим важливим моментом є те, що на показник нестійкості периферійної частини Я-образу у ВН юнаків та дівчат найбільше впливає той самий фактор 6 (“стійкість соціального Я”), що й на їхній показник невротичності. Для ПН досліджуваних таким фактором є фактор 3 (“залежний Я-образ”). Також можна помітити, що відмінні фактори досліджуваних ВН та ПН значною мірою пов’язані зі стосунками, залежністю Я-образу від думки значущих інших.

2.2.5. Якісний аналіз проєктивних малюнкових методик юнаків та дівчат з високим і помірним рівнем невротичності.

За допомогою якісного аналізу малюнків юнаків та дівчат з високим (ВН) і помірним (ПН) рівнем невротичності вдалося виокремити деякі психологічні особливості досліджуваних груп. Інтерпретувалися представлені результати методики “Неіснуюча тварина” та малюнки “Ідентифікація з казковим героєм” (як діагностичний та корекційний елементи в процесі психокорекційних групових занять).

Варто зазначити, що малюнки юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності (ВН) значно частіше відображають високий рівень тривоги та страху, дуже часто вони є свідченням низької самооцінки та недостатньої кількості енергії та свободи для того, щоб відчувати повноту життя, будувати власні перспективи майбутнього, переборювати труднощі. У певному сенсі їх можна означити як астенічні (див. Додаток 3, рис. 3.1.4.).

Часто зображення таких досліджуваних є маленькими за розміром з огляду на їх розміщення на аркуші А-4, виконані простим олівцем з ледве відчутним натиском і з недоведеними до кінця лініями, або ж навпаки, дуже сильно заштриховані, неодноразово і надмірно наведені, або й закреслені.

Наприклад, малюнок у досліджуваної Х., 19 р., постійно “не виходив” (див. рис. 2.20). Після багатьох намагань зобразити щось, витирань його гумкою, уточнення інструкції і висловленого невдоволення та негативної оцінки свого результату “У мене нічого не виходить”, “Я не вмію малювати”, “То якийсь абсурд виходить”, досліджувана взяла і почала його щосили закреслювати. Так, ніби на фоні перфекціонізму, високого рівня домагань та тривоги, спроби “видатися кращою” були марними і все ж таки маніфестували повне неприйняття себе, заперечення того, що “У мене є шанс подобатися собі”. Безумовно, що таке тотальне неприйняття себе не могло не супроводжуватися досить високим рівнем фрустрованості та аутоагресії, які часто, як уже зазначалося вище, можуть виступати зовнішніми маркерами внутрішнього конфлікту.

Рис. 2.20 Малюнок “Неіснуючої тварини” досліджуваної Х. з високим рівнем невротичності.

Відтак, аналізуючи малюнки досліджуваних, можна стверджувати, що при високому рівні невротичності зазвичай розігруються внутрішні конфлікти між “неприйняттям себе” і “бажанням видатися кращими в очах інших”. Так, на рис. 2.20 на фоні заштрихованого, закресленого малюнку з’являються сніжинки, що є спробою “врятувати ситуацію”, зовнішньо прикрасити внутрішню дійсність.

Натомість малюнки юнаків та дівчат з помірним рівнем невротичності (ПН) характеризуються конструктивною життєвою енергією, впевненістю, середньою за висотою самооцінкою, емоційною стабільністю, відкритістю до нового досвіду (див. рис. 2.21).

Рис. 2.21 Малюнок “Казкового героя” досліджуваного І. з помірним рівнем невротичності.

У них присутній впевнений натиск олівцем та широка гама кольорів. Досліджувані (ПН) при малюванні свого улюбленого казкового героя використовували в основному кольорові олівці та фарби, що може свідчити про вищий ступінь особистісної свободи, порівняно з юнаками та дівчатами (ВН), котрі могли використовувати при малюванні ручки, прості олівці та фломастери.

Аналіз малюнків юнаків та дівчат відображає та підтверджує негативну самооцінку, низький рівень самоприйняття, високий рівень тривоги та страху, низьку енергетичну потентність, достатньо високий рівень аутоагресії, фрустрації, внутрішню конфліктність.

Дослідження Я-концепції юнаків та дівчат з високим і помірним рівнем невротичності дозволяє виділити такі типи досліджуваних:

I тип: низько невротичні юнаки та дівчата з незалежним від думки значущих інших Я-образом (стійкий в периферійній частині Я-образ) та низьким рівнем тривоги. Зазвичай такі досліджувані спроможні протистояти

соціальному впливу, однак це не заважає їм відчувати власну належність до групи та єдність з іншими. Їхня Я-концепція є більш диференційованою та складною. Такі юнаки та дівчата характеризуються високим рівнем активності, а тому досліджувані цього типу частіше описують себе через Діяльнісне та Перспективне Я (але рідше через Фізичне Я). Відчувають свою емоційно-ціннісну причетність до батька, йдеться про високий рівень ідентифікації з ним.

II тип: Юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності та тривожності, але низьким рівнем агресії, у котрих периферійна частина Я-образу залежна від думки “Симпатика” (“Підтримуючої фігури”). В міру наростання залежності Я-образу від думки “Симпатика” рівень їх тривоги та фрустрації може зростати. Часто вони не здатні протистояти соціальному впливу, однак підкреслено демонструють індивідуалістичну позицію, тримаються відособлено від інших. Я-концепція таких досліджуваних характеризується низьким рівнем складності, а самооцінка – полярністю (або низька, або висока). Рідше означають себе через Діяльнісне та Перспективне Я, але частіше через Фізичне Я. Спостерігається відособлена позиція по відношенню до батька.

III тип: Юнаки та дівчата із залежним Я-образом від думки “Антипатика” (нестійкий в периферійній частині від “Фруструючої фігури”), початково “неоднозначним” рівнем невротичності, але низьким рівнем агресії. В міру наростання їх залежності від думки “Антипатика” зростає і рівень їх невротичності. Поглиблене вивчення особливостей даної групи може бути цікавим в перспективі.

IV тип: досліджувані з ситуативно нестійким Я-образом. Їх уявлення про себе не корелює ані з власним початковим уявленням про себе, ані з уявленням інших про них. Оскільки дана група є найменш чисельною, то складно аналізувати їхні особистісні особливості. Відомо, що рівень їх високої та помірної невротичності співвідноситься як 3(ВН):2(ПН). Про причини такої ситуативної нестійкості Я-образу важко судити.

Процес формування особистості з високим рівнем невротичності схематично представлено на рис. 2.22. Ця схема є результатом теоретичного аналізу наукових джерел та виявлених нами особливостей досліджуваних з високим рівнем невротичності.

Результати констатувального експерименту подано в таких публікаціях:

[17], [18], [22].

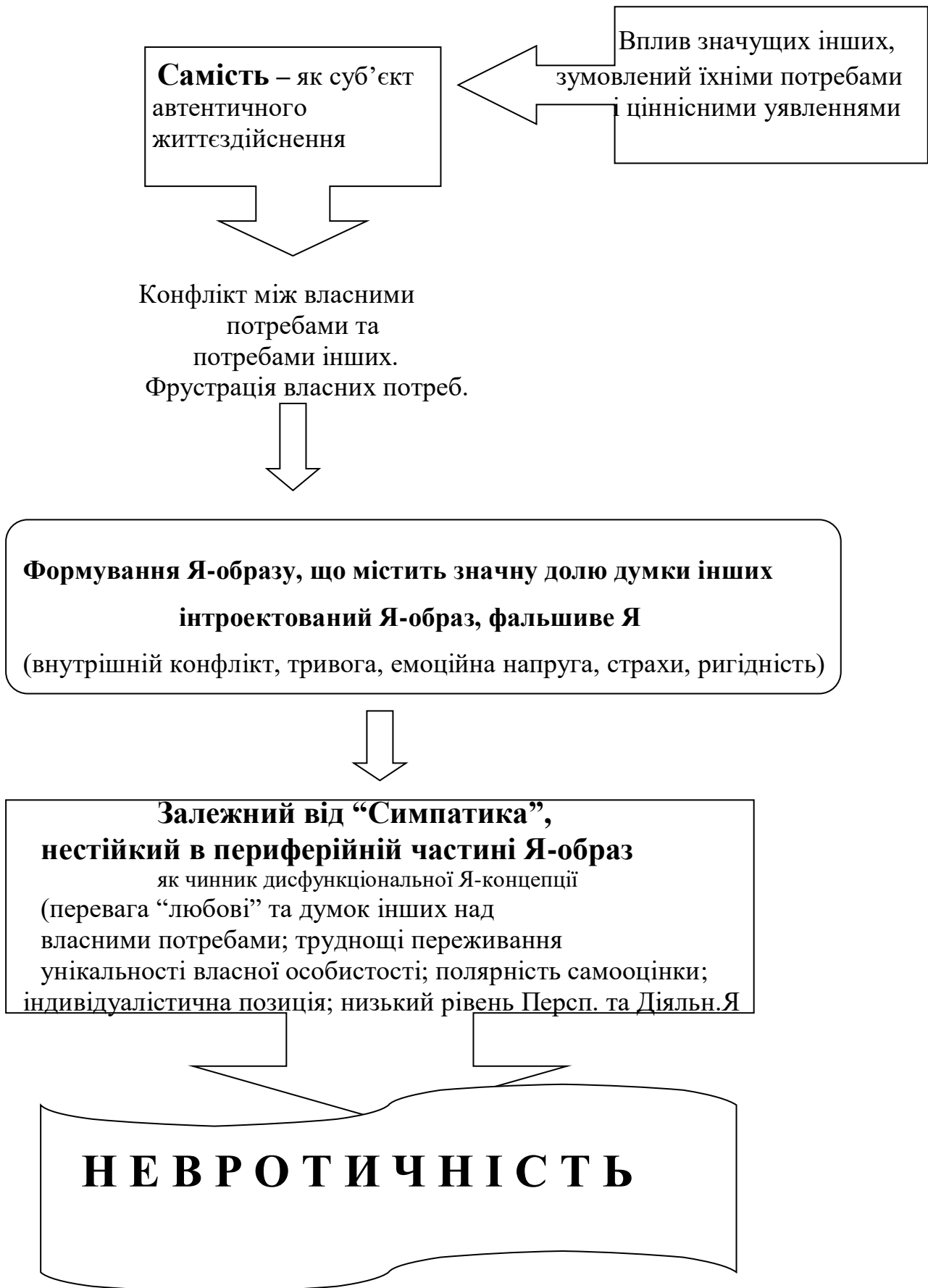

Рис. 2.22 Процес формування особистості з високим рівнем невротичності.

Висновки до розділу 2

1. При дослідженні особливостей Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності не достатньо лише класичних тестових методик, оскільки вони не дозволяють розкрити деякі з несвідомих механізмів, що можуть вдало приховуватися від потенційно невротичної самосвідомості. Своєрідна деформація Я-концепції веде до утворення “сліпих плям”, побачити які легше за допомогою проєктивних методик та грамотно сконструйованої моделі експерименту.
2. В основу науково-методичної частини дослідження Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності було покладено такі методики: методика експрес-діагностики неврозу К. Хека, Х. Хесса; методика діагностики самооцінки психічних станів (за Г. Айзенком); методика “Неіснуюча тварина” (за М. Друкаревичем); проєктивна методика “Я – соціально-символічні завдання” (за Б. Лонгом, Р. Зіллером, Р. Хендерсоном); методика визначення ідентифікаційного зв’язку і почуття “Ми”; методика визначення незалежного і взаємозалежного Я (за Б. Лонгом, Р. Зіллером, Р. Хендерсоном); тест “Хто Я?” М. Куна, Т. Макпартленда (модифікація Т. Румянцевої); анкета “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції” (розроблена О. Мізіною, модифікована нами); авторське експериментальне дослідження стійкості (в контексті залежності від оцінок значущих інших) периферійної частини Я-образу в юнацькому віці.
3. Серед студентської молоді виявлено високий рівень невротичності у 52 % досліджуваних, основну частину яких становлять дівчата (77,7%). Ці досить високі показники становлять групу ризику щодо виникнення невротичних захворювань і потребують уважного ставлення психологів з метою конструювання і запровадження адекватних психокорекційних заходів.
4. У досліджуваних з високим рівнем невротичності виявлено залежність Я-образу від думки значущих інших, на противагу тим, у яких виявлено

помірний рівень невротичності. Відтак, залежність (нестійкість) у периферійній частині Я-образу від оцінок значущих інших можна розцінювати як чинник невротичності в юнацькому віці.

5. Юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності схильні частіше змінювати уявлення про себе, наближаючи його до думки “Підтримуючої фігури” (“Симпатика”), аніж досліджувані з помірним рівнем невротичності. Зміна думки про себе під впливом “Підтримуючої фігури” (як і під впливом “Фруструючої фігури”, “Антипатика”) відбувається частіше у студентів з низьким рівнем агресивності. Не виявлено відмінностей у формуванні залежного від думки “Фруструючої фігури” Я-образу у досліджуваних з високим та помірним рівнями невротичності.
6. Емпіричне дослідження Я-концепції дозволило виділити 4 типи досліджуваних:
 - а) низько невротичні юнаки та дівчата з незалежним в периферійній частині від думки значущих інших Я-образом та низьким рівнем тривожності;
 - б) юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності та тривожності, але низьким рівнем агресивності, у котрих периферійна частина Я-образу залежна від думки “Підтримуючої фігури”;
 - в) юнаки та дівчата із залежним в периферійній частині від думки “Фруструючої фігури” Я-образом, початково “неоднозначним” рівнем невротичності, але низьким рівнем агресивності;
 - г) досліджувані з нестійким Я-образом. Їх уявлення про себе не корелює ані з власним початковим уявленням про себе, ані з уявленням інших про них.
7. Аналіз особливостей Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності показав, що: їхня самооцінка характеризується більшою полярністю (високі та низькі показники), тоді як у помірно невротичних досліджуваних вона є середньою за висотою; Я-концепції притаманна монолітність, наявні труднощі в переживанні унікальності власної

особистості; з одного боку, виявлено неспроможність протистояти соціальному впливу, а з іншого – складність інтегруватися в новий колектив; простежується утримання психологічної дистанції та особливо низький рівень ідентифікації з батьком.

8. Порівняно з досліджуваними, котрі відносяться до помірно-невротичних (ПН), високо невротики (ВН) рідше означають себе через Діяльнісне Я (інтереси, досвід, самооцінка вмінь) і практично не описують себе в термінах Перспективного Я (професійна, сімейна, комунікативна перспектива). При достатньо добрій рефлексивності основна енергія розміщується в площині Соціального та Фізичного Я (зовнішні, фізичні дані). Звідси характерна схильність до іпохондрії, оскільки тілесний пласт самосвідомості стає провідним і приймає на себе невротичний конфлікт, що може бути прихований від свідомості і “ока” рефлексивного Я.
9. Тривога, фрустрація та ригідність, з одного боку, включені в своєрідний “невротичний комплекс”, а з іншого – виступають маркерами невротичної Я-концепції, що підлягає психокорекції. Аналіз кореляційних зв’язків у досліджуваних групах показав, що у ВН досліджуваних виявлено значущий позитивний кореляційний зв’язок між невротичністю та нестійкістю периферійної частини Я-образу, тоді як такий зв’язок відсутній у групі ПН.
10. Факторний аналіз дозволяє стверджувати, що за своєю особистісною структурою досліджувані юнаки та дівчата з високим (ВН) та помірним рівнями невротичності (ПН) є схожими. Однак рівень невротичності ВН та ПН-досліджуваних визначається різними факторами. Для ВН-досліджуваних – це Фактор 6 (“стійкість соціального Я”), а для ПН – Фактор 1 (“нерефлексивність”). Іншим важливим моментом є те, що на показник нестійкості периферійної частини Я-образу у ВН юнаків та дівчат найбільше впливає той самий фактор (6), що й на їхній показник невротичності (чого не можна сказати про ПН).

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ВИСОКОЇ НЕВРОТИЧНОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

3.1. Основні засади організації психокорекційної роботи.

3.1.1. Загальні положення організації та основні завдання психокорекції.

Ми виходили з того, що психокорекція осіб з високим рівнем невротичності потребує групової форми роботи, оскільки початкові причини формування невротичності лежать в міжособистісних стосунках, які зазвичай і сприяють формуванню внутрішнього (невротичного) конфлікту. З іншого боку, міжособистісні стосунки є тим індикатором, через котрий невротичність може себе проявляти. Такі стосунки напряму пов'язані зі специфікою Я-концепції досліджуваних з високим рівнем невротичності [140]. Група, як психокорекційне середовище, дає більше можливостей для розв'язання інтерперсональних проблем на відміну від індивідуальної форми роботи, а також дозволяє використати численні можливості реконструкції Я-образу завдяки нагоді побачити себе в різноманітних “психологічних дзеркалах” [11, 70, 138, 190].

Запропонована психокорекційна програма була розроблена з урахуванням результатів емпіричного дослідження, в якому презентувалися особливості Я-концепції юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності та специфіка залежності Я-образу від думки значущих інших. Емпіричне дослідження особливостей периферійної частини Я-образу осіб з різним рівнем невротичності допомогло окреслити шляхи надання психокорекційної допомоги. При організації психокорекційної роботи враховувалися вікові та індивідуальні особливості учасників. З огляду на вікову специфіку психокорекційної групи – юнацький вік, ми зважали на такі його особливості:

високий рівень розвитку дивергентного мислення, мотивованість до роботи над собою, високий рівень рефлексивності, прагнення розв'язувати свої проблеми самостійно, зацікавленість у вирішенні конфліктів “прив'язаність-автономія” (“належність-індивідуалізація”), “інтимність-ізоляція”, “ініціатива-вина” та деяких інших інтерперсональних проблем [1, 165, 177]. Перелічені особливості можна вважати своєрідним ресурсом даного вікового етапу, і це допомагає скористатися ним у психологічній практиці, працюючи з юнаками та дівчатами.

В основу психокорекційної роботи були покладені наступні положення:

1. Оскільки особистість (невротична) є продуктом системи значущих стосунків (В. Мясіщев, Г. Салліван) [130, 131, 166, 133], групова форма роботи є визначальною у психокорекційному процесі невротичності.
2. Психокорекційна робота для осіб з високим рівнем невротичності повинна ґрунтуватися на формуванні позитивного, адекватного та стійкого Я-образу, що вимагає реконструкції самосвідомості. Групова форма роботи дає змогу усвідомити своє фальшиве Я, а водночас і зрозуміти, як через нього будуються стосунки.
3. Єдність діагностики і корекції. Це положення можна розглядати в контексті теорії В. Виготського [49], а також “парадоксальної теорії змін”, що використовується в гештальтпсихокорекції [54, 143]. “Парадоксальна теорія змін” має на увазі те, що перш ніж стати “кимось іншим”, треба стати тим, “ким ти є”. Тобто, вже навіть саме усвідомлення веде до змін (“Бути тим, ким я є, перш ніж стати кимось іншим”).
4. Група формується таким чином, що, з одного боку, учасники з високим рівнем невротичності можуть підкріплювати нормальні реакції один одного через те, що сумісно вони презентують ту ж норму, від котрої кожен із них ухиляється [148, 226]. З іншого боку, кожен із учасників може побачити в невротичності іншого учасника відображення елементів власної невротичності.

5. Важливо звернути свою увагу на те, як фантазії юнаків та дівчат про себе впливають на міжособистісні стосунки, а міжособистісні стосунки, в свою чергу, на уявлення про себе.

Ця програма була апробована на базі Львівського державного університету внутрішніх справ упродовж вересня 2007 – травня 2008 року. Вона містила 14 занять по 2,5 годин. Заняття відбувалися з періодичністю 1 раз на тиждень, хоча були випадки, коли 1 раз на 2 тижні. Під час роботи використовувалося також приміщення Львівського обласного дитячого психоневрологічного диспансеру.

Для проведення психокорекційної роботи було сформовано 5 груп, кожна з яких налічувала від 13 до 15 учасників. Основним критерієм поділу досліджуваних юнаків та дівчат був рівень невротичності (високий (ВН) і помірний, або нормальний (ПН) – із низькими та середніми балами). Однак у кожному групі потрапляли як ВН, так і ПН респонденти. Для з'ясування ефективності психокорекційного впливу була сформована контрольна група, вплив на яку не здійснювався. Для оцінки динаміки вимірюваних показників порівнювалися вхідні та вихідні дані експериментальної групи, а також дані експериментальної та контрольної груп.

Розподіл досліджуваних за статтю та рівнем невротичності в експериментальних групах зображено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Розподіл досліджуваних за статтю та рівнем невротичності в експериментальних групах

Група	Стать	К-ть осіб з високим рівнем невротичності (ВН)	%	К-ть осіб з помірним рівнем невротичності (ПН)	%
№1	Ч	2	14	4	29
	Ж	6	43	2	14
	Разом	8	57	6	43
	Всього				100
№2	Ч	1	7	5	33
	Ж	7	47	2	13
	Разом	8	54	7	46
	Всього				100
№3	Ч	2	15	4	31
	Ж	5	39	2	15
	Разом	7	54	6	46
	Всього				100

Продовж, табл. 3.1

№4	Ч	1	7	5	36
	Ж	5	36	3	21
	Разом	6	43	8	57
	Всього				100
№5	Ч	2	14	5	36
	Ж	6	43	1	7
	Разом	8	57	6	43
	Всього				100
Разом		37	52,9	33	47,1

Ми мали можливість порівняти результати замірів рівня невротичності, тривоги, фрустрації, агресії, ригідності та залежності периферійної частини Я-образу від думки значущих інших “до” (попередній зріз) і “після” (підсумковий зріз) психокорекційної роботи. Окрім того, було відстежень, як діють механізми психокорекційного впливу на осіб з різними стартовими можливостями (різним початковим рівнем невротичності, тривоги, фрустрації, агресії, ригідності та залежності Я-образу).

У цілому робота ґрунтувалася на стимулюванні всебічної рефлексії образу власного Я. Крізь усі вправи проходить тематика формування адекватного та незалежного (стійкого) Я-образу, що з нашої позиції передбачає зниження рівня невротичності. Відтак, основна *мета* психокорекційної роботи полягає в зниженні рівня невротичності юнаків та дівчат через цілеспрямовану зміну Я-образу (“усвідомлення себе справжнім”).

Основними завданнями психокорекційної групи були:

1. формування стійкого, незалежного Я-образу (через розкриття істинного Я та формування адекватного уявлення про себе);
2. зниження рівня невротичності та тривоги юнаків і дівчат;
3. розуміння учасниками групи психологічних механізмів власної невротичності та усвідомлення своєї ролі у виникненні конфліктних ситуацій чи неадаптивних реакцій;
4. відстеження, як впливає така психокорекційна програма на досліджуваних з різним рівнем невротичності та залежності (стійкості – нестійкості) периферійної частини Я-образу.

Перелік підібраних, згрупованих та перелічених в Додатку А вправ був поданий з урахуванням фундаментальних психокорекційних механізмів тренінгової роботи. Кожне заняття зокрема та психокорекційна програма в цілому будувалися на основі розуміння групового процесу як “психологічного дзеркала”. Ми виходили з того, що своє психологічне відображення кожен учасник групи може побачити лише в інших людях, котрі для нього і є тими особливими дзеркалами. Власне вони допомагають отримати відповідь на питання “Хто Я?” і “Який Я?” (первісно сформованих батьками), розширити межі самоусвідомлення, побачити себе збоку, що практично неможливо зробити насамоті. Як зазначає О. Євтіхов, такі дзеркала часом можуть бути кривими, бо заломлюються через власні особистості, однак без них неможливе самопізнання. Людина призначена будувати свій автопортрет з окремих часток, більше того, вона може змінюватися впродовж життя. Уявлення людини про себе може не співпадати з її реальними якостями і уявленнями про неї інших, що і буде визначати її особистісну неконгруентність [76, 251].

Лафт Джозеф і Гаррі Інграм запропонували схему, яка в літературі називається “Вікно Джогаррі” [162]. Вважається, що при ефективній психокорекційній роботі йде розширення 1-ї ділянки за рахунок 2-ї, 3-ї та 4-ї (див. табл. 3.2). Наша психокорекційна робота полягала в тому, щоб зблизити “уявлення про себе” з “уявленнями інших про мене” до “реальності”.

Таблиця 3.2

Вікно Джогаррі

Інші	Я	
	<i>Знаю про себе</i>	<i>Не знаю про себе</i>
<i>Знають про мене</i>	1 Відкрита ділянка	2 Сліпа ділянка
<i>Не знають про мене</i>	3 Скрита ділянка	4 Невідома ділянка

3.1.2. Механізми, що сприяють ефективності психокорекції високої невротичності.

До механізмів, які забезпечували ефективність психокорекційної програми у спосіб зниження рівня невротичності належали такі: емоційна підтримка, зворотний зв'язок, емоційне відреагування, рефлексія, ідентифікація та інтерпретація [220, 221]. На них ми зупинемося детальніше.

І. Емоційна підтримка групи створювала передумови для послаблення захисних механізмів, знімала напругу, надавала впевненості, активізувала та підтримувала самоповагу. Можна було зауважити, як вдало група регулювала баланс “підтримки-фрустрації” в ході психокорекційного процесу. Вона сприяла тому, щоб надмірна фрустрація зворотного зв'язку не “завалила” терапевтичну роль психологів-тренерів. Учасникам групи важливо було почути і надати підтримку, сформульовану в наступних фразах: *“У мене теж були подібні проблеми, але потім усе вирішилося само собою”* (Валерія, 18 р.); *“Якщо хочеш, я можу дізнатися про необхідну інформацію у своїх знайомих”* (Юра, 20 р.); *“Ти для мене є дуже симпатичною та цікавою людиною”* (Павло, 20 р.); *“Я б із задоволенням з Тобою зустрічався”* (Юра, 20 р.); *“Хочеться, щоб твій кривдник отримав по заслугі”* (Наталя, 18 р.) і т.д...

Якщо в групі були ті учасники, що надавали достатньо фруструючий зворотний зв'язок, то обов'язково знаходилися і ті, які вмiло його регулювали власною підтримкою. Одне із завдань тренерів на початковому етапі занять полягало в тому, щоб компоувати та регулювати висловлювання учасників таким чином, щоб зворотний зв'язок групи був конструктивним. У процесі подальших психокорекційних занять вже сама група могла дозувати, часом достатньо фруструючий зворотний зв'язок тренерів. А це означає, що динаміку конструювання стосунків можна розглядати як позитивну, коли налагоджувалася здорова діалогічна взаємодія між учасниками групи, а “невротична егоцентричність” відходила на задній план. Відтак, група володіла

здатністю пом'якшувати травматичність інтерпретації, ставало легше говорити про себе, опираючись на запропоновані іншими зразки поведінки [11].

II. Наступним цінним механізмом регулювання рівня невротичності можна вважати *зворотний зв'язок*, який допомагав учасникам групи побачити себе збоку. У повсякденному житті юнаки та дівчата зазвичай мають змогу отримувати епізодичні зворотні зв'язки, однак психокорекційна група надає більш конструктивну, відверту, пряму та вчасну інформацію про учасника групи [74].

Окрім того, що зворотний зв'язок розглядався як механізм психокорекційного впливу, експериментальне дослідження залежності периферійної частини Я-образу від оцінок значущих інших теж було побудовано з використанням зворотного зв'язку (хоча й достатньо короткочасного, епізодичного, разового). Ми мали можливість простежити зміни уявлення про себе юнаків та дівчат під впливом зворотного зв'язку, отриманого від осіб, названих “Симпатиком” (“Підтримуючою фігурою”) та “Антипатиком” (“Фруструючою фігурою”), та відстежувати відмінності між досліджуваними з високим (ВН) та помірним (ПН) рівнем невротичності.

Як вже частково зауважувалося в підрозділі 2.2.1., на юнаків та дівчат з низьким рівнем невротичності “одноразовий вплив іншого” не є настільки потужним, щоб поміняти уявлення про себе вже “тут і тепер”. Натомість, у осіб з високим рівнем невротичності такий особистісно спрямований зворотний зв'язок здатен більш докорінно змінити уявлення про себе. Відтак, досліджувані з високим рівнем невротичності є особливо чутливими до зворотного зв'язку. Вони здатні більше довіряти іншим, аніж собі, навіть якщо це вимагає певного “відречення” від себе.

Припускаємо, що зворотний зв'язок можна розглядати і як такий, що здатен спровокувати невротичність, посилити її, або і взяти участь у її формуванні. Такий зворотний зв'язок ще називають неконструктивним. З

іншого боку, зворотний зв'язок може бути наділений і психокорекційною функцією, яка полягає в особливій чутливості до сили та якості оцінних суджень інших людей. Отже, залежно від обставин, зворотний зв'язок може бути як руйнівний, деструктивний, такий, що підсилює невротичність, так і такий, що здатен повернути втрачені частини свого Я. Психологам-практикам необхідно бути особливо чутливими для того, щоб забезпечити досліджуваним з високим рівнем невротичності конструктивний зворотний зв'язок з прогнозованим психокорекційним ефектом.

Оскільки було виявлено, що в осіб з високим рівнем тривожності самоопис був залежнішим від думки значущих інших, ніж у юнаків та дівчат з низьким рівнем тривожності, подібні рекомендації мають відношення і до досліджуваних з високим рівнем тривожності (пригадаємо, що тривожність корелює з невротичністю $r=0,72$ при $p<0,05$). Такі юнаки та дівчата особливо пильно приміряють “одяг інших до себе”, шукають сторонніх порад, а тому кваліфіковані психологи повинні зайняти грамотну позицію, щоб допомогти “віднайти себе”, орієнтуючись не лише на думку інших, але й на власні відчуття, шукаючи підтримку не лише у зовнішньому “полі”, але і опираючись на внутрішню самопідтримку.

У таких випадках зворотний зв'язок є настільки ж важливим для психокорекційного процесу, як і орієнтація на розуміння клієнтом своїх відчуттів. У цьому контексті від психолога вимагається вміння балансувати між дослідженням можливостей клієнта (досліджуваного) опиратися на власні відчуття і вчасно поданим зворотним зв'язком, який би був здатен виконати функцію контейнування тривоги, подаючи її більш конструктивним позитивним досвідом. Це відбувається подібно до того, як мама, дитина котрої розбила коліно і плаче, демонструє дитині розуміння її відчуттів, але сама не лякається цього і вселяє впевненість, що нічого поганого їй не загрожує і вона перебуває в безпеці. Отже, мама надала дитині зворотний зв'язок, контейнувавши її почуття тривоги і водночас зменшивши його. Тому конструктивний зворотний зв'язок вимагає від кваліфікованого психолога чи

психотерапевта здатності до контейнування. У протилежному випадку тривожна мати, що не здатна контейнувати тривогу дитини, змогла би надати деструктивний зворотний зв'язок, який би лише значно підсилив тривогу дитини (“Я ж казала, що буде погано. І що нам тепер робити? Я не знаю, як цьому зарадити”).

Не виявлено статистично достовірних відмінностей впливу зворотного зв'язку з боку “Антипатика” на досліджуваних з різним рівнем невротичності (тобто, не можемо говорити, що юнаки та дівчата з ВН частіше схильні змінювати уявлення про себе під впливом думки “Антипатика”, чи, навпаки, студенти з ПН). Проте в тому разі, коли “Антипатик” мав вплив на Я1 (первісна думка досліджуваного про себе), рівень невротичності після проходження занять у психокорекційній групі зростав. Тобто, така залежність від “Антипатика” могла підсилити невротичність (а це свідчить про те, що такий зворотний зв'язок можна розглядати як деструктивний, бо подавався він від особи, котра внутрішньо не приймалася).

Залежними від “Антипатика” переважно були особи з низьким рівнем агресивності. Тому психокорекційна робота з цією категорією досліджуваних може полягати у підвищенні їх рівня опірності до думки інших. Однак, якщо “Антипатик” виявлявся максимально чутливим до досліджуваного, то його зворотний зв'язок був конструктивним).

На відміну від “Антипатика”, зворотний зв'язок від “Симпатика” мав більший вплив на осіб з високим рівнем невротичності. Скидається на те, що на невротичність (з метою її зниження) слід впливати, витворюючи “позитивний перехідний простір”. За таких обставин зворотний зв'язок буде дієвим. Так само, як і у випадку з “Антипатиком”, вплив “Симпатика” був сильнішим на досліджуваних з низьким рівнем агресивності, а у тих випадках, де “Симпатик” якомога точніше описував особистість іншого – невротичність після психокорекції знижувалася, а разом з нею і рівень тривоги та фрустрації.

Відтак, можна стверджувати, що якщо значуща особа (незалежно “Симпатик” це чи “Антипатик”) достатньо точно відчуває й описує особистість

досліджуваного, це може виступати запорукою потужного психокорекційного впливу на невротичну особистість. Однак, залежність від думки іншого (відзначено значущі кореляції) буде пов'язана із зростанням невротичності.

Виявлено ще дуже цікавий обернений кореляційний зв'язок між Я1 – С і Я – С (зростання залежності від “Симпатика” з часом) ($r = - 0,51$ при $p < 0,05$) (див. Додаток Д, табл. Д.1.6). Його можна проінтерпретувати таким чином: чим більше “Симпатик” відчуває досліджуваного, тим менше шансів у досліджуваного стати залежним від “Симпатика”. Це так, ніби дитина, котра має достатньо автономії через те, що батьки в міру чутливі до неї, не має потреби бути надмірно залежною від них. Подібну закономірність виявлено і в стосунках з “Антипатиком”. Встановлено хоч не сильний, але значущий обернений кореляційний зв'язок між Я1 – А та Я – А ($r = - 0,26$ при $p < 0,05$). Виявляється, що і “Симпатик”, і “Антипатик” мають достатньо сильний вплив на формування особистості, оскільки були вибрані досліджуваним як емоційно значущі фігури, хоча кореляційний зв'язок з “Симпатиком” є трохи міцнішим.

Група є достатньо безпечним місцем для експериментування, а професійність психолога допомагає уникнути підтвердження базово-невротичних переконань, що практично неможливо при буденних неефективних схемах міжособистісних взаємин.

III. В емоційно забарвленому зворотному зв'язку *рефлексувалися* почуття, що відносилися як до того, хто сприймав зворотний зв'язок, так і до того, хто його надавав. Юнацький вік є сприятливим для різного роду психокорекційних впливів. Досліджувані юнаки та дівчата виявляли високий рівень зацікавленості власною особистістю, були достатньо відкритими до пошуків шляхів розуміння себе. В цілому, можна сказати, що їхня психіка в силу специфіки віку характеризувалася високим рівнем рефлексивності. Психокорекційна група надавала унікальну можливість використати її потужний ресурс для усвідомлення людиною того, як її сприймають партнери по спілкуванню.

Варто зауважити, що хоча й не було виявлено статистично-достовірних відмінностей за тестом М. Куна по шкалі Рефлексивне Я у досліджуваних з високим та помірним рівнем невротичності, однак юнаки та дівчата з помірним рівнем невротичності (ПН) більш адекватно відрефлексовували отриманий зворотний зв'язок, виявляли більше ініціативи в тому, щоб висловити свою думку про інших учасників, їх зворотний зв'язок був більш конструктивним та доречним. Однак у процесі психокорекції у високоневротичних юнаків та дівчат рівень “адекватної” рефлексивності зріс, що і показують результати анкети “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції?” (див. Розділ 3.3). Цей механізм допомагав опрацьовувати теми недовіри, залежності, актуальних страхів, конкуренції, стосунків з іншими, конфліктів та ін.

Власне, завдяки йому активізувалися учасники групи, інтенсифікувалися корекційні процеси і корекційна робота в цілому досягала своєї мети [46]. Відбувалося все так, ніби група “віддавала свої очі” для того, щоб невротичний учасник був побаченим, тоді він ставав і об'єктом у власних очах.

IV. Можливість *емоційного відреагування* сприяла безпосередності та щирості в комунікації між учасниками групового процесу, розкриттю особистісних проблем, зняттю надмірної напруги.

Учасники групи мали можливість вільніше висловлювати свої переживання як стосовно інших учасників, так і стосовно подій, що не мали відношення до групи. Юнаки та дівчата зауважували, що вони: *“Навчилися краще розуміти свої почуття”* (Катя, 19р.), *“Навчилися щиро, відкрито виражати свої позитивні та негативні емоції”* (Андріана, 19 р.), що їм *“Вдалося в групі емоційно висловити те, що було дуже складно поза групою”* (Олена, 18 р.) і т.д. Це становило особливі труднощі напочатку психокорекційного процесу для досліджуваних з високим рівнем невротичності, які потребували особливої уваги з боку групи та тренерів. Та, коли відреагування відбувалося в психокорекційному просторі, тоді

відчувалася підтримка групи і здобувався новий досвід, що “бути чесним з собою та іншими не так вже і страшно”. З’являлася можливість вийти з-під контролю “Симпатика” і “Антипатика” та формувати незалежний Я-образ.

V. Вагоме місце в процесі зниження рівня невротичності через формування адекватного та незалежного (стійкого) Я-образу посідав і механізм *ідентифікації*. З’являлася можливість спостерігати за новими моделями поведінки та інтроектувати деякі з них, коригуючи власну ідентичність. За рахунок ідентифікації з іншими вирішувалися і власні проблеми. У цьому контексті також важливою була постать ведучого групи, оскільки новий досвід прив’язаності міг згодом відобразитися в “новій ідентичності”.

Однак, слід бути достатньо обережними з ВН юнаками та дівчатами, щоб ідентифікація не стала “безумовною”. Йдеться про те, що ВН досліджувані, як було з’ясовано в експерименті дослідження залежності периферійної частини Я-образу від оцінок значущих інших, і так характеризуються високим рівнем залежності Я-образу. Слід пам’ятати, що такі досліджувані досить швидко інтроектують думки інших (“Симпатиків”), а тому необхідно обирати цілеспрямовану стратегію впливу, з тим, щоб надати можливість вибору самостійної позиції високоневротичним учасникам групи. Тоді з’являється психокорекційна потреба ідентифікації з особою, котра здатна продемонструвати свою послідовно незалежну поведінку.

Цікаво пригадати, що було виявлено низький рівень ідентифікації з батьком у ВН досліджуваних (особливо у дівчат) за методикою визначення ідентифікаційного зв’язку і почуття “Ми”. Можна передбачити, що такі учасники групи мали б специфічні стосунки з психологом-чоловіком чи ведучим групи, котрий забезпечував би батьківську функцію в групі. Разом з тим, така особа є надзвичайно цінною у психокорекційному процесі для подібних учасників.

Інакшість позиції психолога давала можливість переглянути свої переконання та погляди. Нові ідентифікації дозволяли опрацювати внутрішні моделі Самості [21]. Відбувалася особистісна реконструкція, котра сприяла

тому, що особистість починала бачити шляхи виходу з ситуацій, котрі раніше видавалися неподоланими [98].

VI. Інтерпретації психолога допомагали усвідомити своє Фальшиве Я і водночас зрозуміти, як будуються стосунки через нього; “зафіксувати” в свідомості залежність Я-образу від думки значущих інших. Інтерпретація допомагала зробити захисти усвідомленими і таким чином дозволяла відпустити своє Фальшиве Я. Важливою умовою дієвості інтерпретацій була їх своєчасність (тобто готовність учасниками групи почути та прийняти почуте). ВН юнаки та дівчата могли бути не готовими, щоб почути інтерпретацію, і тоді вона втрачала своє призначення. Навіть пасивне спостереження часом допомагало осмислити власний досвід, приховані мотиви поведінки, форми емоційного реагування в різних ситуаціях [74].

Базовими принципами, що лягли в основу психокорекційної групи та допомагали в реалізації основної мети програми, були такі: принцип активності учасників; принцип щирості та довіри; принцип “тут і тепер”; дослідницької позиції; об’єктивації (усвідомленості) поведінки; конфіденційності та ненанесення шкоди [74].

3.1.3. Особливості групової динаміки.

При плануванні занять дуже важливо було враховувати і особливості *групової динаміки*, щоб запропоновані вправи не суперечили, а підтримували природну послідовність фаз розвитку групи. Якщо на початку заняття більше структурувалися психологом, то надалі груповій динаміці дозволялося “відбутися”, йти своїм ходом, а процеси, які відбувалися в групі, коментувалися тренером. Важливо, щоб психокорекційні вправи не йшли в різнобій з груповою динамікою, і якщо група мала пережити щось самотійно, то можна було обійтися і без вправ, а більше уваги приділити груповому процесу. Відтак, усі заняття та психокорекційні вправи будувалися з урахуванням фаз розвитку групи [11, 76, 98, 251].

Фаза 1. Орієнтування та залежності

На цій фазі відбувалося знайомство учасників та проговорювання правил роботи в групі. Приділялося належну увагу тому, щоб члени групи самостійно брали участь у формуванні правил, однак ведучі наполягали і на своїх. Серед основних правил було задекларовано таке:

1. Усе, що відбувається в групі, повинне бути таємницею для сторонніх;
2. Повага до співрозмовника. Не оцінювати інших;
3. Говорити по черзі, не перебиваючи;
4. Називати учасників по імені;
5. Говорити “до людини”, а не “про людину”;
6. На час заняття виключати телефони.

З’являлося багато загальних тем до обговорення, які в основному були більше теоретичними, формальними, безособистісними. Завдання ведучих полягало в тому, щоб допомогти кожному учаснику сформулювати індивідуальні цілі, які б ефективно супроводжувалися груповими. Для цього прояснюється та формулюється мотивація членів групи через запитання: “Що Ви очікуєте від цієї групи?”, “По чому Ви б знали, що досягнули бажаного результату?”. Висловлені запити, очевидно, можуть змінюватися в процесі психокорекційної роботи, однак на цій фазі їм приділялося достатньо багато часу.

Учасники сформулювали такі цілі:

1. “Хочу дізнатися більше про себе” (Оля, 19 р.);
2. “Особистісне зростання” (Андріана, 19 р.);
3. “Хочу навчитися вирішувати проблеми та конфлікти” (Володимир, 20 р.);
4. “Люблю все нове” (Ігор, 21 р.);
5. “Хочу вміти допомагати іншим” (Юля, 19 р.) та ін...

Психолог приділяв значну увагу проблемам формування довіри в групі, оскільки основними питаннями, що тут з’являлися, були такі: “Чи тут достатньо безпечно для мене, щоб говорити про свої проблеми?”, “Кому я

подобуюсь, а кому ні?” і т.д. Учасники намагалися “дружити зі всіма”, з’ясовували, що можна, а чого не можна робити в цій групі. Тренери могли з’ясовувати, *“про що і чому важко говорити в цій групі?”*, *“що найгіршого може трапитися в ній для кожного з учасників?”*, а це, в свою чергу, сприяло згуртованості групи.

Потрібно допомогти зрозуміти, що негативні почуття, які виникають, переживати нормально, але ще важливіше не боятися їх виражати. Важливими фігурами на цій фазі групової роботи були самі ведучі, котрі на власному прикладі могли демонструвати безпеку в групі, висловлюючи відкрито свої почуття, приймаючи та не оцінюючи інших. Відтак і в учасників групи з’являлася можливість визнавати право інших бути самими собою.

У невротичності часто вбачають крайній варіант втрати природної безпосередності, а тому можна пропонувати вправи на “навчання розпізнавати і виражати свої емоції” (наприклад, виразити емоцію без слів –пантоміма) або вправу “досягнути своєї мети, залишаючись у групі”. На цю фазу припадали запропоновані нами вправи: “Пізнай мене глибше”, “Розбитися на двійки”, “Казковий герой” та інші...

В цілому, дана фаза завершувалася для учасників позитивними емоціями і вважалася найбільш структурованою. Тренери сприймалися як ті, що можуть задовольнити усі потреби в групі. Важливо було сфокусувати учасників на проясненні ситуації “тут і тепер”, навіть якщо говорилося про проблеми поза групою (*“Хто в групі нагадує Вам цих людей?”*, *“До кого в групі у Вас подібні почуття?”* ...).

З часом ведучі займали нейтральну позицію, переставали структурувати та ініціювати груповий процес, внаслідок чого в учасників групи наростала напруга у вигляді тривоги та агресії. Учасники висловлювали сумніви у формі запитань: *“А що ми будемо тут робити?”*, *“У чому полягатиме психокорекційна робота?”*, *“Що я можу тут отримати?”* і т.д., таким чином, намагаючись упоратися зі своїми негативними емоціями. Оскільки не вдавалося отримати вичерпні відповіді на всі поставлені запитання, члени групи

переживали фрустрацію і, намагаючись подолати проблему, демонстрували різного роду притаманні їм емоційні реакції та поведінкові патерни.

Е. Колотильщикова виділяє такі основні завдання тренера на 1-й фазі, які у своїй роботі намагалися реалізувати і ми:

- 1) допомогти сформулювати групові норми;
- 2) сприяти формуванню атмосфери довіри та безпеки;
- 3) допомогти означити індивідуальні цілі кожному учаснику;
- 4) підтримувати мотивацію юнаків та дівчат та спонукати їх до помірної активності;
- 5) структурувати груповий процес;
- 6) спонукати до зацікавленості своїм життям через власне зацікавлення до їхньої особистості [98].

Ведучі переставали активно керувати групою і поступово займали позицію пасивних спостерігачів.

Фаза 2. Конфронтація

На цій фазі відбувалася конфронтація учасників з тренерами та йшло наростання конфліктів між учасниками. Певною мірою агресія спрямовувалася на ведучих групи, оскільки вони “не хотіли виконувати” своїх прямих обов’язків – переставали керувати групою. Також у членів групи наростав опір до саморозкриття, що могло супроводжуватися негативними почуттями. Варто було не боятися конфліктних ситуацій, а навпаки – “дозволити їм відбутися” і знайти та показати адекватні способи для їх розв’язання. Відтак, в учасників з’являлася можливість здобути досвід конструктивного розв’язання конфліктних ситуацій, а водночас стати самостійними та набути звичок самодопомоги.

Важливо, щоб у цих випадках психолог зумів показати, що вияв агресії може мати конструктивний характер, її можна зрозуміти та прийняти. Через агресію з’являлося більше можливостей автономізуватися від ведучих групи та розмістити свою енергію в площині побудови стосунків з іншими учасниками.

Можна сказати, що саме на цій фазі мала би з'явитися можливість вийти з-під впливу “Симпатика” та “Антипатика”.

Наводимо приклад характерних висловлювань учасників, які мали відношення до інших членів групи: *“Я не погоджуюся з Тобою в багатьох питаннях...”* (Валерія, 18 р.); *“Мене дратує місто Львів, і завжди більше подобатиметься рідне місто, незважаючи на думки усіх вас”* (Оля, 19 р.); *“Ви мене ніколи не переконаєте в протилежному”* (Юра, 20 р.); *“Дивно, як взагалі можна так думати...”* (Оленка, 18 р.). Щодо тренерів, то можна було почути такі репліки: *“А чому Ви не даєте нам якихось конкретних вправ... постійно запитуєте, чого би нам хотілося?”* (Володимир, 20 р.); *“Давайте вже щось нарешті робити”* (Уляна, 18 р.); *“Ну скільки вже так можна...”* (Оля, 19 р.).

Відповідальність за те, що відбувалося на групі, поступово переходила від тренерів до учасників групи (відтак, учасники вчилися прислухатися до своїх потреб і брати за них відповідальність, що передбачало підтримання їхньої зрілої позиції). Важливо було підтримувати оптимальний рівень напруги в групі, де є достатньо довіри та комфорту, але разом з тим і особистісної незадоволеності, щоб працювати над своїми проблемами.

Друга фаза за відчуттями могла бути достатньо небезпечною, однак подолання кризи стало можливим через обговорення проблем, пов'язаних з темами невпевненості, відповідальності, залежності, авторитетів, контролю, конкуренції. Прояснювалися питання, наскільки можна бути прийнятним, маючи свою думку.

Відсутність конфліктів на цій фазі може бути маркувальним фактором порушення розвитку психокорекційної групи, що, в свою чергу, зумовлено певними особистісними характеристиками учасників, зокрема тих учасників, котрі мали високий рівень невротичності та низький рівень за шкалами “стійкість соціального Я” (за методикою визначення незалежного і взаємозалежного Я) та високу “нестійкість периферійної частини Я-образу”. Насамперед, це стосується осіб, котрі були залежними від думки “Симпатика”. Важливою особливістю таких учасників був низький рівень агресивності. У

цьому відношенні можна стверджувати, що юнакам та дівчатам з високим рівнем невротичності низький рівень агресії не дозволяв вийти з-під впливу думки “Симпатика” (“Злиття з хорошим об’єктом важко зруйнувати, але лише так можна зрозуміти, які потреби Ти маєш насправді”). У таких досліджуваних згодом міг підвищитися рівень тривожності. Низький рівень агресивності також блокував вихід з-під впливу думки “Антипатика”, отож, рівень невротичності таких юнаків та дівчат наростав. Вони боялися конфронтації з іншими, хто б не був її ініціатором, оскільки у них не вистачало сили, щоб вийти з-під впливу думки іншого. Здавалося б, юнакам та дівчатам мало би бути легше конфронтувати з неприємним “Антипатиком”, ніж з “Симпатиком”, але це було не так. Цікаво було відслідковувати, як по-різному члени групи обходяться з власною агресією. Завдання тренерів полягало в тому, щоб підтримати у вираженні своїх емоцій, особливо тих учасників, яким це вдається складно, спонукати їх говорити про незадоволення, злість, роздратування та можливе розчарування. Інколи психолог може підтримати словами, що “коли люди вступають в конфлікти, часто це є ознакою того, що вони значущі одні для одних” і т.д ... Нерозкриті конфлікти могли посилювати захисні стратегії учасників, а відтак і блокувати груповий процес.

Значна увага приділялася комунікативному процесу, оскільки високий рівень невротичності у цьому віці пов’язаний з незадовільними міжособистісними стосунками. Для цього використовувалися вправи спрямовані на розвиток комунікативних вмінь, до прикладу: “Яким мене бачать інші”, “Позич мені книжку”, “Мій танець”...

У групі є можливість відслідковувати стосунки “тут і тепер”, а відтак і бачити деструктивні патерни взаємодії та пробувати експериментувати з новими моделями, які можна було б застосувати у повсякденному житті як більш конструктивні. Важливо усвідомити свої комунікативні автоматизми і зробити їх керованими та підвладними собі.

На цій фазі відбувалася рольова диференціація, учасники поділялися на активних та пасивних, впевнених та невпевнених... Час від часу підсилювалася

тривога та захисні реакції, постійно відбувалася боротьба між збереженням автономії та безпеки і бажанням ризикувати, відкриватися іншим.

Основні завдання тренера на 2-й фазі:

- 1) спонукати до проговорення власних тривог та страхів;
- 2) допомогти усвідомити маркери власної невротичності та з'ясувати причини їх посилення;
- 3) спонукати до вираження негативних почуттів, виявлення конфліктів у групі та їх розв'язання;
- 4) сприяти прийняттю учасниками на себе відповідальності за те, що буде відбуватися у групі;
- 5) не боятися конфронтації учасників групи, допомогти їм стати автономними [98].

Відбувався перехід на наступну фазу розвитку групи.

Фаза 3. Групова згуртованість

На цій фазі достатньо добре сформована згуртованість у вигляді взаємопідтримки. Учасники групи були більше спроможні до саморозкриття, менше боялися виносити свої проблеми на обговорення. Важливими до опрацювання були теми симпатії-антипатії, залежності, конкуренції, недовіри, потреб кожного з учасників, визначення своєї ролі в групі, актуальних страхів та ін...

Серед запропонованих нами вправ були такі: “Моя роль у трійці, моя роль в групі, моя роль у житті”, “Подарунок від св. Миколая”, “Життєвий шлях”, “Парадоксальна соціометрія”, “Вправа про батьків”; використовувалося спільне малювання, обговорення актуальних проблем та ін... .

На цій фазі можна було почути менше категоричності у висловлюваннях. З'являється більше розуміння: “Я думаю, що Тобі вартувало б звернутися по допомогу до моїх знайомих” (Марта, 21 р.); “Я не хотіла Тебе образити, коли казала, що...” (Оля, 19 р.); “Ти мені дуже симпатична і цікава людина” (Павло, 20 р.); “До нашого ближчого знайомства мені здавалося, що Ти зовсім інакша – дуже самовпевнена та непривітна” (Катя, 19 р.).

Учасникам групи, котрі рідко описували і бачили себе в категоріях Перспективного Я (за тестом М. Куна), складно було виконувати вправу “Життєвий шлях”. Такі юнаки та дівчата (значна частина яких мали високий рівень невротичності) чітко не бачили свого майбутнього, а тому не завжди легко могли сконструювати його та проголосити одну фразу, яка символізувала би майбутнє. З’являлися також труднощі у баченні цілісного взаємозв’язку “Минуле-Теперішнє-Майбутнє” на своєму “життєвому шляху”.

Важливо також, щоб юнаки та дівчата мали можливість вступати в найрізноманітніші інтеракції одні з одними: спочатку учасники повинні якось поводитися по відношенню до інших, і лише згодом у них з’являлася можливість отримати зворотний зв’язок про свою поведінку.

Згуртованість групи відбувається швидше, якщо особистість задовольняє свої потреби в групі чи цілі групи співпадають з цілями особистості.

Основні завдання тренера на 3-й фазі:

- 1) сприяти розвитку і зміцненню групової згуртованості;
- 2) підтримувати оптимальний рівень напруги;
- 3) постійне плекання конструктивного зворотного зв’язку;
- 4) виявлення і аналіз внутрішньогрупових стосунків [98].

Фаза 4. Робоча фаза

На робочій фазі зрілої групи не лише переживаються, але й усвідомлюються різноманітні почуття. Учасники починали вільно взаємодіяти одні з одними, намагалися краще зрозуміти потреби інших, могли вільніше експериментувати з новими ролями, а не лише відтворювати звичні невротичні патерни поведінки. Маркувальним фактором цієї фази було саморозкриття учасників. Кожне саморозкриття є своєрідним ризиком, однак щоб бути зрозумілим іншими, варто дозволити пізнати себе таким, яким ти є насправді. Взаємне саморозкриття робило учасників вразливими, а відтак, їхній зв’язок ставав глибшим.

Саме на цій фазі з’являлося більше запитів на індивідуальну роботу, учасники відчували більшу потребу в інтимності і готові були її підтримати.

Творилися колажі на тему: “Моя сексуальність”, опрацьовувалася тематика сексуальності, страхів, почуття вини, власної цінності та значущості, усвідомлення власних бажань...

Відкриваючись іншим, учасники, в першу чергу, встановлювали контакт зі своїм “реальним Я”, було помітно, що в осіб з високим рівнем невротичності є певні труднощі в цій сфері. Було виявлено, що існує тісний зв’язок між невротичністю і порушенням здатності до саморозкриття та самовираження. Можна спостерігати, що у тих членів групи, у котрих на початку дослідження було виявлено високий ступінь індивідуалізації (за методикою “Я – соціально-символічні завдання”), з’являлися певні проблеми, пов’язані з розумінням інших та саморозкриттям.

Юнаки та дівчата могли висловлюватися характерним чином: *“Я навіть ніколи не могла би подумати, що сама сприяю тому, щоб мати те, що я маю...”* (Галя, 20 р.); *“Мені дуже хочеться Тебе підтримати”* (Павло, 20 р.); *“Я розповіла, і мені стало легше”* (Юля, 19 р.); *“Я ніколи не могла б подумати, що отримаю стільки підтримки від групи”* (Катя, 19 р.); *“Доведеться думати, як з цим собі давати раду і надалі”* (Галя, 20 р.).

На цій фазі послаблювалася дія невротичних захисних механізмів, учасникам групи часом вдавалося позбутися свого Фальшивого-Я, Я-образ ставав стійкішим та незалежнішим від думки інших, в певному сенсі, відбувалася стабілізація самооцінки, підвищувалася самоповага.

Основні завдання тренера на 4-й фазі:

- 1) сприяти розвитку здатності бачити взаємозв’язки між досвідом, отриманим у групі і автобіографією; співставляти те, що відбувається в групі та поза її межами;
- 2) допомогти побачити невротичні патерни поведінки та спонукати спробувати інші способи взаємодії у повсякденному житті [98];

Фаза 5. Заключна фаза (прощання)

Ведучі можуть використовувати фазу прощання ще задовго до останнього заняття. Так, вона використовувалася в груповій динаміці у спосіб “браку

часу”, що і загострювало ініціативу та почуття особистої відповідальності за те, наскільки ти по максимуму брав від групи те, що міг би взяти. Наприклад, ведучі групи нагадували: *“До завершення групи залишається всього 3 заняття”*. Відтак, учасники починали усвідомлювати, що час скінчений, і необхідно поспішити, щоб твої потреби в групі все ж таки були задоволені. Якщо хтось з учасників не встигав подбати про свої потреби, психолог міг висловити інтерпретацію: *“Так буває і в житті, хтось встигає, а хтось не встигає подбати про себе”*; провести аналогію поведінки в групі з повсякденним життям для того, щоб зміни відбулися швидше.

Зазвичай, юнакам та дівчатам з високим рівнем невротичності складно було попрощатися. Вони зазначали, що закінчення групи для них є несподіваним (хоча й були попереджені завчасно). Така ситуація могла мати місце і наприкінці попередніх занять. Іноді затягувався час, бо раптом з’являлися *“дуже важливі”* теми до обговорення. Таким чином, окремі учасники і група в цілому намагалися утримати та продовжити стосунки (контакт). Таке затягування часу наприкінці занять є діагностичною характеристикою *“невротично зорганізованих груп”* і може символізувати потребу в залежності, потребу в іншому.

На цій фазі ми використовували вправи: *“Я пригадую тебе...”*; *“Мое перше враження про тебе...”*, *“Ресурс”*, *“Пакування чемодана”*.

Висловлювання учасників мали такий характер: *“Я отримав багато нового позитивного досвіду”* (Павло, 20 р.); *“Не знаю, наскільки вдасться отриманий досвід впровадити в життя”* (Катя, 19 р.); *“Буду сумувати за групою”* (Андріана, 19 р.); *“Шкода, що так і не вдалося мені повністю відкритися”* (Наталя, 18 р.); *“Дуже рада, що ближче дізналася про інших, особливо про А., Х., К.”* (Оля, 19 р.); *“Мені не вистачало в групі Т.”* (Оля, 19 р.).

Ця фаза є важливою в тому сенсі, що якщо вчасно не попрощатися, то відбувається регресія на попередні фази, а набутий досвід не асимілюється.

Основні завдання тренера на 5-й фазі:

- 1) вселити впевненість, що можна впоратися зі своєю тривогою та іншими негативними емоціями самотійно;
- 2) допомогти грамотно завершити групу, щоб досвід, отриманий в ній, міг легко поширитися на повсякденне життя [98].

Безумовно, що кожна група мала свій особливий темп розвитку і далеко не завжди існувало чітке співвідношення фаз розвитку групової динаміки та запропонованих вправ. Найосновнішими в даному контексті були такі якості ведучого, як чутливість, вміння вловлювати групову динаміку та керувати нею.

Отже, організація роботи психокорекційної групи будувалася на механізмах: емоційної підтримки, надання зворотного зв'язку, рефлексії, емоційного відреагування, ідентифікації, інтерпретації. До побудови психокорекційної програми важливо підходити з позиції розуміння групової динаміки.

3.2. Програма психокорекційної роботи.

Зустріч 1. Знайомство

Знайомство учасників групи між собою, проговорення власних очікувань стосовно зустрічей, прийняття групових норм, оголошення плану майбутньої роботи, формування безпеки, пізнання одне одного.

Рис. 3.1 Знайомство учасників під-час групових заняттях.

Зустріч 2. Пізнання власної ідентичності через Казкового героя

Формування вмінь “спілкуватися з самим собою”, поглиблення розуміння власної ідентичності через ототожнення себе з казковим героєм, ближче знайомство з особистісними особливостями іншого.

Зустріч 3. Проживання базового внутрішнього конфлікту через психодраму

Розвиток навичок уважного ставлення до себе та усвідомлення деяких сторін власної особистості, вираження та вивільнення негативних почуттів, формування толерантності до відмінностей.

Зустріч 4. Робота зі сном засобом конструювання Я-образу

Самоусвідомлення через роботу зі сном, набуття навичок рефлексії, відслідковування особливостей групової динаміки та її поглиблення.

Зустріч 5. Конструктивний зворотний зв'язок

Підтримка позитивного емоційного фону в групі, діагностика соціометричного статусу, віддзеркалення та символічне задоволення особистісних потреб “у світлі розуміння Тебе іншими”, здобуття навичок надання конструктивного зворотного зв'язку.

Зустріч 6. Розширення усвідомлення власного Я

Робота над Я-образом; усвідомлення проявів Фальшивого Я, обговорення сильних та слабких сторін кожного з учасників групи, прийняття власного Я.

Зустріч 7. Перспектива мого життя

Вибудовування особистісної перспективи власного життя через інтеграцію минулого, теперішнього та уявлень про майбутнє; усвідомлення актуальної точки перебування; аналіз рольових позицій учасників групи, розпізнавання завуальованих внутрішньогрупових стосунків.

Зустріч 8. Стосунки з батьками

Усвідомлення особливостей взаємодії з батьками; знаходження зв'язку між формуванням власної особистості та умовами виховання; формування конструктивних стратегій подолання почуття образи, злості та сорому; прийняття відповідальності за своє життя.

Зустріч 9. Асертивна поведінка

Розуміння переваг асертивної поведінки та формування навичок ефективної взаємодії.

Рис. 3.2 Рефлексія досвіду власної асертивності.

Зустріч 10. Індивідуальна робота в групі

Поглиблення довіри в групі, опрацювання власних проблем, усвідомлення і розкриття “істинного Я”, інтеграція полярностей.

Зустріч 11. Я-образ та сексуальність (1)

Надання групі простору для власних бажань, підведення до теми сексуальності та мотивування учасників до дослідження особливостей прояву власної сексуальності.

Рис. 3.3. Колажі учасників групових психокорекційних занять.

Зустріч 12. Моя сексуальність (2)

Прояснення особливостей власної сексуальності та її прийняття;
формування позитивного Я-образу.

Рис. 3.4 Презентація власних колажів.

Зустріч 13. Дослідження залежності Я-образу від оцінок значущих інших в юнацькому віці (Експеримент №2).

Повторна діагностика залежності/стійкості периферійної частини Я-образу (після психокорекційних впливів з метою зменшення рівня невротичності), порівняння автопортретів та портретів значущих інших в Експ.№1 та Експ.№2.

Зустріч 14. Завершення та прощання

Узагальнення знань, отриманих під час занять, рефлексія набутого досвіду, прощання з групою.

Рис. 3.5 Прощання учасників з групою.

Більш детальний опис психокорекційної програми з конкретними вправами, деякими наведеними прикладами та коментарями психологів подано в додатках (див. Додаток А).

Кожна групова зустріч складалася з 3-х частин: розігрів (“перше коло”), основна частина та завершення (“останнє коло”). Кожне заняття починалося “першим колом” і завершувалося – “останнім колом”. В психологічних та психотерапевтичних спільнотах подібні процедури ще називаються шерінгами, що означає ділитися враженнями, тобто йдеться про роботу з емоціями, які можуть відповідати за групову психодинаміку.

Особливістю того, що відбувалося на “першому колі”, була спонтанність, тренери допомагали учасникам окреслити певні значущі наболілі “фігури” (в термінах гештальт-психокорекції) зі свого актуального досвіду. Отже, не було жорсткого структурування роботи, рамки задавалися лише проханням “появитися в колі”, означити свої переживання “тут і тепер” [21]. У цій частині заняття відбувалося налаштування на роботу: психічна активізація та перенесення в психокорекційний простір, формування довіри та безпеки.

Проговорення актуального емоційного стану кожного з учасників було необхідним, адже воно забезпечувало переведення несвідомих, неопанованих мотиваційних контекстів в площину свідомого, що зменшувало напругу, а

натомість збільшувало ресурси та шанси адекватного дослідження Я-образу і вже заклало початки цього нелегкого пошуку. Разом з тим, на “першому колі” учасникам групового процесу надавався простір для розпізнавання власних потреб, що саме по собі позитивно впливало на зниження рівня невротичності, оскільки давався дозвіл “Істинному Я відбутися”. Однак досліджувані юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності не завжди легко могли ідентифікувати та вербалізувати свої потреби. Вони потребували сторонньої допомоги групи та тренерів.

В основній частині передбачалося досягнення основної мети зустрічі, однак значна увага приділялася і груповій психодинаміці, яка, часом, і визначала хід подій та мету зустрічей. Психологу необхідно було володіти знаннями з аналізу механізмів психологічного захисту та розпізнавання опору в групі, а також мати такі особистісні властивості, як толерантність до невизначеності, вловлювання найтонших нюансів психодинаміки, вміння коректно та адекватно донести зворотний зв’язок, дати вчасну інтерпретацію. Значна увага приділялася аналізу особистих проблем, опрацюванню невротичних патернів поведінки, усвідомленню прихованих частин себе (тобто роботі з Я-образом).

Під час роботи психокорекційної групи використовувалися такі методичні засоби, як: інформування, рольові ігри, психодраматичні прийоми, групова дискусія, мозковий штурм, аналіз ситуацій, робота в трійках, проєктивне малювання і т.д... В основному, використовувалися елементи гештальт-психокорекції та психоаналізу [10, 55, 82, 117, 146, 148, 153, 228, 240, 248].

В кінці кожного заняття, на “останньому колі”, кожен з учасників мав можливість висловити власну думку, емоційно відреагувати те, що доцільно і хочеться. Після завершення ведучий підводив підсумки, коментував динаміку заняття та групи в цілому, що сприяло інтеграції та асиміляції набутого досвіду.

Як уже зауважувалося вище, ведучі значну частину часу приділяли врахуванню групової динаміки, хоча заняття і видавалися більш

структурованими на початкових етапах психокорекційної роботи. Тренери намагалися продемонструвати нові, більш здорові патерни поведінки, а тому згодом давали більше простору для розпізнавання і задоволення потреб учасників, що саме по собі надавало більше ступенів свободи для віднаходження свого Істинного Я. Така стратегія мала би позитивно вплинути на зниження рівня невротичності. Не випадково говорять про неврозогенну маму, як про “маму, котра тримає дитину на короткому мотузку”, а тому психологи могли б допомогти віднайти більш здорові альтернативи зрілої соціальної поведінки.

Теми, які заторкувалися при опрацюванні невротичності, були достатньо різноплановими: конструктивне вираження емоцій (злості, гніву, страху, тривоги); довіри-недовіри; близькості-дистанції; контролю; стосунків батьки-діти; залежності-незалежності; інтимності-ізоляції; стосунків з іншими; труднощів у прийнятті рішення; проблеми ініціативи; жорсткості рамок, самообмеження; сексуальності та ін... Стрижнем усіх занять була тематика неадекватного, залежного від оцінок інших Я-образу, що зазвичай і допомагало зауважувати невротичність досліджуваних.

Такі психокорекційні групи можуть вестися одним тренером, хоча оптимально, коли тренери працюють в парі. Наш досвід був таким, що 2 групи працювали з двома тренерами, а 3 групи – з одним. На ведучих покладалося складне завдання балансування між підтримкою та фрустрацією з метою формування необхідної довіри до психокорекційного процесу та підтримання оптимального рівня напруги (інтересу).

3.3. Аналіз ефективності психокорекційної роботи.

Простежити ефективність психокорекційної роботи доволі складно. Опираючись на деякі наукові джерела, ефективність можна означити як підвищення адаптивності особистості, яка полягає в цілеспрямованому виборі

найбільш придатних засобів реагування, що сприяють досягненню позитивних результатів [12, 88].

Ніхто не сперечається з тим, що усі психокорекційні напрямки є ефективними, однак дуже складно науково перевірити та порівняти їх ефективність. Психокорекція завжди передбачає якийсь (позитивний) розвиток, але причина цього розвитку далеко не завжди делегується психологу чи психокорекційній групі, але й часу, зміні актуальної ситуації і т.д...Складно довести, що тим позитивним особистісним змінам, які відбулися, слід завдячувати психокорекційному впливу, а не якимось іншим чинникам.

Окрім того, один і той же метод (чи набір психокорекційних вправ) в руках різних психологів може давати неоднакові результати з різним рівнем ефективності, про що відзначається в багатьох наукових джерелах, адже основне знаряддя психолога – це його особистість [210]. Відтак, особистість психолога часто може мати більший вплив на особистість досліджуваного чи клієнта, аніж сама техніка чи метод. Складність полягає ще й у тому, що ефективність психокорекційного процесу визначається і суб'єктивними переживаннями учасників групи (і було б важливо знайти способи об'єктивно їх зафіксувати, що є достатньо складним завданням).

Значну увагу при визначенні ефективності роботи психокорекційної групи ми приділяли *соціально-психологічним критеріям*, оскільки і невротичність розглядалася радше не в клінічному, а в соціально-психологічному контексті. До них відносяться:

- 1) міра розуміння (усвідомлення) досліджуваним психологічних механізмів своєї невротичності;
- 2) усвідомлення власної ролі у виникненні конфліктних ситуацій чи власних дезадаптивних реакцій;
- 3) підвищення самооцінки, розкриття істинного Я та формування незалежного Я-образу.
- 4) поліпшення соціального функціонування.

Очікуваними наслідками психокорекційної роботи також були: зниження у досліджуваних рівня невротичності, тривожності; підвищення толерантності до фрустрації; випрацювання більш гнучких стратегій поведінки; формування незалежного від значущих інших Я-образу, а також підвищення рівня прийняття себе; здобуття навичок відкритого та щирого спілкування; прояснення того, які ситуації викликають власну емоційну напругу, тривогу, страхи та ін... .

У даній роботі оцінка ефективності психокорекційного впливу проводилася на основі спостереження, порівняння результатів психодіагностичних тестових методик в експериментальній та контрольній групах (а також вхідних та вихідних даних), анкетування (на основі анкети О. Мізінової “Що було важливо в процесі групової психотерапії”) та складових етапів “експериментального” дослідження особливостей периферійної частини Я-образу.

Динаміка психокорекційного процесу була очевидною в ході групових занять. Якщо на перших заняттях юнаки та дівчата не пов’язували життєві труднощі зі своїм характером, не бачили взаємозв’язку стратегій будування стосунків у групі та поза її межами, мали єдину негативно-незмінну позицію стосовно свого “невдалого життя”, не вміли відкрито виражати свої емоції, намагалися уникати складних ситуацій, то наприкінці роботи психокорекційної групи можна було почути таке: *“Я зрозуміла свої труднощі пов’язані з особливостями моєї особистості” (Галя, 20 р.); “Навчилася щиро виражати свої позитивні і негативні емоції” (Катя, 19 р.); “Навчився краще відноситися до інших і до себе, сприймати інших такими, якими вони є” (Володя, 20 р.); “Побачила і зрозуміла, як моя поведінка утруднює взаємодію з оточуючими” (Юля, 19 р.); “Навчився не уникати складних ситуацій” (Тарас, 20 р.)*.

До психодіагностичних методик, які було залучено до перевірки ефективності психокорекційної роботи, належали:

- 1) Методика експрес-діагностики неврозу К. Хекка і Х. Хесса;
- 2) Методика діагностики психічних станів (за Г. Айзенком).

про наявність позитивних змін та особливості їх динаміки (див. табл.3.3, табл.3.4 та Додаток К) .

Таблиця 3.3

Відмінності між показниками в експериментальній групі до (ЕГ1) і після (ЕГ2) проведення психокорекційної роботи за t – критерієм Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	ЕГ1	ЕГ2			ЕГ1	ЕГ2
Невротичність	20,27	17,06	2,40	0,02	7,91	7,96
Тривожність	9,40	8,84	0,85	0,40	4,12	3,65
Фрустрація	8,06	8,21	-0,27	0,79	3,73	3,14
Агресивність	10,63	10,11	0,83	0,41	3,47	3,88
Ригідність	10,23	9,14	2,06	0,04	3,32	2,91

У таблиці 3.4 наведено результати порівняльного аналізу з використанням U– критерію Манна-Уїтні за шкалою “нестійкості периферійної частини Я-образу” до та після психокорекційного впливу.

Таблиця 3.4

Відмінності між показником “нестійкості периферійної частини Я-образу” в експериментальній групі до (ЕГ1) і після (ЕГ2) проведення психокорекційної роботи за U– критерієм Манна-Уїтні

Змінна	Сума рангів ЕГ1	Сума рангів ЕГ2	U	Z	p-рівень	Z	p-рівень	N	N	2*1sided
Нестійкість Я-образу	3234,500	1515,500	625,500	4,11593	0,000039	4,63413	0,000004	70	70	0,000023

Згідно з отриманими результатами порівняльного аналізу можемо бачити, що існують статистично достовірні відмінності між показниками експериментальної групи до проведення психокорекційної роботи (ЕГ1) та після неї (ЕГ2) за параметрами невротичності ($t = 2,40$; $p < 0,02$), ригідності ($t =$

2,06; $p < 0,04$) та залежності Я-образу. А це означає, що разом із формуванням стійкого (не залежного) Я-образу рівень невротичності знижується.

Не можна констатувати, що відбулися такі ж статистично значущі зміни за показниками тривожності ($t = 0,85$; $p < 0,40$), фрустрації ($t = -0,27$; $p < 0,79$) та агресивності ($t = 0,83$; $p < 0,41$) (див. табл. 3.3), проте тенденція до їх зниження все ж присутня. Графічне зображення даних, що засвідчують зміни, представлене у вигляді графіка на рис. 3.7. Водночас статистично значущі зміни є між результатами в КГ2 та ЕГ2 (див. Додаток К, табл. К.1.4).

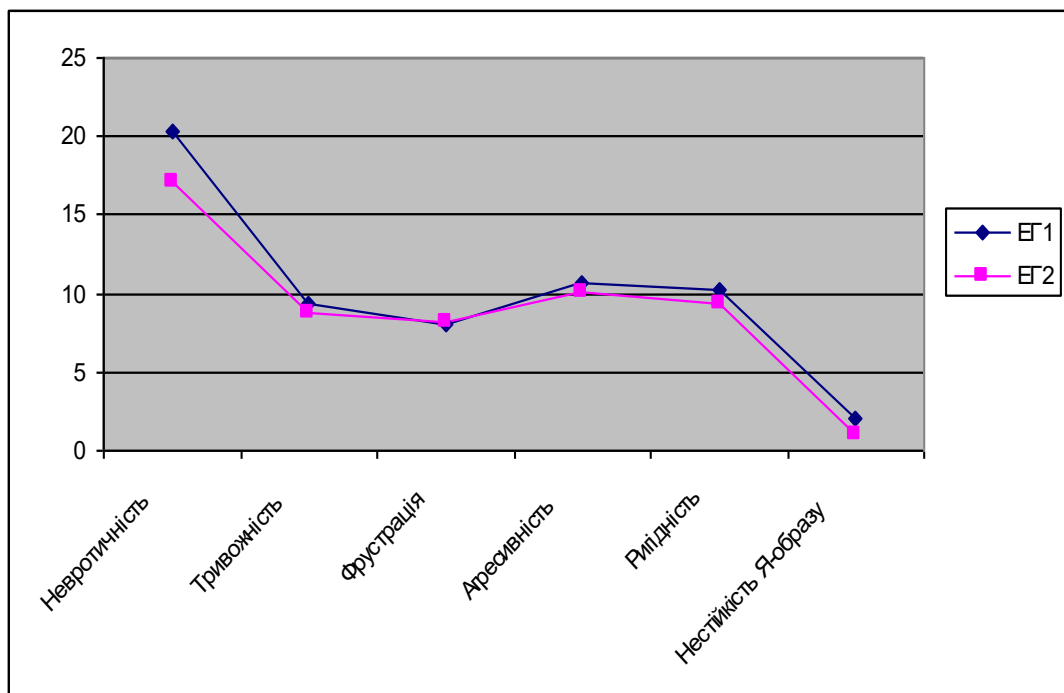

Рис.3.7 Досліджувані показники до та після психокорекційної роботи.

Участь у психокорекційній групі надала їй учасникам більшої гнучкості і посприяла тому, щоб рівень невротичності знизився (див. рис. 3.7 та рис. 3.8). Однак рівень тривожності та фрустрації суттєво не змінився. Можемо припустити, що було надто мало часу для того, щоб суттєво впливати на ці показники. Навпаки, намагання “забрати” деякі з непродуктивних механізмів захисту могло б вплинути на тимчасове зростання рівня тривоги та фрустрації, оскільки йдеться про глибинну особистісну перебудову (яка зазвичай і супроводжується тривогою). Цікаво, що якщо розглядати невротичність як результат ригідних патернів подолання власної тривоги, то психокорекційну

роботу можна вважати достатньо ефективною, оскільки вона додала більшої гнучкості у взаємодії юнакам та дівчатам. Учасники групи отримали можливість справлятися з тривогою в більш продуктивний спосіб.

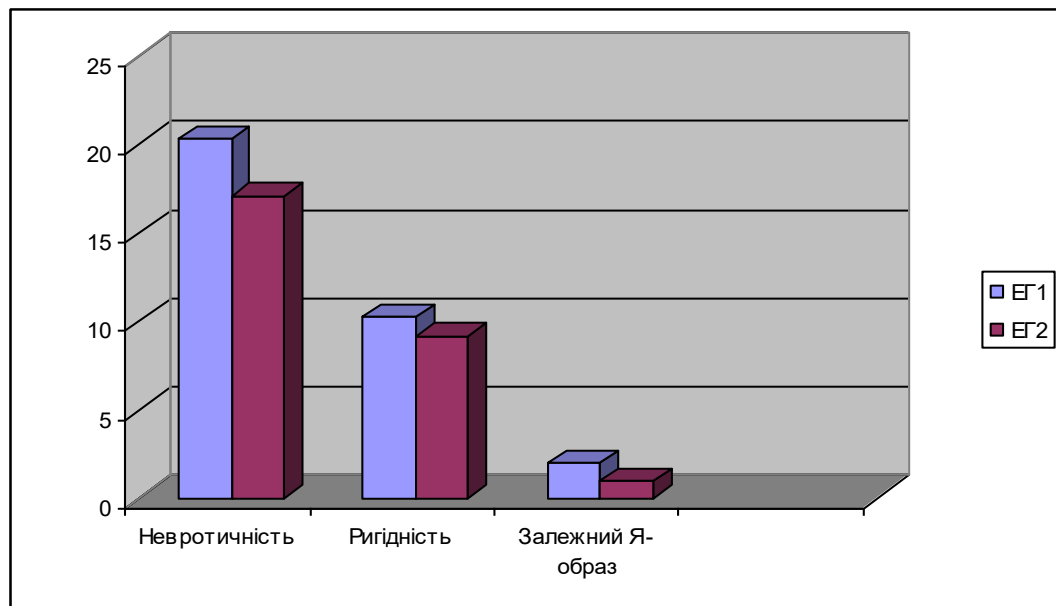

Рис. 3.8 Показники невротичності, ригідності та залежності Я-образу до і після роботи психокорекційної групи.

Повернемося до основних, вже згадуваних у підрозділі 2.3 питань, відповіді на які ми планували дати в даному розділі:

1. чи впливає стійкість периферійної частини Я-образу на рівень невротичності і яким є вплив психокорекційної програми на досліджуваних зі стійким та нестійким (залежним Я-образом). Як змінюється рівень невротичності після завершення психокорекційних занять, спрямованих на корекцію Я-образу залежно від того, чи був здійснений вплив “Підтримуючої” (“Симпатика”) та “Фруструючої” (“Антипатика”) фігури в групі на бачення себе досліджуваним (Я1), чи його не було; іншими словами, як впливає психокорекційна програма на досліджуваних зі стійким та залежним Я-образом.
2. як повпливали психокорекційні заняття на психічні стани (тривогу, фрустрацію, агресію, ригідність) у тих випадках, де досліджувані були первинно залежними від думки “Симпатика” і “Антипатика”, і у тих, де такої залежності не було;

3. чи є відмінності у динаміці невротичності залежно від того, був це вплив “Підтримуючої” (С.), чи ”Фруструючої” (А.) фігури.

Проведене дослідження дає можливість стверджувати, що:

I.

- Психокорекційна програма, спрямована на формування цілісного (інтегрованого) та стійкого Я-образу, сприяє зниженню рівня невротичності юнаків та дівчат.
- Однак, якщо поділити всіх досліджуваних за критерієм стійкості/залежності Я-образу, то можемо спостерігати, що у юнаків та дівчат з незалежним від думки інших Я-образом (стабільним уявленням про себе) під впливом психокорекційних занять значущих змін не спостерігається, тоді як у досліджуваних із залежним Я-образом такі зміни є очевидними (статистично значущими) (див. рис. 3.9 та Додаток К, табл.. К.1.5).

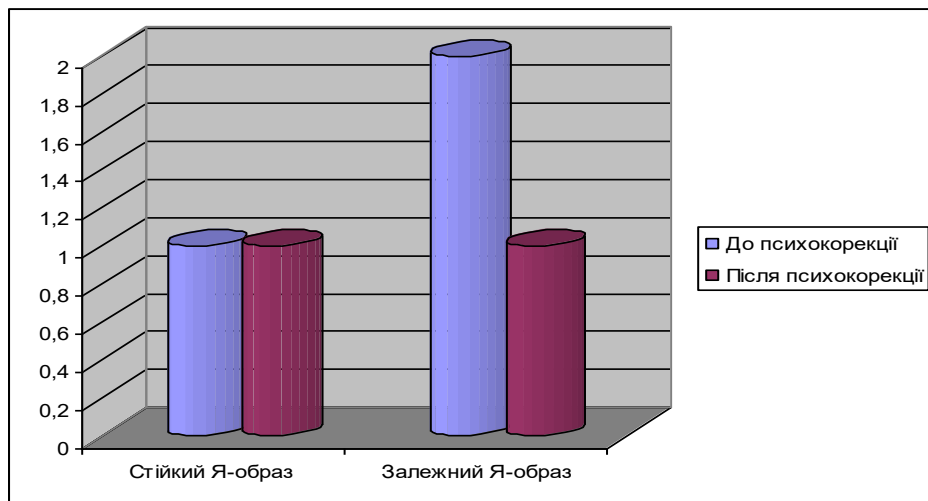

Рис.3.9 Зміна показника “нестійкості периферійної частини Я-образу” під впливом психокорекційної групи у досліджуваних з стійким та залежним уявленням про себе.

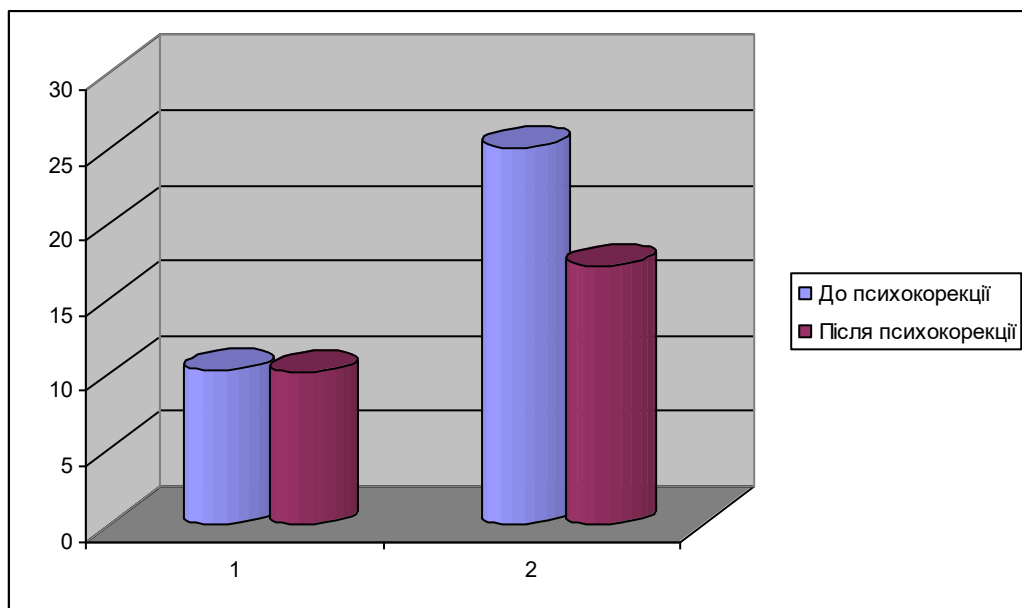
Зміни, які відбулися з невротичністю в результаті впровадження психокорекційної програми, у досліджуваних юнаків та дівчат зі стійким та залежним уявленням про себе наведено в таблиці 3.5 та рис. 3.10.

Таблиця 3.5

Психокорекційний вплив групи на рівень невротичності в досліджуваних з початково стійким та залежним уявленням про себе

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	ЕГ1	ЕГ2			ЕГ1	ЕГ2
Невротичність у досл-х зі стійким уявленням про себе	10,25	10,10	0,20	0,88	5,07	5,03
Невротичність у досл-х із залежним уявленням про себе	25,1	17,25	7,51	0,02	4,8	4,7

Бачимо, що у юнаків та дівчат зі стійким уявленням про себе статистично значущих змін за рівнем невротичності (під впливом психокорекційної програми) не спостерігається. Але у досліджуваних із початково залежним уявленням про себе такі зміни є значимими ($t=7,51$, $p=0,02$).

Примітка:

1 - рівень невротичності у досліджуваних зі стійким уявленням про себе.

2 - рівень невротичності у досліджуваних із залежним уявленням про себе.

Рис. 3.10 Вплив психокорекційної групи на рівень невротичності у досліджуваних зі стійким та нестійким (залежним) Я-образом.

II.

- Відповідаючи на питання № 2, зрозумілим стає те, що у досліджуваних, які початково були залежними від думки “Симпатика” чи “Антипатика”, після завершення психокорекційної групи знизився рівень невротичності

($t=8,01$, $p=0,02$), тривожності ($t=3,03$, $p=0,02$) (хоча, якщо брати до уваги всіх досліджуваних юнаків та дівчат, то рівень тривожності не змінився) та ригідності ($t=2,5$, $p=0,02$) (див. Додаток К, табл. К.1.6) .

- У досліджуваних зі стійким (незалежним Я-образом) під впливом роботи психокорекційної групи рівень невротичності та тривожності суттєво не змінився, однак ці юнаки та дівчата стали менш ригідними ($t=2,7$, $p=0,02$). Щодо агресивності, то особливих змін у 2-х досліджуваних групах не спостерігається (див. Додаток К, табл. К.1.6). Значущі зміни, що відбулися під впливом реалізації психокорекційної програми у юнаків та дівчат з нестійким Я-образом в периферійній частині представлено на рис. 3.11.

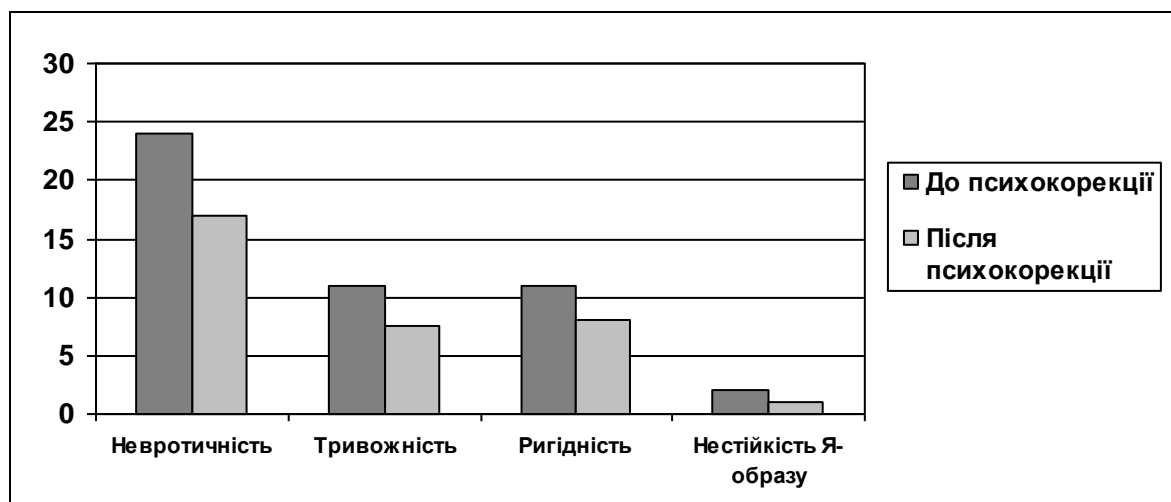

Рис. 3.11 Основні показники ефективності психокорекційної роботи зі зниження невротичності осіб юнацького віку (у досліджуваних з нестійким Я-образом).

III.

- Слід відзначити, що у тих випадках, коли “Антипатик” має статистично достовірний вплив на Я1 (початкове уявлення про себе), рівень невротичності після психокорекції змінюється у бік зростання, а рівень агресивності осіб, котрі піддаються цьому впливу, є низьким.

Відтак: Я – А (1) $\xleftrightarrow{\text{корелює}}$ Невротичність 2 \uparrow
 Я – А (1) $\xleftrightarrow{\text{корелює}}$ Агресивність 1 \downarrow

Важливо, що коли Я1-А корелює (“Антипатик” максимально точно відображає Я-образ особи), рівень невротичності значно падає. Тобто, якщо “Ти

помічаєш, що Тебе відчувають, можливо, розуміють” (неважить, чи це “Симпатик” чи “Антипатик”) рівень невротичності під впливом психокорекційних занять знижується. Крім того, фруструюча особа, по суті, давала підтримку, бо виказувала розуміння і солідарність замість очікуваної агресії.

Відтак: Я1 – А $\xleftrightarrow{\text{корелює}}$ **Невротичність 2**

- Що ж стосується особливостей впливу психокорекційної роботи на досліджуваних юнаків та дівчат в контексті взаємодії з “Симпатиком”, то тут виявлено такі закономірності:

- як і з “Антипатиком”, зміна думки про себе під впливом “Симпатика” частіше відбувається в досліджуваних з низьким рівнем агресивності.

Відтак: Я – С (1) $\xleftrightarrow{\text{корелює}}$ **Агресивність 1** ↓

- у тих юнаків та дівчат, які підпадали під вплив “Симпатика”, рівень тривоги і фрустрації зростав з часом (після завершення психокорекційних занять). Але у тих випадках, коли “Симпатик” якомога точніше описував особистість “Іншого” (портрет і автопортрет досліджуваних максимально співпадали), невротичність юнаків та дівчат після завершення психокорекційної роботи спадала, а разом з нею і рівень тривоги та фрустрації.

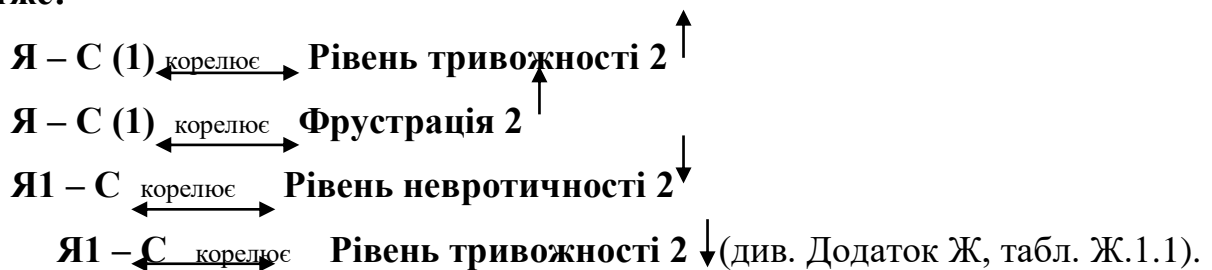
Відтак, можна стверджувати, що якщо значуща особа (незалежно “Симпатик” це, чи “Антипатик”) достатньо точно відчуває й описує особистість досліджуваного, то це слугує запорукою потужного психокорекційного впливу на невротичність. Необхідно дати іншому відчуття, що його розуміють. Особливо це важливо на початку психокорекційного процесу. Однак залежність від думки іншого (відзначено значущі кореляції) буде пов’язана із зростанням невротичності. Важливо почути думку іншого, але це не те саме, що бути залежним від неї. Конструктивним зворотним зв’язком є той, що в результаті дозволяє стати автономним (стати дорослим, зрілим).

Виявлено ще один дуже цікавий обернений кореляційний зв’язок між Я1 – С і Я – С (зростання залежності від “Симпатика” з часом) ($r = - 0,51$ при $p < 0,05$) (див. Додаток Д, табл. Д.1.6). Його можна проінтерпретувати таким

чином: чим більше “Симпатик” відчуває досліджуваного, тим менше шансів у досліджуваного стати залежним від нього. Це так, ніби дитина, котра має достатньо автономії через те, що батьки в міру чутливі до неї, не має потреби бути надмірно залежною від них. Цікавого, що подібну закономірність виявлено і в стосунках з “Антипатиком”. Встановлено хоч не сильний, але значущий обернений кореляційний зв’язок між Я1 – А та Я – А ($r = - 0,26$ при $p < 0,05$) (див. Додаток Д, табл. Д. 1.6). Виявляється, що і “Симпатик”, і “Антипатик” мають достатньо сильний вплив на формування особистості, оскільки були вибрані досліджуваним як емоційно значущі фігури, хоча кореляційний зв’язок з “Симпатиком” є дещо міцнішим.

Рівень невротичності падає, коли “Симпатик” чи “Антипатик” достатньо точно відчувають досліджуваного, але це зовсім не означає, що досліджуваний узалежнюється від “Симпатика” чи “Антипатика”. Навпаки, за умов недостатньо доброго розуміння іншого, з’являється висока ймовірність узалежнення, а відтак і зростає рівень невротичності.

Отже:

У будь-якому разі, наявність у групі емоційно значущих осіб (як підтримуючих “Симпатиків”, так і фруструючих “Антипатиків”) є сама по собі потужним механізмом впливу на людину. Їх зворотний зв’язок здатен як фруструвати, поглибивши невротичність, так і підтримати, зцілюючи людину, роблячи її стабільнішою і захищенішою. Тоді постає питання про роль ведучих групи. Саме вони повинні створити атмосферу безпеки, іншими словами, забезпечити вчасне, дозоване та толерантне за стилем використання механізму зворотного зв’язку. Інакше людина з низькою опірністю (агресією) може постраждати, потрапивши під масивний “бомбардуючий обстріл” свого Я. Натомість грамотний пошук і демонстрація ведучим тих позицій, в яких об’єкт

може підтримати і віддзеркалити людину, може мати на юнаків та дівчат потужний психокорекційний вплив. З іншого боку, психолог може допустити певну дозу фруструючого зворотного зв'язку в роботі з клієнтами, що неавтоагресивні. Отже, коли механізми стають зрозумілими, успіх роботи залежить від технічної майстерності тренера (психолога).

При спробах простежити особливості впливу психокорекційної групи на юнаків та дівчат з різним (високим ВН і помірним ПН) рівнем невротичності можна було зауважити, що ті зміни, які відбувалися в бік формування “стабільної думки про себе” стосувалися осіб з високим рівнем невротичності (100%). Підраховувалася кількість випадків серед ВН і ПН, де до групових занять не було взаємозв'язку Я1-Я2, а після цих занять такий зв'язок з'явився (див.табл. 3.6). Серед осіб з ПН таких змін не спостерігалось. Подібно підраховувалися показники “залежність Я-С” (до роботи психокорекційної групи не було взаємозв'язку Я-С (1), а після групових занять такий зв'язок з'явився), “незалежність Я-С” (до участі у психокорекційній групі був взаємозв'язок Я-С, а після групових занять такого зв'язку не стало) , “залежність Я-А”, “не залежність Я-А”, “змін немає”.

Таблиця 3.6

Вплив участі у психокорекційній групі на досліджуваних з різним рівнем невротичності

№ п/п	Зміни після психокорекційної групи	К-ть осіб з високим рівнем невротичності (ВН)	%	К-ть осіб з помірним рівнем невротичності (ПН)	%
1.	залежність Я-С	4	11	7	21
2.	незалежність Я-С	7	19	5	15
3.	залежність Я-А	4	11	7	21
4.	незалежність Я-А	5	14	7	21
5.	залежність Я-Я	12	32	0	0
6.	змін немає	5	13	7	21
7.	Разом	37	100	33	100

Відтак, можна вважати, що вплив на формування стійкої, незалежної думки про себе (Я-Я) стосувався осіб з високим рівнем невротичності, тому ефективність в роботі психокорекційної групи справдилася щодо них. Чому такого впливу не було на юнаків та дівчат з помірним рівнем невротичності?

По-перше, в помірно-невротичних Я-образ і так є значно стабільнішим та незалежнішим (Я–Я корелює частіше), а по-друге, помірно невротичні можуть бути менш чутливими до впливів інших на самоставлення (зворотного зв'язку в групі). Те, що юнаки та дівчата з високим рівнем невротичності є чутливими до думки інших, можна використати і як діагностичний маркер, і як ресурс в психокорекційному процесі. Однак у другому випадку важливо надати молоді добрі зразки для ідентифікації, моделі зрілої поведінки, котрі допомогли б віднайти себе (а відтак і зробити свій Я-образ стійкішим та незалежнішим).

До питання ефективності психокорекційної програми можна підходити і з дещо іншого боку. Для того, щоб визначити зміни, в якій із сфер (пізнавальній, емоційній чи поведінковій) були найсуттєвішими результати впровадження психокорекційної програми, було використано анкету “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції” (див. Додаток Б.3). З'ясовано, що більшість досліджуваних визначили як найбільш значущі для себе зміни в пізнавальній сфері, на другому місці опинилася емоційна сфера і на третьому – зміни в поведінковій сфері. Результати цього анкетування (окремо за 3-ма найбільш значущими питаннями, які найточніше відображають особливості впливу групи на конкретного досліджуваного) представлені в нижченаведених таблицях (див. табл. 3.7, табл. 3.8, табл. 3.9) з урахуванням когнітивного, емоційного та поведінкового аспектів.

Таблиця 3.7

Позиція №1 в анкеті “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції”

№п \п	Площина очікуваних змін	Варіанти тверджень	Кількість досліджуваних	Кількість %
1.	Когнітивний аспект	<i>“Зрозумів (ла), що мій стан пов'язаний з психологічними труднощами”, “Зрозумів, що мої труднощі пов'язані з особливостями моєї особистості: моїм характером, темпераментом, своєрідністю життєвої позиції”...</i>	32	46

Продовж, табл. 3.7

№п \п	Площина очікуваних змін	Варіанти тверджень	Кількість досліджуваних	Кількість %
2.	Емоційний аспект	<i>“Навчився щиро, відкрито виражати свої негативні емоції”, “Навчився краще відноситися до інших, сприймати інших такими, якими вони є”...</i>	26	37
3.	Поведінковий аспект	<i>“Відчув у групі відповідальність за те, що відбувається з моїм життям”, “Побачив і зрозумів, яка моя поведінка ускладнює взаємодію з оточуючими, і спробував її змінити”...</i>	12	17
Всього:			70	100

У процесі групової психокорекційної роботи в більшості юнаків та дівчат (опираючись на їх суб’єктивну позицію) покращилося саморозуміння та ставлення до себе. Спостереження за змінами на рівні поведінки досліджувані констатують значно рідше – у 17 % (опираючись на відповіді позиції № 1), на противагу спостереженню за змінами в когнітивній площині – 46 % та емоційній площині – 37 %. Графічне зображення даних представлено на рис. 3.12.

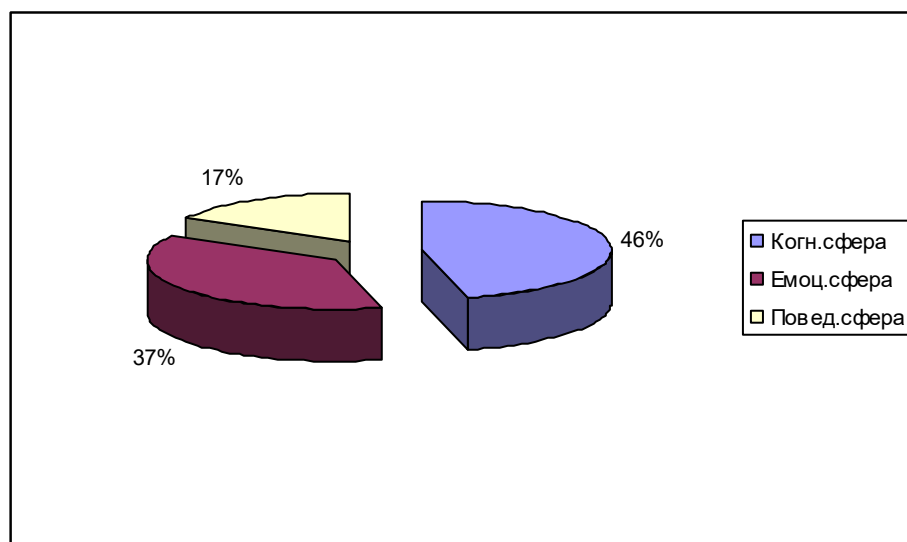

Рис. 3.12 Співвідношення сфер, у яких відбуваються зміни в результаті групової психокорекції (за позицією №1).

Подібний відсотковий розподіл можемо бачити і в таблиці 3.8, у якій відображені відповіді юнаків та дівчат, котрі поставили на 2-гу позицію ті чи інші важливі для них твердження: когнітивний аспект – 50 %, емоційний аспект – 39,5 %, поведінковий аспект – 11,5 %.

Таблиця 3.8

Позиція №2 в анкеті “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції”

№п\п	Площина очікуваних змін	Варіанти тверджень	Кількість досліджуваних	Кількість %
1.	Когнітивний аспект	<i>“Побачив у групі, що мої уявлення про себе відрізняються від того, як мене сприймають інші”, “Зрозумів, як я веду себе в групі, і як емоційно реагую на ті чи інші групові ситуації та як на подібні ситуації я реагую в житті”...</i>	35	50
2.	Емоційний аспект	<i>“Отримав емоційну підтримку зі сторони інших членів групи”, “Навчився краще розуміти свої почуття”...</i>	27	39,5
3.	Поведінковий аспект	<i>“Навчився не уникати складних ситуацій, а намагатися їх розв’язувати”, “Відчув у групі відповідальність за те, що відбувається з моїм життям”...</i>	8	11,5
Всього:			70	100

Але відсотковий розподіл 3-ї позиції, теж як достатньо значущої дещо відрізняється від двох попередніх: когнітивний аспект – 37 %, емоційний аспект – 41,5 %, поведінковий аспект – 21,5 % (див. табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Позиція №3 в анкеті “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції”

№п\п	Площина очікуваних змін	Варіанти тверджень	Кількість досліджуваних	Кількість %
1.	Емоційний аспект	<i>“Навчився приймати себе таким, яким я є, навчився краще до себе ставитися”, “Навчився щиро, відкрито виражати свої позитивні емоції”...</i>	29	41,5
2.	Когнітивний аспект	<i>“Зрозумів, чого ж я насправді хочу, до чого прагну і наскільки це реально”, “Розібрався в своїй психологічній проблемі”...</i>	26	37
3.	Поведінковий аспект	<i>“Здобув навички більш відкритого, щирого і безпосереднього спілкування”, “Побачив і зрозумів, яка моя поведінка ускладнює мою взаємодію з оточуючими, і намагався її змінити”...</i>	15	21,5
Всього:			70	100

Це свідчить про те, що досить значущі зміни в психіці юнаків та дівчат відбуваються не лише на рівні саморозуміння, а й на рівні зміни ставлення до себе, що можна вважати глибшим пластом особистісних змін. Графічне зображення даних представлено у вигляді діаграми (див. рис. 3.13). Зміни на рівні самооцінки поведінки теж можна відзначити як достатньо репрезентативні для частини досліджуваних юнаків та дівчат (позиція №1- 17 %, позиція №2 – 11,5 %, позиція № 3 – 21, 5 %).

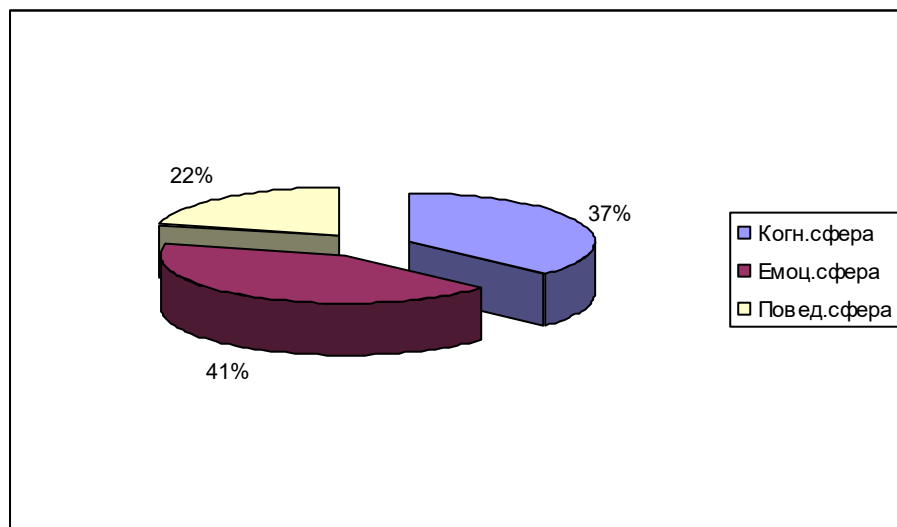

Рис. 3.13 Співвідношення сфер, у яких відбуваються зміни в результаті групової психокорекції (за позицією №3).

Відтак, групова психокорекційна робота сприяла, в першу чергу, розширенню сфери самосвідомості, в другу чергу – покращенню самоствавлення, в третю – здобуттю навичок більш конструктивної поведінки та саморегуляції. Таке розширення сфери самосвідомості сприяло тому, що в результаті психокорекційних занять багато показників наблизили свої значення. Бачення іншими особами наблизилися до уявлень самих досліджуваних про себе. До прикладу, виявлено наступні кореляційні зв'язки: Я1п – Сп і Я1п – Ап ($r = 0,36$ при $p < 0,05$); Я1п – Сп і Я1п – Я2п ($r = 0,32$ при $p < 0,05$); Я1п – Сп і Я2п – Сп ($r = 0,72$ при $p < 0,05$); Я1п – Ап і Сп – Ап ($r = 0,36$ при $p < 0,05$); Я1п – Ап і Я2п – Ап ($r = 0,68$ при $p < 0,05$) (див. Додаток Д, табл. Д.1.6).

Як зазначає О. Євтихов, труднощі зазвичай полягають у тому, що уявлення людини про себе часто не співпадають з її реальними рисами і уявленнями про неї оточуючих. Ефективна робота в групі дозволяє зблизити

весь комплекс уявлень (“Л” = “Л1” = “Л2”) у свідомості кожного учасника і розвинути вміння формувати відповідні уявлення про себе в інших учасників взаємодії (“Л3”). Під “Л” розглядаються реальні риси досліджуваного, “Л1” - уявлення даної людини про себе, “Л2” - уявлення даної людини про те, як її сприймають оточуючі, “Л3” - уявлення про дану людину оточуючих [74].

Проведений аналіз результатів психолого-педагогічного експерименту свідчить про те, що психокорекційна програма була ефективною стосовно формування позитивної Я-концепції та зміцнення незалежного від значущих інших Я-образу, сприяла зниженню невротичних тенденцій та гармонізації міжособистісних відносин. У результаті психокорекційних впливів знизився рівень невротичності та ригідності, що саме по собі свідчить про “розхитування” деяких невротичних патернів поведінки та руйнування не адаптивних механізмів психологічного захисту.

Підсумкову схему психокорекційного процесу з метою зниження рівня невротичності у юнаків та дівчат зображено на рис. 3.14. Схема показує, що через конструктивний зворотний зв'язок групи при врахуванні справжніх потреб досліджуваних можна здійснювати психокорекцію Я-образу, а відтак і впливати на зменшення рівня невротичності.

Серед перспектив подальшого дослідження проблеми вважаємо доцільним поглиблене вивчення наступних питань:

- a. вивчення особливостей нестійкості Я-образу в осіб з різним рівнем невротичності залежно від статі;
- b. порівняння результатів особливостей Я-концепції у досліджуваних з високим рівнем невротичності та тих, котрі мають діагноз “невроз”;
- c. поглиблене з'ясування особистісних особливостей досліджуваних, периферійна частина Я-образу котрих надміру залежна від впливу “Фруструючої фігури”.

Результати формувального експерименту представлені в таких публікаціях: [20], [25], [29], [26], [30].

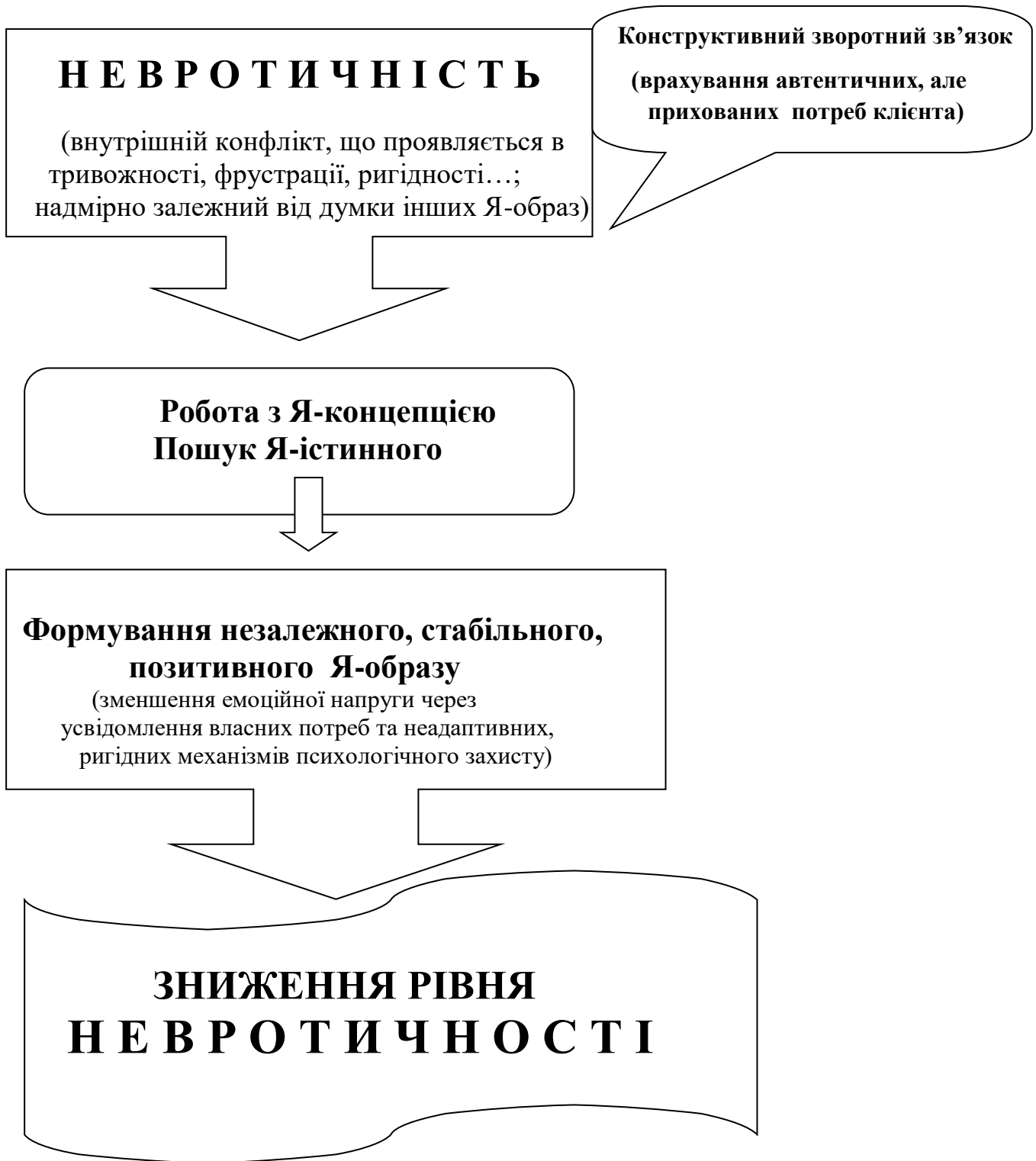

Рис. 3.14 Психокорекція Я-концепції з метою зниження рівня невротичності.

Висновки до розділу 3

1. Психокорекційна робота спрямована на зниження рівня невротичності юнаків та дівчат, повинна будуватися з урахуванням діагностованих особливостей Я-концепції досліджуваних з високим рівнем невротичності, й орієнтуватися на формування позитивного, адекватного та незалежного Я-образу. Мова йде про реконструкцію самосвідомості через гармонізацію системи Я-образів.
2. Оскільки особистість з високим рівнем невротичності розглядається як продукт системи значущих відносин, групова форма роботи стала визначальною у процесі психокорекції невротичності. Вона дала змогу усвідомити своє Фальшиве Я, а водночас і зрозуміти, як будуються стосунки через нього, сприяючи, таким чином, формуванню стійкого та незалежного Я-образу. В процесі групових занять виявилось, як фантазії індивіда про себе впливають на міжособистісні стосунки, а міжособистісні стосунки, в свою чергу, на уявлення про себе (юнацький вік з усіма його особливостями є добрим ресурсом для цього).
3. Психокорекційна програма зниження невротичності через унезалежнення і стабілізацію Я-образу складалася з 14 занять тривалістю 2,5 год. кожне. Було сформовано 5 груп, кожна з яких налічувала від 13 до 15 учасників. До базових механізмів впровадження психокорекційної програми належали такі: емоційна підтримка, зворотний зв'язок, рефлексія, емоційне відреагування, ідентифікація та інтерпретація. У процесі групових занять використовувалися такі методичні засоби, як інформування, рольові ігри, психодраматичні прийоми, групова дискусія, мозковий штурм, аналіз ситуацій, робота в трійках і т. ін. В основному використовувалися елементи гештальт-психокорекції та психоаналізу. Значна увага приділялася груповій психодинаміці.
4. Завдяки формувальному експерименту реалізована можливість визначити ступінь впливу проведеної психокорекційної роботи на зниження рівня невротичності юнаків та дівчат віком 18-21 рік. Порівняльний аналіз

показників, отриманих в експериментальній групі (по всіх досліджуваних) до та після психокорекційної роботи дозволив стверджувати, що психокорекційна програма була ефективною стосовно формування незалежного від значущих інших Я-образу, зниження рівня невротичності та гармонізації міжособистісних відносин. У результаті психокорекційних впливів понизився також і рівень ригідності, що само по собі свідчить про розхитування деяких невротичних патернів поведінки та руйнування неадаптивних механізмів психологічного захисту.

5. Під час порівняння результатів участі в роботі психокорекційної групи юнаків та дівчат зі стійким та нестійким Я-образом було виявлено, що: у досліджуваних з незалежним від думки інших Я-образом (стабільним, стійким уявленням про себе) під впливом психокорекційних занять значущих змін у бік зниження рівня невротичності не спостерігається (окрім зменшення ригідності), тоді як у досліджуваних із залежним (нестійким) Я-образом знизилися рівні невротичності, тривожності, ригідності та стабілізувався Я-образ. Ті зміни, які відбувалися в бік формування “стабільної думки про себе”, стосувалися осіб з високим рівнем невротичності.
6. У тих випадках, коли “Фруструюча фігура” в групі (“Антипатик”) має статистично достовірний вплив на Я-образ досліджуваних, рівень невротичності після психокорекційних занять змінюється у бік зростання, а рівень агресивності осіб, котрі піддаються цьому впливу, є низьким. Відтак, юнаки та дівчата з низьким рівнем агресії нездатні протистояти думці “Фруструючої фігури”, а тому рівень їхньої невротичності зростає.
7. У тих досліджуваних, які підпадали під вплив “Підтримуючої фігури” (“Симпатика”), рівень тривоги і фрустрації після завершення психокорекційних занять зріс. Причиною цього імовірно стало загострення конфлікту власних потреб та потреби бути в контакті з іншими, що зазвичай трактується як конфлікт базових потреб

- “належність-індивідуалізація” (“прив’язаність-автономія”). Такий конфлікт можна вважати фактором розвитку невротичних трансформацій.
8. Не залежно від того, чи це “Підтримуюча фігура” чи “Фруструюча фігура”, у тих випадках, коли їхня думка максимально точно співпадала з тим, як досліджувана особа бачила себе сама на початкових етапах дослідження, невротичність (і тривога) значно спадала після психокорекційних занять. Відчуття, що тебе розуміють, мало потужний психокорекційний ефект, незалежно від того, “Підтримуюча” це чи “Фруструюча” фігури впливали на досліджуваних юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності.
 9. Наявність у групі емоційно значущих осіб (як “підтримуючих”, так і “фруструючих”) є само по собі потужним механізмом психокорекційного впливу на людину. Їхній зворотний зв’язок здатен як фруструвати, поглибивши невротичність, так і підтримати, стабілізуючи Я-концепцію особистості та вселяючи їй відчуття захищеності. Регулювання і гармонізацію цих процесів повинен взяти на себе психолог, котрий проводить психокорекційну роботу.
 10. Окрім цього, психолог повинен володіти знаннями з аналізу механізмів психологічного захисту, розпізнавання та утилізації опору в групі, а також вміти вловлювати найтонші нюанси психодинаміки, толерантно й адекватно доносити зворотний зв’язок, вчасно та доречно подавати інтерпретацію, вміло підводити підсумки для того, щоб психокорекційну роботу з юнаками та дівчатами по зниженню рівня невротичності можна було назвати максимально ефективною.
 11. Аналіз результатів анкети “Що було для мене важливим у процесі групової психокорекції” показав, що групові заняття, в першу чергу, сприяли розширенню сфери самосвідомості, в другу чергу – покращенню самоствалення, і в третю – набуттю навичок більш конструктивної поведінки та саморегуляції.

З аналізу замірів контрольної групи можна зробити висновок про відсутність значущих відмінностей ($p < 0,05$) між показником невротичності та іншими показниками, що бралися до уваги на початку і після завершення психокорекційної роботи. В експериментальній групі під впливом психокорекційних занять такі зміни відбулися. Аналіз результатів формувального експерименту свідчить про ефективність проведеної психокорекційної роботи.

ВИСНОВКИ

Виконана дисертаційна робота присвячена дослідженню особливостей Я-концепції осіб юнацького віку з високим рівнем невротичності. Основна увага фокусувалася на питанні стійкості Я-образу в його периферійній частині. Узагальнюючи результати теоретичного аналізу, емпіричного дослідження та психокорекційної роботи можна зробити такі висновки:

1. Я-концепція – це система уявлень про себе, яка бере участь у забезпеченні внутрішньої узгодженості особистості, інтерпретації досвіду, формуванні сукупності очікувань, визначенні діапазону можливостей людини в процесі її соціалізації та психічного розвитку. Я-концепція опосередковує найважливіші інтрапсихічні процеси (переробку інформації, мотивацію, емоції) та більшість міжособистісних взаємодій (соціальну перцепцію, стратегію взаємодії). З віком Я-концепція починає відігравати все більш самостійну роль у житті людини, а тому її вплив на “життєвий сценарій” особистості лише посилюється.

2. Запропоновано теоретичну модель функціонування Я-образу з периферійною частиною на межі стосунку Я–значущий інший, яка дозволяє операціоналізувати поняття невротичності, стійкості та генезу під впливом значущих для юнаків та дівчат стосунків. Під Я-образом розуміється емоційно заряджене уявлення людини про саму себе, яке резюмує Я-концепцію через вияв її в конкретних стосунках та життєвих обставинах. Периферійною частиною Я-образу є зона, яка оточує ядро Я (як джерело базового самовідчуття та особистісної інтеграції), знаходиться на контакт-межі із соціальним середовищем та відповідає за творчу адаптацію в референтних стосунках.

3. Дисгармонійний розвиток Я-концепції веде до невротизації особистості і це помітно проявляється в юнацькому віці, коли в значній мірі вже визначено ставлення до себе та інших, а центральним психологічним новоутворенням виступає відносно стійке уявлення про себе. До факторів, які формують невротичність, можна віднести наступні: почуття неповноцінності (А. Адлер),

бажання захиститися від тривоги (К. Горні), низьку самоповагу, депривовані потреби, незадовільну когнітивну оснащеність Я, зміщення балансу когнітивно-афективних взаємодій (О. Соколова), підвищену схильність до рефлексії, залежність від оточуючих, прагнення до нормативності та ін.

4. У результаті констатувального експерименту встановлено, що периферійна частина Я-образу в юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності (ВН) є більш залежною від думки референтних інших (нестійкий Я-образ), ніж в осіб, котрі мають помірний рівень невротичності (ПН) і це супроводжується високим рівнем тривоги, фрустрації та ригідності. Аналіз кореляційних зв'язків у досліджуваних групах показав, що у ВН-досліджуваних виявлено значущий позитивний кореляційний зв'язок між невротичністю та нестійкістю периферійної частини Я-образу, тоді як такого зв'язку не виявлено у групі ПН. Юнаки та дівчата з ВН схильні частіше змінювати уявлення про себе, наближаючи його до думки “Підтримуючої фігури”, аніж досліджувані з ПН. Не виявлено таких особливостей ВН-досліджуваних щодо залежності від думки “Фруструючої фігури”. Однак з'ясовано, що рівень агресивності осіб, котрі піддаються впливу як “Підтримуючої”, так і “Фруструючої” фігур, є низьким.

5. Аналіз інших особливостей самосвідомості юнаків та дівчат з ВН показав, що: їхня самооцінка характеризується більшою полярністю, тоді як у ПН-досліджуваних вона є середньою і рівномірно розподіленою; Я-концепція ВН характеризується більшою монолітністю, труднощами переживання унікальності власної особистості, що супроводжується неспроможністю протистояти соціальному впливу та складністю інтеграції з новим колективом; простежується відстороненість і далека психологічна дистанція та особливо низький рівень ідентифікації з батьком. На відміну від помірно невротичних (ПН), високо невротичні (ВН) рідше означають себе через Діяльнісне і Перспективне Я.

6. Аналіз результатів формувального експерименту засвідчив ефективність проведеної психокорекційної роботи з юнаками та дівчатами,

котрі мають високий рівень невротичності. Умовою ефективної психокорекції високого рівня невротичності юнаків та дівчат була стабілізація їхнього Я-образу щодо впливу значущих інших. Психокорекційна програма виявилася сприятливою щодо формування незалежного від думки значущих інших Я-образу (стабілізація Я-образу), зниження рівня невротичності та ригідності, а також вплинула на гармонізацію міжособистісних відносин. Було з'ясовано, що дана психокорекційна програма має більший вплив на юнаків та дівчат з нестійким Я-образом (ВН). У групі досліджуваних з стійким Я-образом після психокорекційної роботи зменшився лише показник ригідності.

7. Для психологів-практиків цінними можуть бути знання про те, що наявність у групі емоційно значущих осіб (як “Підтримуючих”, так і “Фруструючих”) є само по собі потужним механізмом психокорекційного впливу на людину. Однак, коли “Фруструюча фігура” в групі чинить статистично достовірний вплив на Я-образ досліджуваних, рівень невротичності після психокорекційних занять підвищується, а рівень агресивності осіб, котрі піддаються цьому впливу, є низьким. Зворотний зв'язок учасників здатен як фруструвати, поглибивши невротичність молодих людей, так і підтримати, роблячи особистість більш стабільною та захищеною. Відтак психологу, котрий проводить психокорекційну роботу, необхідно забезпечити “здорову” взаємодію в групі (з урахуванням особистісних властивостей учасників) через регулювання і балансування процесами “фрустрації” та “підтримки”.

8. Незалежно від того, чи це “Підтримуюча фігура” чи “Фруструюча фігура”, у тих випадках, коли їхня думка максимально точно співпадала з тим, як досліджувана особа бачить себе сама на початкових етапах дослідження, невротичність (і тривога) значно падала після психокорекційних занять. Відчуття, що тебе розуміють, мало на досліджуваних юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності потужний психокорекційний ефект, незалежно від валентності референтних осіб.

До **перспектив** подальшого дослідження проблеми належить поглиблене вивчення таких питань: порівняння результатів особливостей Я-концепції у досліджуваних з високим рівнем невротичності та тих, котрі мають діагноз “невроз”; вивчення особливостей нестійкості Я-образу в осіб з різним рівнем невротичності залежно від статі; поглиблене з’ясування особистісних особливостей досліджуваних, периферійна частина Я-образу котрих надміру залежна від впливу “Фруструючої фігури”.

ДОДАТКИ

Додаток А

Структура комплексної програми зі зниження рівня невротичності юнаків та дівчат (через вплив на Я-образ)

Зустріч 1. Знайомство.

Мета: знайомство учасників групи між собою, проговорення власних очікувань стосовно зустрічей, прийняття групових норм, оголошення плану майбутньої роботи, формування безпеки, пізнання одне одного.

1. *Представлення* ведучих групи.
2. Психолог висловлює наступне прохання: «Назвіть будь-ласка своє ім'я, а також те, що Ви найбільше *очікуєте* від цих зустрічей».
3. Ведучі групи оголошують *спрямованість групи*: «Під-час наших занять ми матимемо можливість познайомитися ближче одні з одними, подосліджувати особистісні особливості, власні моделі міжособистісних стосунків, здобути знання, які можуть бути корисними в повсякденному житті та ін. Цю групу можемо назвати групою **ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ**, оскільки тут кожен має можливості для продуктивних змін».
4. **«Правила групи»** «Для того, щоб наші зустрічі були комфортними та безпечними, сьогодні ми повинні виробити правила роботи власне нашої групи. Що може робити кожен з нас, а чого робити не маємо права?! Власне ці правила нам слід обговорити і прийняти як вимогу до кожного з нас впродовж усіх зустрічей». Учасники почергово називають важливі їм речі, а ведучі, формулюючи їх як правила, записують на великому аркуші паперу. Наприклад:
 - Усе, що відбувається в групі, повинне бути таємницею для сторонніх;
 - Поважати співрозмовника. Не оцінювати інших.
 - Говорити по черзі, не перебиваючи;
 - Називати учасників по імені;
 - Говорити «до людини», а не «про людину»;
 - На час заняття виключати телефони.
5. **« Розбитися на двійки»**. Учасникам пропонується встати в коло і опустити погляд вниз; на «раз-два-три», піднявши очі, зустрітися поглядом з «Кимось».

Обговорення у колі: Які почуття Вас супроводжували під-час виконання вправи? Як було тим, кого обрали відразу (пізніше) ?

Типові висловлювання:

- Багато тривоги стосовно того чи Тебе виберуть;
- Важко, коли Тебе обирають не відразу;
- Недовіра, що Тебе все-таки обрали. Прагнення отримати вторинне підтвердження цьому.

6. «Пізнай мене глибше». Вправа виконується в парах, вона має декілька завдань. Кожне завдання розраховане на визначений час. Ведучий групи говорить: «Я буду казати, що потрібно робити, буду слідкувати за часом і повідомляти Вам, коли він закінчився».

Завдання 1. Протягом 4 хв. мовчки дивимось один на одного.

Завдання 2. Кожному з вас дається 4 хв., протягом яких Ви повинні розповісти своєму сусідові, кого Ви бачите перед собою. Розповідь потрібно починати словами: «Я бачу перед собою...» і далі говорити тільки про зовнішній вигляд, не включаючи у розмову оцінкових понять, а також слів, які містять інформацію про особистісні особливості людини, наприклад: добрі очі, розумний погляд тощо. Спочатку один говорить 4 хв., а другий слухає, потім навпаки. Я скажу Вам, коли помінятися ролями.

Завдання 3. Кожному з Вас дається 5 хв. для того, щоб розповісти своєму сусіду, яким він був з вашої точки зору, коли йому було 5 років. При цьому можна говорити не лише про зовнішній вигляд, але й про особливості поведінки й характеру.

Після того, як перші 5 хв. закінчилися, ведучий пропонує тому учаснику, який слухав розповідь про себе протягом 1 хв. розповісти розповідачеві, що в його словах було найбільш точним та що в його житті було зовсім не так. Далі 5 хв. для розповіді дається іншому учаснику, а слухач в кінці розповіді отримує 1 хв. для зворотнього зв'язку.

Завдання 4. Особа, про котру буде говоритися, сідає в коло із закритими очима. Інша особа з двійки встає за спиною, кладучи руки на плечі співбесіднику і представляє його (ділячись з іншими учасниками групи отриманою інформацією, при умові, що не має особливих заперечень з боку напарника).

Обговорення у колі: Виконання якого із завдань у Вас викликало найбільші труднощі? Що Ви почували, коли слухали розповідь про себе? Що співпало, а що не співпало при описі Вас, як дитини?

7. «Невербальне прощання». На завершення, рухаючись у вільному порядку по кімнаті, пропонуємо попрощатися невербально, кожен може обрати той спосіб, який йому до вподоби.

Обговорення у колі: Який спосіб прощання обрали Ви? Чому? Який із способів прощання іншого Вам був найменш звичним? Чи легко було прийняти спосіб прощання іншого?

8. **«Останнє коло».** Залишіть, будь ласка, тут те (в емоційному плані), що хотілося б залишити. Одним словом спробуйте означити свій теперішній стан.

Заняття 2. Пізнання власної ідентичності через Казкового героя.

Мета: формування вмінь «спілкуватися з самим собою», поглиблення розуміння власної ідентичності через утотоження себе з казковим героєм, ближче знайомство з особистісними особливостями іншого.

1. «Перше коло». Що нового відбулося у Вас за тиждень? Яка тема для Вас цікава була б сьогодні? Чи залишилися якісь емоції чи думки з попередньої групи?

2. Постає тема складності говорити про свої особисті проблеми в групі. Тренери пропонують усім відповісти на запитання: «Що мені заважає говорити про особисте?»

Відповіді, що найчастіше зустрічаються:

- Страшно бути незрозумілою(им);
- Не хочеться інших «грузити»;
- Боюся, що інші вважатимуть, що я слабка. Порушиться мій образ сильної;
- Не хочеться забирати час. Боюся бути незручною(им) для групи.

Відтак, тренери дають інтерпретацію, що група є дуже делікатною та чемною і через це в дивний спосіб придушується агресія, яка швидше за все може спрямовуватися на себе.

3. «Казковий герой». «Пригадайте собі, будь ласка, казкового героя (або героя з оповідання чи фільму), з яким Ви могли б себе ідентифікувати. Про що ця казка? Опишіть епізод, який Вам найбільше запам'ятався і в якому б найповніше розкривалися риси цього героя». Тренери допомагають учасникам виділити значимий епізод, задаючи різноманітні уточнюючі запитання.

Усім пропонується намалювати Казкового героя і представити свій малюнок на коло. Інші учасники (кожен по черзі) говорять, які їхні враження від малюнку та які асоціації він викликає.

Учасник, що представляв свого героя, розповідає про обраний епізод і ділиться тим, що намалював, а також відреагує на «враження інших про малюнок».

Обговорення у колі: Що цікавого дізналися про себе? Чи дізналися щось нове про інших? Що саме? Чи подобаються Вам ваші Образи? Можливо, виникли якісь запитання до когось з учасників групи: До кого саме? Які?

Типові образи в малюнках:

- «Жанна Дарк»; «Попелюшка»; «Язиката Хвеська»; «Червона Шапочка»; «Ксеня-воїн»; «Жінка-вампір»...

4. «Останнє коло». Як себе почувате? Що хотілося б сказати на завершення? Можливо щось хочете побажати одні одним?

Заняття 3. Проживання базового внутрішнього конфлікту через психодраму.

Мета: розвиток навичок уважного ставлення до себе та усвідомлення деяких сторін власної особистості, вираження та вивільнення негативних почуттів, формування толерантності до вімінностей.

Це заняття є своєрідним продовженням минулого. Після того, як учасники поділилися своїми актуальними емоціями, ведучі пропонують наступні дії.

1. **«Монолог героя».** Учасники намагаються «вжитися» в Образ зображеного героя. Ведучі пропонують з'явитися на порожній сцені (усі інші учасники – глядачі) і від імені персонажу сказати ту фразу, яку б Він найбільше хотів сказати. Бажаючи «програють» епізод.

Наприклад:

- *Язиката Хвеська:* «Я – Язиката Хвеська. Хочу бути в курсі всього, щоб все проконтролювати. Як не буду в центрі подій, то складно потім знову налагоджувати зв'язок»;
- *Артист:* «Хочу, щоб те, що я роблю і говорю розуміли так, як Я це маю на увазі»;
- *Клеопатра:* «В мені є дві частини: Добро і Зло, вони між собою борються, але перемагає Добро»;
- *Жанна-Дарк:* «Забрати гроші в багатих і віддати бідним»;
- *Попелюшка:* «Так важко, мию підлогу, але наступлять часи, коли все буде добре»;
- *Дюймовочка:* «Я Дюймовочка, але спочатку з'явився образ Баби-Яги і Я дуже злякалася»;
- *Хлопчик-ніс:* «Я тут не по своїй волі. Мене сюди насильно притягнули. Обставини вирішили за мене»;
- *З Одиссеї:* «Очікування. Те, що я чекаю зараз - відомо, а те, що буде завтра – ніхто не знає»;
- *Червона шапочка:* «Пиріжки взяла, все зробила, чай купила і квіточки які гарні».

В даному випадку, основний акцент ставиться на емоційне проживання даного моменту, аніж інтерпретації чи коментарі психолога.

2. **«Останнє коло».** Що хотілося б сказати на завершення? Як себе зараз почуваете?

Заняття 4. Робота зі сном засобом конструювання Я-образу.

Мета: самоусвідомлення через роботу зі сном, набуття навиків рефлексії, відслідковування особливостей групової динаміки та її поглиблення.

1. **«Перше коло».** Що нового відбулося у Вас за тиждень? Яка тема для Вас цікава була б сьогодні? Чи залишилися якісь емоції чи думки з попередньої групи?

У членів групи можна зауважити багато напруги, що залишилася з попереднього разу: «Якесь криве коло в нас вийшло». «Відчуваю тривогу». «Сняться неприємні сни...». З'являється «умовний Друг» (його передають учасники зустрічей одне одному з метою надати слово наступному учаснику), який і визначає почерговість висловлювань на першому колі. Так, ніби потребується додатковий ресурс, підтримка зі сторони, хтось, хто може взяти на себе відповідальність.

На фоні цього, після довгих вагань, все ж таки вимальовується фігура роботи зі сном однієї з учасниць. Нижче ми пропонуємо схему роботи зі сном в гештальтпсихокорекції.

2. «Робота зі сном в гештальті».

- 1) Розповісти сон;
- 2) Після розповіді учасники записують на аркуші паперу усе, що запам'ятали з розказаного сну, але від імені «Я». «Я йду по місту...»;
- 3) Усі по черзі зачитують написане, а розповідач лише слухає;
- 4) Кожен по черзі висловлюється: «Якщо б цей сон був про мене, то про що б...»;
- 5) «Якщо б цей сон був про особу, що розповідала, то що він міг би означати?»;
- 6) Учасник, котрий розповідав сон ділиться думками, що з сказаного відгукнулося, які ідеї приходять до голови.

Відтак, такий спосіб роботи дозволяє усім бути емоційно залученими в груповий процес. Для цієї групи сон виступає своєрідним переходом від безоб'єктних стосунків до суб'єктних, своєрідним місточком в більш безпечний простір, де можна говорити про Себе.

3. **«Останнє коло».** З якими емоціями ми завершуємо сьогодні групу? Сформулюйте, будь ласка, в одній фразі, про що для Вас було це заняття? Що б хотілося залишити тут, а що забрати з собою (в контексті фантазій, емоцій та вражень)?

Заняття 5. Конструктивний зворотний зв'язок.

Мета: підтримка позитивного емоційного фону в групі, діагностика соціометричного статусу, віддзеркалення та символічне задоволення особистісних потреб «у світлі розуміння Тебе іншими», надання конструктивного зворотного зв'язку..

1. **«Перше коло».** Чим був цікавий цей тиждень для Вас? Що хочеться розповісти про себе в групі? З якими емоціями прийшли?

Група відбувалася в переддень свята св. Миколая і одна з учасниць після того, як усі висловились на «першому колі», згадала про це свято, подарунки та традиції. Психологи запропонували наступну вправу.

2. **«Подарунок від св. Миколая».** «Якщо б Ти могла (міг) подарувати комусь з цієї групи подарунок, то Кому і Що подарувала (вав) би?». Відтак, той хто отримав подарунок дарував свій комусь наступному. Кожен з учасників «отримував» те, що йому найбільш необхідне на думку св. Миколая (особи, котра дарувала).

Завдяки такому віддзеркаленню, багато-хто з учасників отримав делікатну можливість усвідомити елементи своєї невротичності, зробивши їх Его-дистонними, чужими, такими, дію і вплив на особистість яких, варто зменшувати.

Дарую Тобі...:

- «Впевненість і тверду ходу»;
- «Позбавлення тривоги»;
- «Що б Ти менше за все переживала»;
- «Розуміння від інших»;
- «Бути менш вразливою та дратівливою»;
- «Не боятися виражати своє незадоволення та злість»;
- «Впевненість в собі» і т.д.

Учасникам групи доводиться зараджувати собі з негативними емоціями, знаходити оптимальні шляхи виходу з них. З'являється новий досвід, що інші хоча і бачать їх не лише в позитиві, однак приймають та цінують.

3. **«Останнє коло».** Обмін враженнями від заняття. Проговорюється бажання чим довше утримати Казку, дитинство, безтурботність.

Заняття 6. Розширення усвідомлення власного Я.

Мета: Робота над Я-образом; усвідомлення себе, обговорення сильних та слабких сторін кожного з учасників групи, прийняття власного Я.

1. **«Перше коло».** Що нового відбулося у Вас за тиждень? Чи залишилися якісь емоції чи думки з попередньої групи? Чим би хотілося поділитися з іншими учасниками?

2. **«Яким мене бачать?»** Вправа спрямована на організацію активного зворотнього зв'язку кожному учаснику від групи. Обирається бажаний, котрий виходить з кімнати. Перед виходом йому пропонується встати перед групою, і ведучий говорить: «Подивіться уважно на цю людину».

Завдання групи полягає в тому, що б колегіально написати 10 відповідей на питання «ЯКИЙ ВІН?», які найточніше описують особистісні характеристики учасника, котрий вийшов.

Завдання учасника: за дверима подумати, як може охарактеризувати його ця група. Після того як група готова, ведучий запрошує учасника зайти. Тепер його завдання полягає в тому, щоб називати свої особистісні якості, що є відповіддю на питання «ЯКИЙ Я?», котрі, як йому здається, в ньому бачать оточуючі. Важливо відгадати суть особистісних якостей, а не конкретно написане групою слово. При відгадуванні учасником якихось з якостей, група повідомляє людині про це. Учасник продовжує до тих пір, допоки не відгадає шість особистісних характеристик із списку групи. Після цього група зачитує йому ті, що залишилися, при необхідності роз'яснює їх і дарує листок на пам'ять. Далі за двері виходить наступний учасник.

При виконанні цієї вправи необхідно чітко дотримуватися процедури і не завершувати до тих пір, допоки учасник не назве вказану кількість пунктів.

В процесі обговорення слід дати учасникам можливість виговоритися. При цьому можна запропонувати кожному учаснику зачитати не відгадані ним якості і прокоментувати своє відношення до них.

3. **«Останнє коло».** Обмін враженнями від заняття. Що нового вдалося дізнатися про себе та інших?

Заняття 7. Перспектива мого життя.

Мета: вибудовування особистісної перспективи власного життя через інтеграцію минулого, теперішнього та уявлень про майбутнє; усвідомлення актуальної точки перебування; аналіз ролєвих позицій учасників групи, розпізнавання завуальованих внутрішньогрупових стосунків.

1. **«Перше коло».** Що нового відбулося у Вас за тиждень? Яка тема для Вас цікава була б сьогодні? Чи залишилися якісь емоції чи думки з попередньої групи?
2. **«Життєвий шлях».** Вправу виконує кожен по черзі.

- 1) Тренер умовно зображає вісь, де розташоване Минуле, Теперішнє і Майбутнє;
 - 2) Учасник вибирає 3-х представників з групи, які найближче асоціюються з його Минувим, Теперішнім та Майбутнім;
 - 3) Обраним учасникам надається те положення тіла (скульптура), яке допомагало б краще зрозуміти Минуле, Теперішнє та Майбутнє особи, котра виконує вправу.
 - 4) З позиції Минулого, Теперішнього та Майбутнього (однією фразою) проговорюється те, що найбільше хотілося б.
 - 5) Після вправи мають можливість відрефлексувати свої почуття як автори розстановок, так і особи, котрі були вибрані в ролі Минулого, Теперішнього та Майбутнього.
 - «Чому Я вибрав саме цю конкретну особу на це конкретне місце?»
 - «Як почувають себе вибрані учасники в цій ролі?»
 - «Що хотілося б змінити автору? Чому?»
3. **«Моя роль в трійці».** Членам групи пропонується зобразити «трійку», в котрій кожен буде однією з її складових. Наприклад, хтось обере роль кучера, карети, а хтось – колеса. Обговорення цієї вправи стосується 3-х аспектів:
- «Моя роль в трійці»;
 - «Моя роль в групі»;
 - «Моя роль в житті».
4. **«Останнє коло».** Сформулюйте і озвучте будь-ласка про що для Вас було це заняття? Що нового Ви дізналися про себе? З якими емоціями Ви залишаєте групу?

Заняття 8. Стосунки з батьками.

Мета: усвідомлення особливостей взаємодії з батьками; віднаходження зв'язку між формуванням власної особистості та умовами виховання; формування конструктивних стратегій подолання почуття образи, злості та сорому; прийняття відповідальності за своє життя.

1. **«Перше коло».** Чим був цікавий цей тиждень для Вас? Що хочеться розповісти про себе в групі? З якими емоціями Ви прийшли сьогодні?
2. **«Вправа про батьків».** Зараз ми будемо працювати з Вашим баченням стосунків з мамою чи батьком (або особами що їх замінили), залежно від того, де розміщено більше напруги. Якщо Вам складніше спілкуватися з мамою, то будемо говорити про

маму, якщо з батьком – про батька. Завдання не буде емоційно легким, що до певної міри і визначає його важливість.

- 1) Назвіть 5 прикметників, які найточніше можуть описати особистість Вашої мами (чи батька). Н-д: емоційна(ий), відповідальна(ий), агресивна(ий).
- 2) До кожного прикметника підберіть спогад, котрий якомога точніше підтверджував би виокремлену Вами характеристику.
- 3) Поділіться на двійки за принципом «хто кого менше знає». Проговоріть ваші спогади та емоції в парах.

Обговорення у колі:

- Кого з батьків Ви вибрали? Чому?
- Як те, що Ваша мама (тато) саме такі, як Ви їх охарактеризували, вплинуло на формування Вашої особистості?
- Чи бачите Ви щось спільне в рисах характеру Ваших батьків і Вас? Що саме?
- Що хотілося б змінити, а що залишити таким, яким воно є?
- Чи можете Ви зараз повпливати на своє майбутнє в бажаний для Вас спосіб? Як?

Цікаво зауважити, що більшість учасників, у яких спостерігався високий рівень невротичності, описували складність стосунків з батьком, а батька, як емоційно холодного, строгого, байдужого, відособленого. Цей факт у нашому дослідженні підтверджується результатами методики «Визначення ідентифікаційного зв'язку і почуття «Ми»», де відображено слабкий ідентифікаційний зв'язок з батьком (див. Розділ 3). Вибір матерів був значно рідшим, однак, вони поставали в основному як тривожні, схильні до повчань, емоційні та відповідальні.

3. **«Останнє коло».** Зобразіть, будь ласка, на ватмані кольоровими олівцями свій актуальний стан.

Заняття 9. Асертивна поведінка.

Мета: показати переваги асертивної поведінки та сформувати навички ефективної взаємодії.

1. **«Перше коло».** Які побажання на сьогоднішній день Ви маєте? З якими враженнями, що відбулися з Вами за тиждень, хотілося б поділитися з групою?
2. **«Позич мені книжку».** У вправі можуть брати участь 2-6 осіб, а інші спостерігають. Особа А. приходиться до особи Б., щоб позичити книжку.

І ситуація. Заходить у квартиру, не привітавшись кричить, звинувачує викладача. Вимагає книжку.

II ситуація. Невпевнено стукає. Стоїть на порозі. Соромиться увійти. Вибачається, випрошує книжку.

III ситуація. Стукає, вітається. Ввічливо пояснює, що їй потрібна книжка та обіцяє повернути за 2 години.

Обговорення:

- Як Ти себе почував у своїй ролі?
- Чи приємно Тобі було спілкуватися з особою А. ?
- Який стиль спілкування Тобі сподобався більше? Чому?

3. «Мій танець». Учасників просять придумати свій танець. Кожен по черзі виходить на середину сцени і презентує його. Усі інші, глядачі кричать спочатку «ганьба» (1), «браво» (2), а потім мовчки спостерігають (3). Той, хто виконував танець, відслідковує свої переживання і те, як інші впливали на нього.

Обговорення в колі:

- Як Ви себе почували під час танцю?
- Як думка інших повпливала на Вас?
- Що потрібно для того, щоб надмірно не залежати від позиції іншого?

4. «Останнє коло». Обмін враженнями від заняття. Рефлексія на тему: «Що мені необхідно для того, щоб стати більш асертивним?».

Заняття 10. Індивідуальна робота в групі.

Мета: поглиблення довіри в групі, опрацювання власних проблем, усвідомлення і розкриття «істинного Я», інтеграція полярностей.

- 1. «Перше коло».** Як Ваші справи? Що цікавого відбулося з Вами за цей тиждень? Можливо хтось має потребу «винести» власну проблему в групу на пропрацювання?
- 2.** З'являється індивідуальний запит на роботу в групі, його висловлює учасниця Х. Основними скаргами які висловлювалися були: невпевненість, низька самооцінка, брак спонтанності.

Очевидно, що ці скарги стосуються, в першу чергу, Я-Образу і потребують роботи з ним. Під-час бесіди психолога-тренера з клієнтом виокремилосся 2 Образи учасниці групи (дві субособистості):

- «Психолог», котрий все знає, має розмірений тон, дає відповіді на більшість запитань, не хвилюється, але котрому бракує спонтанності, емоційності та щирості;
- «Я справжня» - весела, спонтанна як дитина, емоційна.

У цьому випадку нами було використано техніку з гештальт-підходу «**Два стільці**», яка спрямована на інтеграцію полярностей. Пропонувалася наступна інструкція:

«Нерідко людина переживає деяку подвійність, розщепленість протилежностями, відчуваючи при цьому багато напруги. Тобі пропонується зіграти діалог між цими сторонами. З кожною зміною ролі Ти будеш мінятися стільцями, пересідаючи з одного на інший: н-д: «Дружелюбне Я» і «Роздратоване Я», або «Психолог» і «Я справжня» .

В гештальтпсихокорекції дану вправу часом використовують і в модифікованому варіанті: виконувана роль може бути внутрішньою роллю учасника, роллю мами, чоловіка чи начальника, або ж і фізичним симптомом – язвою, головною біллю, чи, наприклад, персонажами, які наснилися.

3. «Останнє коло». Обмін враженнями від заняття. Емоційне відреагування: Які почуття Вас супроводжували під-час індивідуальної роботи учасниці Х.? Можливо, в когось є подібний досвід?

Заняття 11. Я-образ та сексуальність (1).

Мета: надання групі простору для власних бажань, підведення до теми сексуальності та мотивування учасників до дослідження особливостей прояву власної сексуальності.

1. «Перше коло». Як Ви себе відчуваєте? Що хотілося б від сьогоднішнього заняття?

Учасники висловлюють потребу у вільній бесіді, інтимності. Можемо вважати, що це є своєрідний маркер переходу групи на більш глибокий рівень міжособистісної взаємодії.

2. Тренери пропонують учасникам на наступне заняття підібрати журнали та газети для колажів, з якими можна було б працювати на тему: «Моя сексуальність». Ця пропозиція, в основному, і визначає динаміку даного заняття. В учасників виникає багато запитань, інтересу та енергії, розміщених в даній темі.

Вільноплаваюча бесіда:

- Що для Вас означає «сексуальність», який зміст Ви вкладаєте в неї?
- Від чого залежить сексуальність? Що має на неї вплив?
- Що знаєте про себе в цьому контексті?

Перегляд фільму «Сексуальність».

Учасники, по можливості, діляться своїми рефлексіями, асоціаціями, почуттями та думками.

Дана тема є достатньо інтимною, обширною і потребує багато зусиль для того, щоб бути дослідженою. Впродовж життя ми можемо дізнаватися багато нового про свою сексуальність, навіть, якщо часто здається, що знаємо практично все. Цей процес пізнання, в

основному, цікавий і не завжди легкий. Прийняття себе, в значній мірі, корелює з нашою сексуальністю, а, отже, по великому рахунку, і з успішністю.

3.«Останнє коло». Обмін враженнями від заняття. З якими почуттями ми сьогодні прощаємося? Що нового вдалося дізнатися про себе та інших?

Заняття 12. Моя сексуальність (2).

Мета: прояснення особливостей власної сексуальності та її прийняття; формування позитивного Я-образу.

1.«Перше коло». Що нового відбулося у Вас за тиждень? Чи залишилися якісь емоції чи думки з попередньої групи? Які побажання на сьогоднішнє заняття?

2. «Колаж на тему: Моя сексуальність». Учасникам пропонується на ватмані формату А-3, використовуючи різноманітні журнали, ножиці, клей, фломастери та кольорові олівці створити колаж, який би відповідав темі: «Моя сексуальність».

Кожен учасник по бажанню презентує свою роботу. Усі по черзі діляться своїми враженнями, спостереженнями та задають прояснюючі запитання автору колажу. Після цього автор розповідає про процес творення, що саме він намагався зобразити та яка основна ідея зображеного.

Дуже діагностичними виявилися моменти представлення колажів (хто перший, хто останній; ставлення до власного витвору) та ті емоції, які супроводжували даний процес.

Після завершення процесу ведучі задають питання:

«Що Ви хотіли б зробити зі своїми роботами? Можливо, комусь подарувати в групі, просто тут залишити, забрати з собою?»

Особливі рефлексії учасників:

- «Намагалася в колажі зберегти інтрижку, загадковість»;
- «Незадоволеність власним колажем – все дуже відверто, на поверхні. Мені це не подобається»;
- «Відчуваю сором».

3. «Останнє коло». Обмін враженнями від заняття.

Заняття 13. Експериментальне дослідження стійкості (як залежності від оцінок значущих інших) периферійної частини Я-образу в юнацькому віці (після роботи психокорекційної групи).

Мета: повторна діагностика динамічної складової Я-образу (після психокорекційних впливів з метою зменшення рівня невротичності), порівняння автопортретів та портретів значимих інших в Експ.№1 та Експ.№2.

1. **«Перше коло».** Сьогодні у нас передостаннє заняття. Чим кожен з Вас хотів би поділитися з групою? Що хотілося б отримати від сьогоднішнього дня? Як себе почувасте?
2. **Експериментальне дослідження «залежної» характеристики Я-образу після тренінгу (Експ.№2)**

- 1) Досліджуваним пропонувалася **інструкція**, подібна до інструкції в експерименті № 1 (див. заняття 2):

Подібно до того, як ми вже виконували раніше, згадайте свої позитивні і негативні риси. Проранжуйте їх, виходячи із запропонованого списку. Поставте 1 бал навпроти тієї риси, яка Вам найбільш притаманна, 2 бали – навпроти тієї, яка трохи менш притаманна... і 17 – найменш притаманна Вам риса (Я1п).

- 2) На ватмані формату А-3 кожен з учасників зображав своє ім'я, підписуючи його в зручний для себе спосіб (кольоровими фломастерами, ручками, олівцями), часом, зображаючи малюнками. Тренерами зверталася увага на те, хто скільки місця собі уділив, який спосіб зображення був вибраний.
- 3) Після цього досліджувані обирали двох емоційно-значимих осіб (С. і А.) і малювали на ватмані формату А-3 червону (позитивну) і синю (негативну) стрілки до цих осіб.
- 4) Відтак, як і в Експ. №1, утворювався трикутник, в якому у кожного досліджуваного з'являлась можливість отримати 2 зворотніх зв'язки від важливих осіб з групи (умовно названих симпатиком С і антипатиком А або підтримуючою фігурою (ПФ) та фруструючою фігурою (ФФ)).

Вибрані особи склали особистісний портрет на досліджуваного в спосіб рангування цих же 17 рис на окремих картках. Досліджувані, ознайомившись з «думкою інших про себе», емоційно відреагували зворотній зв'язок: висловлювали свої зауваження, вносили корективи, ділилися переживаннями і враженнями про отриманий досвід оцінювання.

- 5) В кінці експерименту, після отриманого зворотнього зв'язку, досліджувані мали завдання повторно себе оцінити, проангжувавши вищеперечислені 17 рис (Я2п).
- 6) Кожен з учасників отримував можливість порівняти результати цього дослідження (Експ.№2) з результатами, отриманими на другому занятті (Експ.№1).

3. «Парадоксальна соціометрія». Кожен, хто проводив червону стрілку до одного з учасників проговорює, що йому не подобається в цій особі, натомість, особі, до котрої проходила синя стрілка, говориться, що в ній подобається.

Обговорення у колі: Чи було складно виконувати вправу? У чому полягали найбільші труднощі? Хто отримав найбільше червоних стрілочок? Хто отримав найбільше синіх стрілочок? Як Вам з цим? Чи влаштовує Вас те положення, яке Ви займаєте в групі? Як почувують себе ті, кого ніхто не вибрав? Чи Вам було легко робити вибір? Як Ви вважаєте, чому та чи інша людина провела до вас червону чи синю стрілку? Від кого Ви ще отримували стрілки і які? Чи вбачаєте Ви зв'язок між тим, як до Вас відносяться в групі і поза її межами? Які подібності, а які відмінності Ви спостерігаєте в результатах Експ.№1 та Експ.№2?

4. «Останнє коло». Обмін враженнями від заняття. З яким настроєм Ви сьогодні ідете додому? Які думки Вас супроводжуватимуть?

Заняття 14. Завершення та прощання.

Мета: узагальнення знань, отриманих під час занять, рефлексія набутого досвіду, прощання з групою.

- 1. «Перше коло».** Наша група підходить до завершення, тому сьогодні особливо важливо домовити те, що недоговорене, по змозі реалізувати свої бажання, які залежать від учасників групи та тренерів, попрощатися. Що Вам хотілося б від останнього заняття?
- 2. «Ресурс».** По праву сторону від одного з учасників групи стоїть порожній стілець, і він (учасник) промовляє наступні слова: «Хочу, щоб до мене сів: Хто? Як? і Чому?» (Н-д: хочу щоб до мене сіла Юля (Хто?), протанцювавши танець (Як?), бо бачу в ній себе (Чому?). У того, в кого залишилося вільне місце по праву руку продовжує, допоки усі не приймуть участь у вправі.

3. **«Пакування чемодану».** Кожен учасник, прощаючись з іншими, дає змістовну інформацію в позитивному та негативному аспектах.

Інструкція: «Оскільки прийшов час прощатися, нам необхідно зібрати кожному в дорогу «чемодан». В процесі наших занять ми багато дізналися одні про одних, і тому у всіх є що сказати кожному на прощання. Ми будемо обирати одного учасника групи і по черзі повідомляти йому особистісно-змістовну інформацію (в позитивному і негативному ключі). Слід говорити про те, як кожен з нас бачив людину впродовж всієї групи, за що він особисто може бути вдячним, що, на його думку, ця людина не встигла зробити на групі, що їй перешкодило в цьому і рекомендації на майбутнє».

4. **«Останнє коло».** По бажанню учасники проговорюють, Що і в Кого вони б ще хотіли взяти для себе? Згадують, що дізналися одні про одних; обговорюють почуття, які зумовлені розлукою; Відбувається оцінка результатів групи, підготовка до життя без групи; Обмін учасників оцінками групового досвіду. Важливо підсумувати весь досвід групової роботи, що і допомагатиме інтегрувати його в реальне життя. Доречно зробити акцент на тому, що, хоча група і закінчилася, однак її дієвість та ефективність відчуватиметься і в подальшому.

Довірливий
Жадний
Життєрадісний
Нерішучий
Наполегливий
Заздрісний
Комунікабельний
Сором'язливий
Акуратний
Вразливий
Тривожний
Сміливий
Агресивний
Обережний
Відповідальний
Демонстративний
Жіночний (чоловічий)

Рис. А.1 Перелік рис, запропонований юнакам та дівчатам при дослідженні залежності їх Я-образу від думки значущих інших.

Додаток Б
Б. 1. Методика експрес-діагностики неврозу
К. Хека і Х. Хесса

Інструкція: Уважно ознайомтесь з питанням чи судженням і дайте відповідь «так» (+) чи «ні» (-).

1. Чи відчуваєте Ви, що внутрішньо є напружені?
2. Я часто так глибоко в щось занурений, що не можу заснути.
3. Я почуваю себе легко вразливим.
4. Мені важко почати розмову з незнайомими людьми.
5. Чи у Вас часто без особливих причин з'являється відчуття байдужості і втоми?
6. У мене часто з'являється відчуття, що люди критично мене оглядають.
7. Вас часто турбують непотрібні думки, хоча Ви й намагаєтесь їх позбутися?
8. Я досить нервовий.
9. Мені здається, що мене ніхто не розуміє.
10. Я досить драгівливий.
11. Якщо б проти мене не були настроєні, мої справи йшли б набагато успішніше.
12. Я надто близько і надовго беру до серця неприємності.
13. Мене непокоїть навіть сама думка про можливу невдачу.
14. У мене були дуже дивні і незвичні переживання.
15. Чи буває Вам то радісно, то сумно без видимих причин?
16. На протязі всього дня я мрію і фантазую більше, ніж потрібно.
17. Чи легко змінити Ваш настрій?
18. Я часто борюсь з собою, щоб не показати свою сором'язливість, несміливість.
19. Я хотів би бути таким же щасливим, якими здаються інші люди.
20. Інколи я тремчу або почуваю, що мене морозить.
21. Чи часто змінюється Ваш настрій через серйозну причину або й без неї?
22. Чи з'являється у Вас інколи відчуття страху?

23. Критика чи осуд моїх дій мене дуже вражають.
24. Часом я буваю настільки схвилюваний, що не можу всидіти на одному місці.
25. Чи буває, що Ви занадто стурбовані незначними речами?
26. Я часто відчуваю невдоволення.
27. Мені важко сконцентруватися при виконанні якогось завдання чи роботи.
28. Я роблю багато такого, про що потім доводиться жалкувати.
29. Здебільшого, я нещасливий.
30. Я не досить впевнений в собі.
31. Інколи я здаюся собі справжнім нікчемою.
32. Я часто почуваюсь зле.
33. Я забагато роздумую про себе.
34. Я страждаю від почуття неповноцінності.
35. Інколи у мене все болить.
36. У мене буває гнітючий стан.
37. У мене щось із нервами.
38. Мені важко підтримувати розмову при знайомстві.
39. Найважча боротьба для мене – це боротьба з самим собою.
40. Чи відчуваєте Ви інколи, що труднощі великі і нездоланні?

Опрацювання даних.

Необхідно підрахувати кількість ствердних відповідей: якщо отримано більше 24 балів – це говорить про високу ймовірність неврозу. Дана методика дає лише попередню і загальну інформацію. Остаточні висновки можна робити лише після детального вивчення особистості.

Б. 2. Тест “Самооцінка психічних станів” (за Г. Айзенком)

Пропонуємо вам опис різних психічних станів. Поставте позначку в тому стовпчику, який найбільше підходить вам.

Психічні стани	Підходить	Підходить, але не дуже	Не підходить
1. Не відчуваю себе впевнено			
2. Часто червонію через дурниці			
3. Мій сон неспокійний			
4. Легко впадаю в апатію.			
5. Переживаю через уявні проблеми і неприємності			
6. Мене лякають труднощі			
7. Люблю копатися в своїх недоліках.			
8. Мене легко переконати			
9. Я вразливий (а)			
10. Важко переносити час очікування			
11. Часто мені здаються безвихідними ситуації із яких можна знайти вихід.			
12. Неприємності розчаровують мене, я падаю духом.			
13. При великих неприємностях схильний(а) звинувачувати себе			
14. Невдачі і неприємності нічому мене не вчать			
15. Я часто відмовляюся від боротьби, вважаючи її безплідною			
16. Я нерідко відчуваю себе беззахисним.			
17. Інколи в мене буває стан відчаю.			
18. Відчуваю себе розгубленим перед труднощами			
19. Інколи у важкі хвилини веду себе по-дитячому, хочу, щоб мене пожаліли			
20. Вважаю недоліки свого характеру невинними.			
21. Залишаю за собою останнє слово.			
22. Нерідко в розмові перебиваю співрозмовника.			
23. Мене легко розсердити			
24. Люблю робити зауваження іншим.			
25. Хочу бути авторитетом для оточуючих.			
26. Не задовольняюся малим, хочу найбільшого			
27. Коли розгніваюся, погано себе стримую			
28. Надаю перевагу керувати, ніж бути підлеглим			
29. В мене різка, грубувата жестикуляція			
30. Я мстивий			
31. Мені важко змінювати звички.			

32. Нелегко переключаю увагу.			
33. Насторожено ставлюся до всього нового			
34. Мене важко переконати			
35. Нерідко в мене не виходять з голови думки, від яких варто звільнитися			
36. Нелегко зближуюся з людьми			
37. Мене розчаровують навіть незначні порушення плану			
38. Нерідко я проявляю впертість.			
39. Неохоче йду на ризик.			
40. Різко переживаю відхилення від прийнятого мною режиму дня.			

2 бали – твердження підходить (часто присутнє), 1 – буває, але рідко (підходить, але не дуже), 0 – не підходить.

Обробка результатів тесту

- 1-10 питань – тривожність;
- 11-20 питань – фрустрація;
- 21-30 – агресивність;
- 31-40 – ригідність.

Тривожність:

- 0-7 балів – не тривожні;
- 8-14 балів – допустимий рівень тривожності;
- 15-20 балів – дуже тривожні.

Фрустрація:

- 0-7 балів – висока самооцінка, стійкість до невдач;
- 8-14 балів – середній рівень фрустрованості;
- 15-20 балів – низька самооцінка, не уникає труднощів, боїться невдач

–

Агресивність:

- 0-7 балів – Ви спокійні, стримані;
- 8-14 балів – Ви перебуваєте на середньому рівні прояву агресивності
- 15-20 балів – Ви агресивні, нестримані

Ригідність:

- 0-7 балів – ригідності нема, легко переключається
- 8-14 балів – середній рівень
- 15-20 балів – сильно виражена ригідність

Б. 3. Анкета ”Що було для мене важливим в процесі групової психокорекції”

(запропонована О. Мізіною та дещо модифікована нами)

Анкета складається з 27 висловлювань, які відображають основні завдання групової психокорекції і враховує 3 площини очікуваних змін:

- когнітивний аспект (покращення саморозуміння);
- емоційний аспект (покращення самовідношення);
- поведінковий аспект (покращення саморегуляції).

Твердження з 1 по 11 відповідають змінам в когнітивній сфері, з 12 по 20 – в емоційній і з 21 по 27 – в поведінковій сферах.

Досліджувані повинні оцінити кожне висловлювання по ступеню важливості для себе, враховуючи ті зміни, що відбулися з ними в процесі групової психокорекції.

Інструкція 1. Будь ласка, згадайте, що ви отримали від групової психокорекції і які зміни відбулися з Вами. Для цього уважно прочитайте анкету і оцініть кожне з її тверджень по 4-бальній шкалі. Оцінка стосується міри, в якій дане твердження співпадає або не співпадає з Вашими відчуттями від процесу групової психокорекції, в якій Ви приймали безпосередню участь. Обведіть одну з чотирьох цифр, які стоять поруч з кожним твердженням.

Шкала:

0 – не важливо;

1 - не дуже важливо;

2 – важливо;

3 – дуже важливо.

№	В процесі групової психокорекції для мене виявилось важливим:	Шкала
1	Зрозуміти, що мій стан пов'язаний з психологічними труднощами	0 1 2 3
2	Зрозуміти, що мої труднощі пов'язані з особливостями моєї особистості: моїм характером, темпераментом, своєрідністю життєвої позиції	0 1 2 3
3	Прояснити, які ситуації викликають у мене емоційну напругу:	0 1 2 3

	тривогу, страх та інші негативні емоції	
4	Прояснити, які мої негативні емоції можуть провокувати, закріплювати і посилювати невротичність	0 1 2 3
5	Зрозуміти, як я веду себе в групі, і як емоційно реаую на ті чи інші групові ситуації та як на подібні ситуації я реаую в житті	0 1 2 3
6	Дізнатися, як моя поведінка сприймається і оцінюється іншими членами групи, як вони реагують на мене і які наслідки для мене має моя поведінка	0 1 2 3
7	Побачити в групі, що мої уявлення про себе відрізняються від того, як мене сприймають інші	0 1 2 3
8	Зрозуміти, чого ж я насправді хочу, до чого прагну і наскільки це реально	0 1 2 3
9	Побачити і зрозуміти, як я буду стосунки з оточуючими і наскільки при цьому моя поведінка допомагає мені досягнути поставлених цілей	0 1 2 3
10	Розібратися в своїх психологічних проблемах	0 1 2 3
11	Зрозуміти власну роль в створенні і підтриманні складних життєвих ситуацій і труднощів	0 1 2 3
12	Отримати емоційну підтримку зі сторони ведучих групи	0 1 2 3
13	Отримати емоційну підтримку зі сторони інших членів групи	0 1 2 3
14	Знову пережити в групі ті почуття, які я часто переживаю в житті в складних ситуаціях (образу, злість і т.д.)	0 1 2 3
15	Навчитися щиро, відкрито виражати свої негативні емоції	0 1 2 3
16	Навчитися щиро, відкрито виражати свої позитивні емоції	0 1 2 3
17	Навчитися виражати в групі ті емоції, котрі складно, а іноді неможливо було виражати в реальному житті	0 1 2 3
18	Навчитися краще розуміти свої почуття	0 1 2 3
19	Навчитися приймати себе таким, яким я є, навчитися краще до себе ставитися	0 1 2 3
20	Навчитися краще відноситися до інших, сприймати інших такими, якими вони є	0 1 2 3
21	Здобути навички більш відкритого, щирого і безпосереднього спілкування	0 1 2 3

22	Побачити і зрозуміти, яка моя поведінка ускладнює взаємодію з оточуючими, і намагатися її змінити	0 1 2 3
23	Намагатися подолати ті форми поведінки, котрі не приносять мені успіху, не дозволяють добитися поставлених цілей	0 1 2 3
24	Навчитися не уникати складних ситуацій, а намагатися їх розв'язувати	0 1 2 3
25	Здобути навички більш успішної поведінки, коті допомагали би мені досягнути поставлених цілей	0 1 2 3
26	Відчути в групі відповідальність за те, що відбувається з моїм життям	0 1 2 3
27	Здобути в групі навички самостійного розв'язування проблем, коті можна було б використати в майбутньому	0 1 2 3

Інструкція 2. Тепер ще раз уважно прочитайте всі твердження, а потім виберіть три, котрі, на вашу думку, найбільше підходять по відношенню до Вас. Впишіть їх номери в позначені крапками місця.

1

2

3

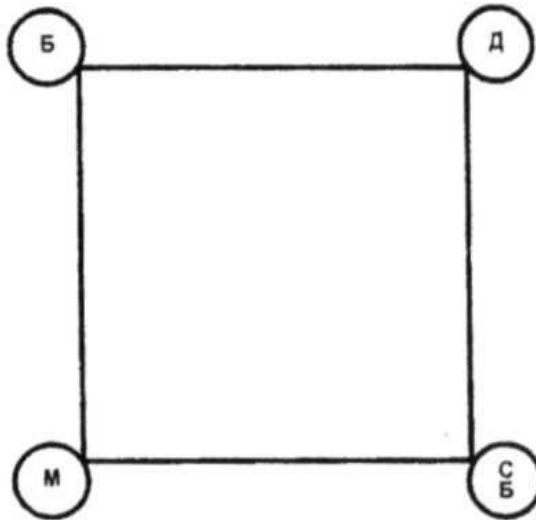
Щиро вдячні Вам!

Б. 4.2. МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОГО І ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОГО Я

Бланк до методики

Прізвище, ім'я _____ Інститут _____
 Вік (років) _____ Навчальна група _____
 Професія, посада _____
 Улюблені заняття _____
 Дата заповнення _____

Інструкція. Перед Вами намальована геометрична фігура, до кутів якої доторкаються кружечки із літерами "М" (означає матір), "Б" (батько), "Д" - друзі, "С", "Б" (сестра, брат). Визначте, де знаходиться Ваш кружечок ((Я)) і намалуйте його всередині, або ззовні чи поряд із будь-яким кружечком, наприклад, тощо. Після виконання тесту прочитайте ключ та інтерпретуйте свої результати.

Ключ

Якщо Ви розмістили свій кружечок усередині квадрата, то це означає, що у Вас явно переважає *взаємозалежне Я*: Ваші дії повністю залежать від думок батьків, друзів, інших близьких людей, суб'єктивного довкілля і Вам властиве загострене відчуття *колективізму* (див. докладніше тему 5, питання 3, 4). Відтак і визначення свого Я спричинюється взаємовідносинами, внутрішньо приймається те, що власна поведінка здебільшого зумовлена думками, відчуттями і вчинками інших. Та й у буденному житті такі люди більше цінують зв'язки і взаємостосунки між людьми, а незалежність не підтримують.

Коли кружечок знаходиться поза квадратом, то це свідчить, що у Вас сформоване *незалежне Я*, тобто головно зосереджується на власних внутрішніх властивостях, станах, потребах, бажаннях, котрі презентуються привселюдно незалежно від обставин чи тиску авторитета, і наразі переважає відчуття *індивідуалізму*. Для Вас власне Я - це особисті думки, відчуття, дії, а не результат емоцій чи вчинків інших.

Якщо кружечок доторкається чи знаходиться біля інших, наприклад, , або то це означає, то Ваші вчинки залежать багато в чому від конкретної людини - батька, матері, друзів, інших.

Б. 4. 3. ПРОЕКТИВНА МЕТОДИКА "Я - СОЦІАЛЬНО-СИМВОЛІЧНІ ЗАВДАННЯ"

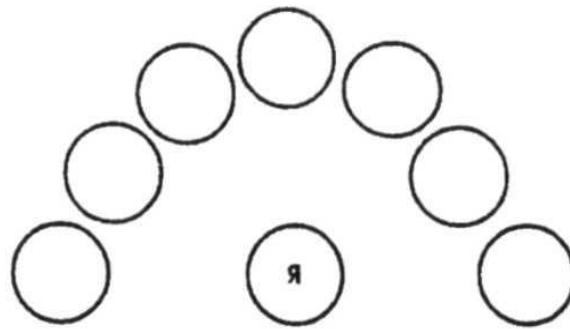
Пропонована методика розроблена Б. Лонгом, Р. Зіллером, Р. Хендерсоном у 1968 році. Вперше перекладена на російську мову й детально описана Л.Ф. Бур-лачуком і С.М. Морозовим у словнику-довіднику із психодіагностики (СПб.; Пітер Ком, 1999. - С. 394-395). Спрямована на вимірювання *самоставлення* і *самоідентичності*. Використовується для обстеження дітей старших трьох років і дорослих. Адаптована нами у проекції на авторську концепцію само-творення Я-концепції людини та до актуальних умов освітнього процесу у вищому навчальному закладі.

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ І ЗАВДАННЯ

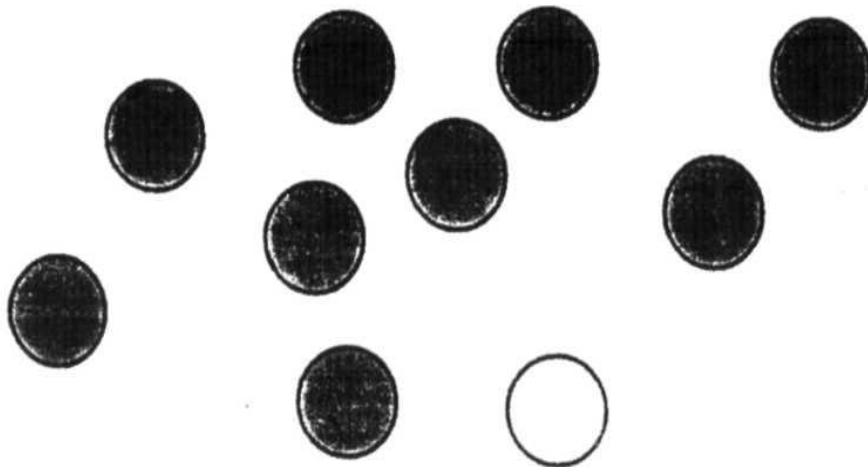
Завдання 1: Виберіть кружок для себе і для людей свого оточення

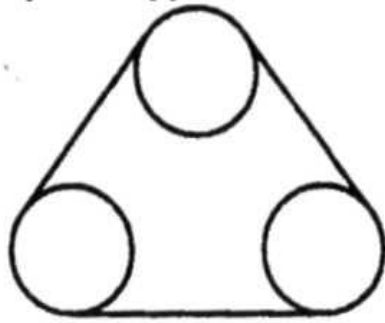
Завдання 2: Виберіть кружок, що позначає іншу впливову людину

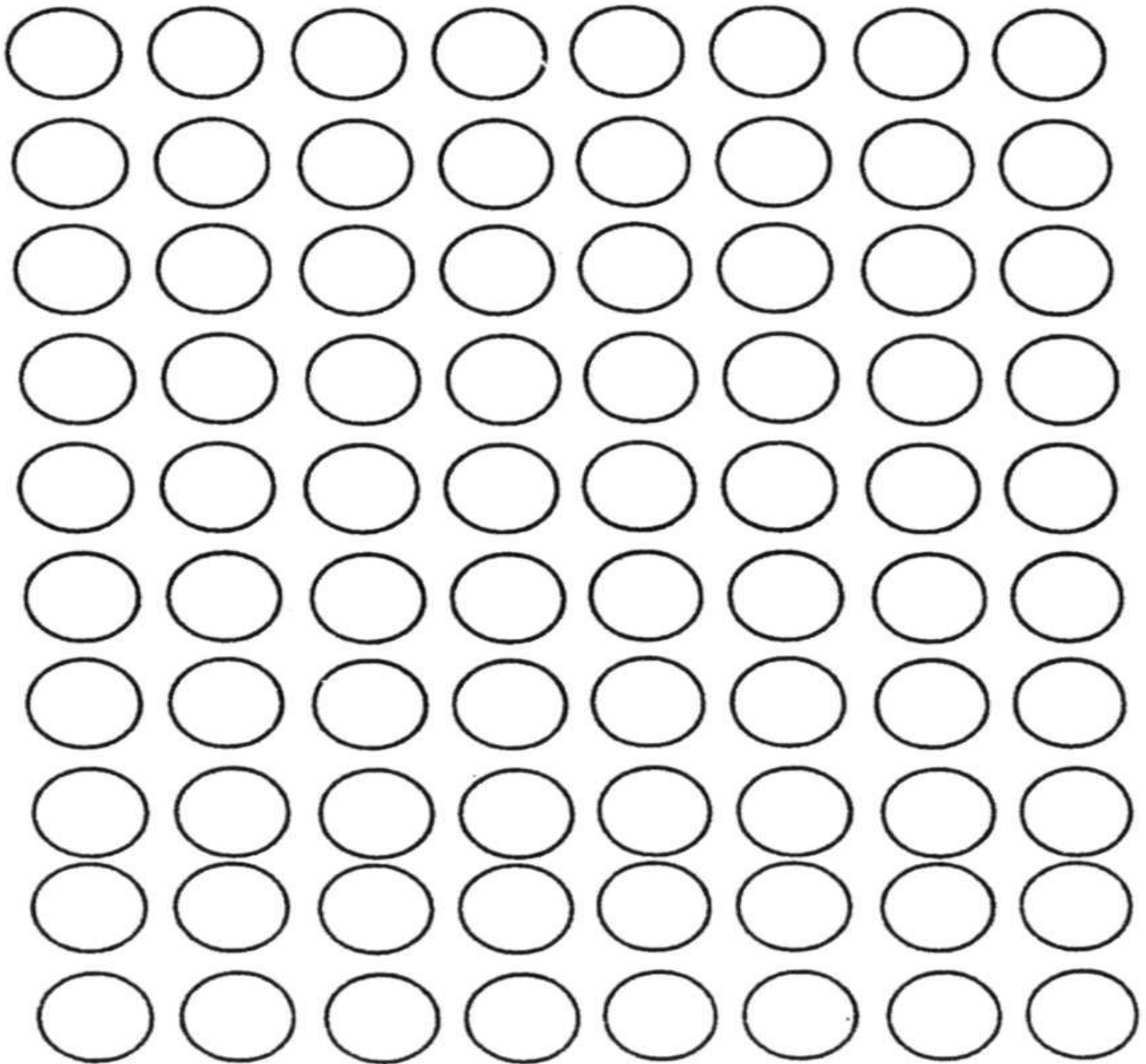
Завдання 3: Заштриховані кружки - це інші люди. Вкажіть, який з двох нижніх кружків означає Ваше Я

Завдання 4: Кружки - це вершини трикутника, що позначають **інших** людей. Треба розташувати кружок, що позначає Ваше Я

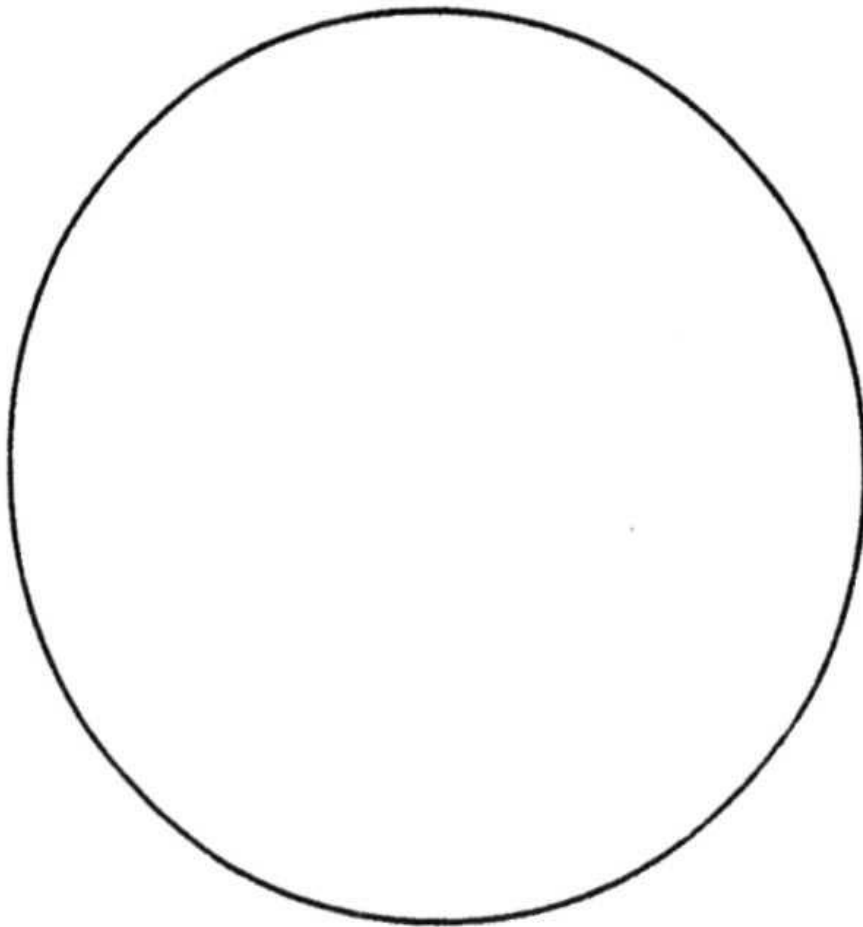

Завдання 5: У кожному горизонтальному рядку крайній зліва кружок позначте добре знаних Вам людей ("батько", "декан", "сусід" та ін.) і виберіть кружок, то визначає Ваше Я в кожному рядку

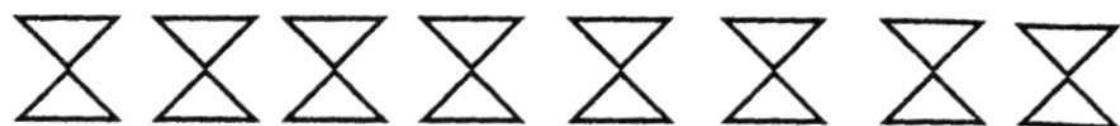
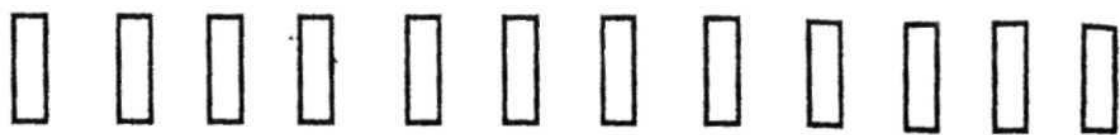

Завдання 6: Намалуйте у будь-якому місці цього аркуша два кружки, що позначають Ваше Я та іншу людину.

Завдання 7: Розмістіть і намалуйте кружок, що позначає Ваше Я, а також кружок, що символізує іншу людину всередині великого кола

Завдання 8: Із десяти горизонтальних рядів виберіть ту геометричну фігуру що позначає Ваше Я

Додаток В

Таблиця В. 1.1

Статистичний аналіз розподілу даних (по всіх досліджуваних разом та по групах окремо) за інтервальними шкалами використовуваних методик

Шкали	Сер.зн.		Мед.		Мода		Мін.		Макс.		Станд. відх.	
	ВН	ПН	ВН	ПН	ВН	ПН	ВН	ПН	ВН	ПН	ВН	ПН
Невротичність	19,15		20,0		23,0		1,0		37,0		8,3	
	25,1	11,7	24,0	12,5	23,0	16,0	16,0	1,0	37,0	20,0	4,8	5,7
Тривожність	8,9		9,0		9,0		0		17,0		4,2	
	11,7	5,5	12,0	5,0	Mult	5,0	6,0	0	17,0	15,0	2,8	2,8
Фрустрація	7,9		8,0		Mult		0		20,0		3,9	
	10,3	4,7	10,0	4,9	Mult	5,0	4,0	0	20,0	13,0	2,8	2,8
Агресивність	10,4		Mult		10,0		3,0		19,0		3,4	
	10,7	10,0	10,0	Mult	10,0	10,0	4,0	3,0	19,0	18,0	3,3	3,6
Ригідність	9,9		10,0		12,0		2,0		17,0		3,3	
	11,6	7,8	12,0	8,0	11,0	8,0	6,0	2,0	17,0	13,0	2,5	2,9
Самооцінка	3,5		4,0		3,0		1,0		6,0		1,7	
	3,7	3,3	5,0	3,0	6,0	3,0	1,0	1,0	6,0	6,0	2,1	1,1
Ідентифікація з батьком	4,7		4,0		2,0		1,0		12,0		2,8	
	6,1	3,1	6,0	3,0	6,0	2,0	1,0	1,0	12,0	7,0	2,9	1,4
Ідентифікація з мамою	2,5		2,0		2,0		1,0		7,0		1,4	
	2,5	2,5	2,0	2,0	2,0	2,0	1,0	1,0	7,0	7,0	1,5	1,4
Ідентифікація з другом	3,7		3,0		3,0		1,0		9,0		1,8	
	3,9	3,5	3,0	3,0	3,0	2,0	1,0	1,0	9,0	9,0	1,8	1,8
Кількість висловлювань	12,4		10,0		10,0		3,0		35,0		6,6	
	12,9	11,9	10,0	10,0	10,0	10,0	3,0	4,0	35,0	34,0	7,0	6,3
Соціальне Я	53,9		55,7		20,0		0		100		25,6	
	57,2	49,8	55,7	50,0	50,0	20,0	0	0	100	92,3	23,7	27,4
Комунікативне Я	9,8		10,0		10,0		0		40		6,4	
	9,0	10,7	10,0	10,0	14,3	10,0	0	0	20	40	4,9	7,9
Фізичне Я	5,8		0		0		0		35,7		11,7	
	9,2	1,6	0	0	0	0	0	0	35,7	20,0	14,6	3,7
Діяльнісне Я	6,1		0		0		0		60,0		10,8	
	2,9	10,1	0	5,0	0	0	0	0	60	30	9,2	11,4
Перспективне Я	5,8		0		0		0		51,7		11,1	
	1,3	11,3	0	1,5	0	0	0	0	20,0	51,7	4,3	14,2
Рефлексивне Я	18,7		0		0		0		100		24,6	
	20,4	16,6	0	0	0	0	0	0	100	100	25,3	23,7

Таблиця В. 1.2

**Статистичний аналіз розподілу даних усіх досліджуваних (ВН+ПН) за
номінативними шкалами використовуваних методик**

Шкали		Частота (%)	Мода
Нестійкість Я-Образу	1-стійкийк	50,7	1,0
	2-нестійкий, залежний	43,3	
	0- ситуативно нестійкий	6	
Стойкість соціального Я	0-стійке Я	46,5	1,0
	1-нестійке Я	53,5	
Залежність Я	0-незалежне Я	37	1,0
	1- взаємозалежне Я	63	
Ступінь індивідуалізації	0- індивідуаліст	48,5	0
	1-людина групи	51,5	
Соціальна зацікавленість	0-відособленість	38,4	1,0
	1- значущість стосунків	61,6	
Психологічна дистанція	0- відсторонення від людей	51,5	0
	1- наближення до людей	48,5	
Егоцентричність	0-низький рівень	57,6	0
	1-високий рівень	42,4	
Складність Я-концепції	0-проста	51	0
	1-складна	49	

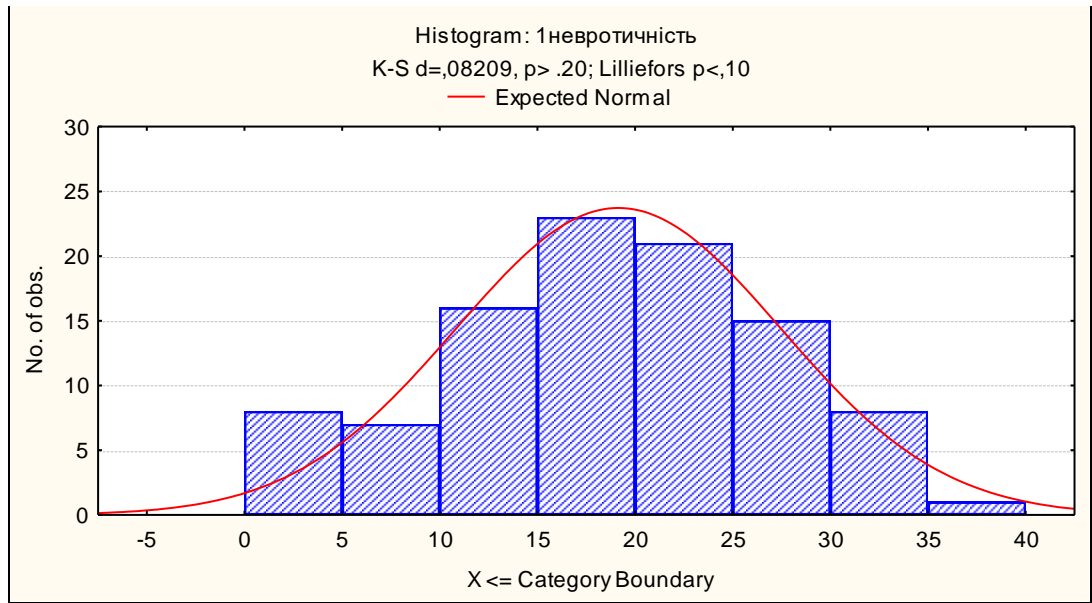

Рис. В.1.1 Графік нормального розподілу даних по усіх досліджуваних за шкалою “невротичність”.

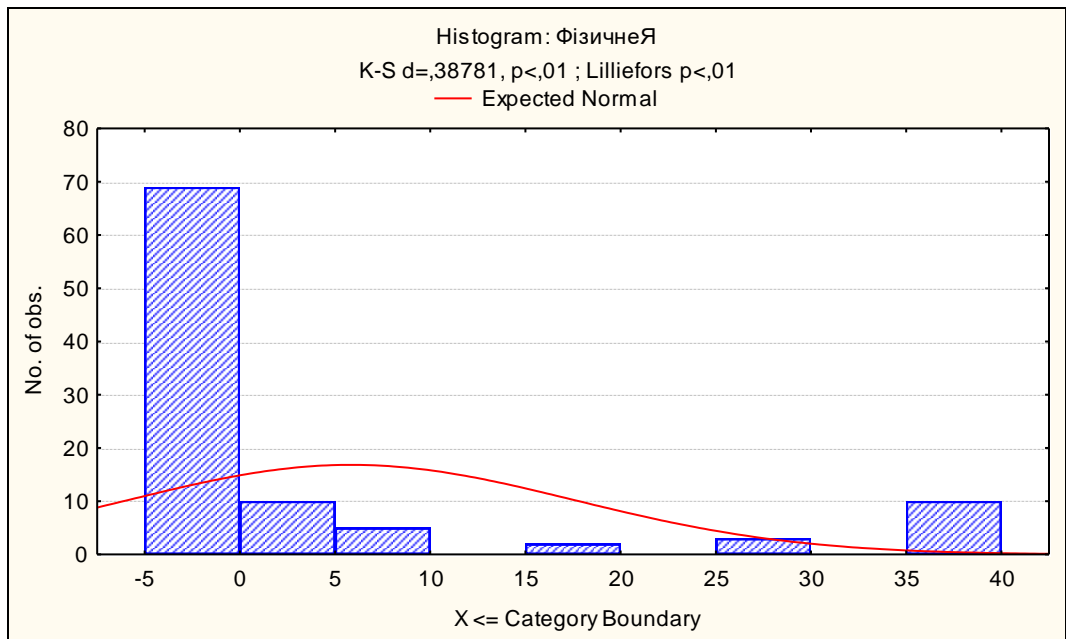

Рис. В.1.2 Графік розподілу даних (не відповідає нормальному) всіх досліджуваних за шкалою “фізичне Я”.

Додаток Д

Таблиця Д. 1.1

Матриця кореляції досліджуваних показників у ПН юнаків та дівчат ($p < ,05000$)

Показники	Невротичність	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Нестійкість Я-образу	0,20	-0,19	-0,03	-0,06	-0,12
Залежне Я	0,03	-0,18	-0,23	-0,19	-0,19
Самооцінка	-0,37	-0,30	-0,33	-0,05	-0,09
Стійк. соціальн. Я	-0,14	-0,24	-0,05	0,04	0,08
Ступінь індив-ї	-0,04	0,41	0,35	0,17	0,23
Соц. зацікавленість	-0,07	-0,15	-0,32	0,04	-0,13
Ідентиф. з батьком	-0,20	-0,11	-0,11	0,09	-0,14
Ідентиф. з матір'ю	0,13	-0,02	0,07	-0,01	-0,06
Ідентиф. з другом	0,21	0,10	0,17	-0,05	0,09
Психол. дистанція	0,27	0,02	0,16	-0,28	-0,03
Егоцентричність	-0,04	0,13	-0,02	0,21	-0,04
Склад-ть Я-конц.	0,04	0,01	0,20	-0,08	0,01
Диференційованість Я-концепції	-0,31	0,01	-0,16	0,02	-0,06
Соціальне Я	0,01	-0,10	0,05	0,17	-0,10
Комунікативне Я	0,06	-0,24	-0,11	0,10	-0,16
Фізичне Я	0,18	0,15	0,05	0,02	-0,04
Діяльнісне Я	0,15	0,06	0,04	-0,16	-0,05
Перспективне Я	0,25	0,06	-0,07	-0,13	0,06
Рефлексивне Я	-0,29	0,11	-0,01	-0,08	0,14

Таблиця Д. 1. 2

Матриця кореляції досліджуваних показників у юнаків та дівчат з помірним рівнем невротичності (ПН) ($p < ,05000$)

Показники	Невротичність	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Невротичність	1,0	0,5	0,52	0,23	0,31
Тривожність	0,5	1,0	0,84	0,27	0,41
Фрустрація	0,52	0,84	1,0	0,41	0,66
Агресивність	0,23	0,27	0,41	1,0	0,40
Ригідність	0,31	0,41	0,66	0,40	1,0

Таблиця Д. 1..3

Матриця кореляції досліджуваних показників у ВН юнаків та дівчат ($p < ,05000$)

Показники	Невротичність	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Нестійкість Я-образу	0,52	0,03	0,01	-0,02	-0,01
Залежне Я	0,10	-0,02	0,02	-0,11	-0,02
Самооцінка	0,05	0,13	-0,04	-0,04	0,07
Стійк. соціальн. Я	-0,38	0,16	0,34	0,11	0,18
Ступінь індив-ї	0,05	0,03	-0,03	0,02	-0,20
Соц. зацікавленість	0,02	-0,02	0,07	0,21	0,12
Ідентиф. з батьком	-0,13	0,08	-0,04	0,17	-0,19
Ідентиф. з матір'ю	-0,01	0,06	0,21	0,04	0,09
Ідентиф. з другом	0,07	0,14	0,19	0,09	0,21
Психол. дистанція	0,23	-0,02	-0,10	0,18	-0,11
Егоцентричність	-0,12	-0,14	-0,17	0,11	-0,06
Склад-ть Я-конц.	-0,15	-0,25	0,06	0,24	0,20
Диференційованість Я-концепції	-0,32	-0,03	-0,16	0,29	0,06
Соціальне Я	0,09	-0,07	-0,16	-0,33	-0,15
Комунікативне Я	0,15	0,09	0,10	-0,08	0,19
Фізичне Я	0,02	0,13	-0,21	-0,08	0,04
Діяльнісне Я	-0,25	-0,03	0,09	0,28	0,15
Перспективне Я	-0,40	-0,17	0,14	0,31	0,08
Рефлексивне Я	0,04	0,01	0,20	0,21	0,01

Таблиця Д. 1. 4

Матриця кореляції досліджуваних показників у юнаків та дівчат з високим рівнем невротичності (ВН) ($p < ,05000$)

Показники	Невротичність	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Невротичність	1,0	0,39	0,42	-0,12	0,16
Тривожність	0,39	1,0	0,48	-0,15	0,53
Фрустрація	0,42	0,48	1,0	-0,25	0,43
Агресивність	-0,12	-0,15	-0,25	1,0	0,13
Ригідність	0,16	0,53	0,43	0,13	1,0

Таблиця Д. 1. 5

Матриця кореляції досліджуваних показників у (ВН+ПН) юнаків та дівчат ($p < ,05000$)

Показники	Невротичність	Тривожність	Фрустрація	Агресивність	Ригідність
Нестійкість Я-образу	0,47	0,29	0,29	0,02	0,21
Залежне Я	0,49	0,37	0,33	-0,06	0,26
Самооцінка	0,05	0,09	-0,01	-0,00	0,08
Стійк. соціальн. Я	-0,43	-0,27	-0,13	0,03	-0,10
Ступінь індив-ї	0,28	0,37	0,32	0,12	0,20
Соц. зацікавленість	-0,03	-0,06	-0,09	0,13	-0,01
Ідентиф. з батьком	-0,51	-0,39	-0,41	0,06	-0,42
Ідентиф. з матір'ю	0,06	0,04	0,13	0,02	0,03
Ідентиф. з другом	-0,01	0,00	0,05	0,02	0,06
Психол. дистанція	0,51	0,36	0,34	0,03	0,22
Егоцентричність	-0,13	-0,08	-0,14	0,15	-0,10
Склад-ть Я-конц.	-0,40	-0,42	-0,24	0,04	-0,18
Диференційованість Я-концепції	-0,12	0,05	-0,07	0,18	0,05
Соціальне Я	0,15	0,05	0,06	-0,07	-0,02
Комунікативне Я	-0,05	-0,16	-0,10	0,01	-0,10
Фізичне Я	0,29	0,31	0,13	-0,01	0,20
Діяльнісне Я	-0,29	-0,24	-0,19	0,02	-0,16
Перспект. Я	-0,33	-0,33	-0,32	-0,06	-0,21
Рефлексивне Я	-0,00	0,09	0,13	0,09	0,10

Таблиця Д. 1. 6

Матриця значущих кореляцій досліджуваних показників використаних в експериментальному дослідженні залежності Я-образу від оцінок значущих інших

Pair of Variables	Spearman Rank Order Correlations MD pairwise deleted Marked correlations are significant at $p < .05000$			
	Valid N	Spearman R	T (N-2)	p-level
Неврот 1 & Я-С	250	0,365632	2,32023	0,030996
Неврот 2 & Я1-А	250	-0,272319	-2,07973	0,042312
Неврот 2 & Я-А	250	0,277223	2,12027	0,038594
Р невр 1 & Я1-Я2	250	-0,297530	-2,24730	0,028890
Р невр 1 & Сп-Ап	250	-0,349045	-2,10701	0,043045
Р невр 2 & Я1-С	250	-0,326679	-2,53995	0,013997
Зміна РН & Я-А	250	0,319063	2,40423	0,019878
Тривожн 1 & Я1-Я2	250	-0,344091	-2,66793	0,010102
Агресивн 1 & Я-С	250	-0,350666	-2,72599	0,008670
Агресивн 1 & Я-А	250	-0,289799	-2,20437	0,031862
Рів ригідн & Я1п-Я2п Я2п-Сп Я2п-Ап	250	-0,455384	-2,93833	0,005980
Рів трив2 & Я1-С	250	-0,272727	-2,08310	0,041992
Фрустрац2 & Я1-С	250	-0,295691	-2,27459	0,026927
Фрустрац2 & Я-С	250	0,277553	2,12301	0,038353
Рів фрустр2 & Я-С	250	0,265499	2,02364	0,047968
Я1-С & Я1-А	250	0,318926	2,5847	0,012240
Я1-С & Я2-С	250	0,612902	5,9580	0,000000
Я1-С & Я2-А	250	0,260838	2,0754	0,042320
Я1-С & Я1-Я2 Я2-С Я2-А	250	0,492220	4,3434	0,000056
Я1-С & Я-С	250	-0,510908	-4,5651	0,000026
Я1-А & С-А	250	0,326077	2,6495	0,010330
Я1-А & Я2-А	250	0,751453	8,7483	0,000000
Я1-А & Я1-Я2 Я2-С Я2-А	250	0,357662	2,9419	0,004656
Я1-А & Я-С	250	-0,257088	-2,0434	0,045485
Я1-А & Я-А	250	-0,263049	-2,0943	0,040541
Я1-А & С-А,Сп-Ап	250	-0,365954	-2,1538	0,039412
С-А & Я2-С	250	0,345036	2,8237	0,006464
С-А & Я2-А	250	0,378026	3,1364	0,002667
С-А & Я1п-Ап	250	0,351983	2,0597	0,048196
С-А & Я1-Я2 Я2-С Я2-А	250	0,0443475	3,8006	0,000344
С-А & С-А,Сп-Ап	250	-0,718419	-5,6568	0,000004
Я1-Я2 & Я1п-Я2п	250	0,417365	2,5156	0,017470
Я1-Я2 & Я2п-Ап	250	-0,478947	-2,9883	0,005550
Я1-Я2 & Я1-Я2п	250	0,396866	2,3682	0,024515
Я1-Я2 & Яп-Ап	250	-0,396866	-2,3682	0,024515

Я1-Я2 & Я1-Я2,Я1п-Я2п	250	-0,878310	-10,0623	0,000000
Я2-С & Я1п-Сп	250	0,356753	2,0917	0,045037
Я2-С & Я2п-Сп	250	0,389249	2,3146	0,027666
Я2-С & Я1-Я2 Я2-С Я2-А	250	0,829815	11,4220	0,000000
Я2-С & Я1п-Я2п Я2п-Сп Я2п-Ап	250	0,411637	2,4740	0,019244
Я2-С & Я-С	250	0,364870	3,0101	0,003838
Я2-А & Я1-Я2 Я2-С Я2-А	250	0,558588	5,1728	0,000003
Я2-А & Я-А	250	0,438587	3,7486	0,000407
Я2-А & С-А,Сп-Ап	250	-0,384670	-2,2826	0,029715
Я1п-Сп & Я1п-Ап	250	0,357381	2,3588	0,023577
Я1п-Сп & Я1п-Я2п	250	0,314800	2,0445	0,047877
Я1п-Сп & Я2п-Сп	250	0,723747	6,4653	0,000000
Я1п-Сп & Я1-Я2 Я2-С Я2-А	250	0,351804	2,0585	0,048318
Я1п-Сп & Я1п-Я2п Я2п-Сп Я2п-Ап	250	0,598455	4,6048	0,000045
Я1п-Сп & Яп-Сп	250	-0,464420	-3,2326	0,002537
Я1п-Ап & Сп-Ап	250	0,360109	2,3795	0,022461
Я1п-Ап & Я2п-Сп	250	0,325785	2,1242	0,040223
Я1п-Ап & Я2п-Ап	250	0,680079	5,7183	0,000001
Я1п-Ап & Я1п-Я2п Я2п-Сп Я2п-Ап	250	0,529760	3,8503	0,000439
Я1п-Я2п & Яп-Ап	250	-0,332205	-2,1712	0,036232
Сп-Ап & Я2п-Ап	250	0,454440	3,1448	0,003222
Сп-Ап & Я1п-Я2п Я2п-Сп Я2п-Ап	250	0,409589	2,7677	0,008675
Сп-Ап & С-А,Сп-Ап	250	0,738585	6,0006	0,000001
Я2п-Сп & Я2п-Ап	250	0,323508	2,1076	0,041722
Я2п-Сп & Я1-Я2 Я2-С Я2-А	250	0,431255	2,6180	0,013727
Я2п-Сп & Я1п-Я2п Я2п-Сп Я2п-Ап	250	0,830029	9,1742	0,000000
Я2п-Ап & Я1п-Я2п Я2п-Сп Я2п-Ап	250	0,658547	5,3945	0,000004
Я2п-Ап & Яп-Ап	250	0,518875	3,7417	0,000603
Я2п-Ап & Я1-Я2,Я1п-Я2п	250	0,420664	2,5397	0,01651
Я1-Я2 Я2-С Я2-А & Я1п-Я2п Я2п-Сп Я2п-Ап	250	0,403618	2,4163	0,021975
Я1-Я2 Я2-С Я2-А & Я-С	250	0,320916	2,6027	0,011680
Я1-Я2 Я2-С Я2-А & Я-А	250	0,328282	2,6704	0,009773
Я1п-Я2п Я2п-Сп Я2п-Ап & Я1-Я2 Я2-С Я2-А	250	0,403618	2,4163	0,021975
Я-С & Я1-Я2 Я2-С Я2-А	250	0,320916	2,6027	0,011680

Додаток Ж

Таблиця Ж. 1.1

Порівняльний аналіз за критерієм Манна-Уїтні показників з експериментального дослідження залежності Я-образу від оцінок значущих інших

Змінні	Сума рангів Гр.1	Сума рангів Гр.2	U	Z	ρ-рівень	Z	ρ-рівень	N	N	2*1side d
Я1-Я2										
Р. невр-ті 1	1188,000	297,0000	107,0000	-1,87489	0,060809	-2,16605	0,030308	130	120	0,061654
Тривожність	1210,500	329,5000	82,5000	-2,51858	0,011784	-2,52854	0,011454	130	120	0,009791
Я1-А										
Неврот-ть 2	1277,500	318,5000	198,5000	2,01670	0,043727	2,01957	0,043429	130	120	0,042857
Я1-С										
Р.невр-ті 2	672,0000	924,0000	266,0000	-2,06474	0,038948	-2,42272	0,015405	130	120	0,039048
Р. Тривоги 2	693,0000	903,0000	287,0000	-1,72062	0,085321	-2,02260	0,043115	130	120	0,086878
Сп-Ап										
Р. Невр-ті 1	212,5000	382,5000	92,5000	-1,73422	0,082880	-2,00511	0,044952	130	120	0,82863
Я-А (1)										
Агрес-ть 1	1450,500	89,5000	68,5000	2,11930	0,034066	2,12958	0,032207	130	120	0,031508
Неврот-ть 2	1202,000	229,0000	74,0000	-1,88081	0,059999	-2,30080	0,021404	130	120	0,060776
Я-С (1)										
Неврот-ть 1	1005,500	425,5000	144,5000	-2,15713	0,030996	-2,16093	0,030702	130	120	0,029672
Агресивн-ть1	1280,000	205,0000	127,0000	2,60078	0,009302	2,61231	0,008994	130	120	0,008319
Р.тривоги 2	1121,000	419,0000	175,0000	-1,69141	0,090759	-1,98159	0,047526	130	120	0,92990
Фрустрац 2	1086,000	454,0000	140,0000	-2,40466	0,016188	-2,41910	0,015559	130	120	0,015235

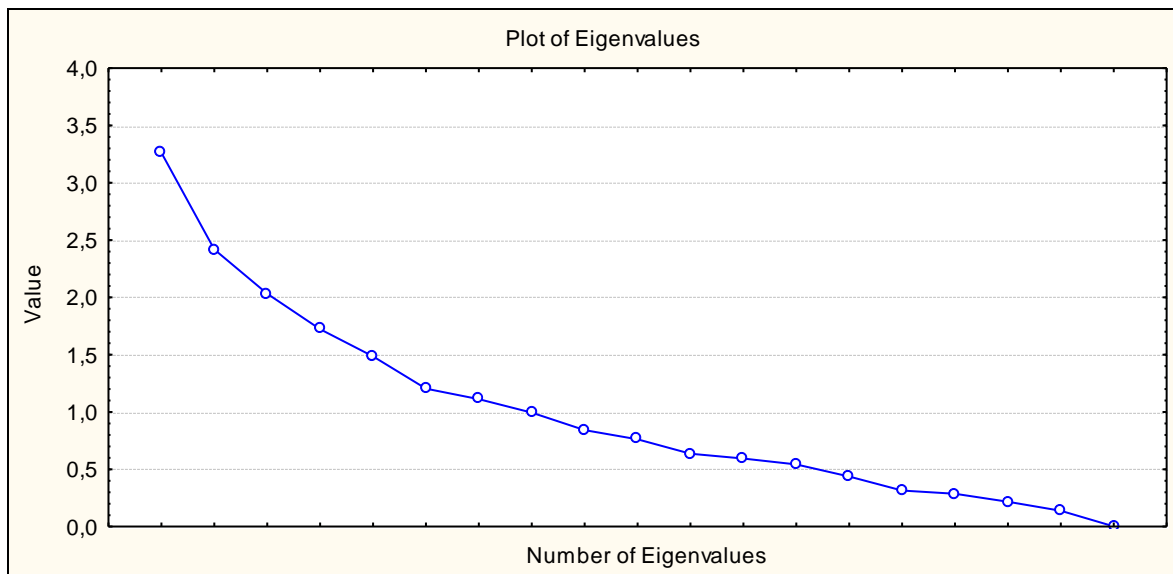

Рис. Ж.1.1. Вираженість факторів, що зумовлюють високий рівень невротичності досліджуваних.

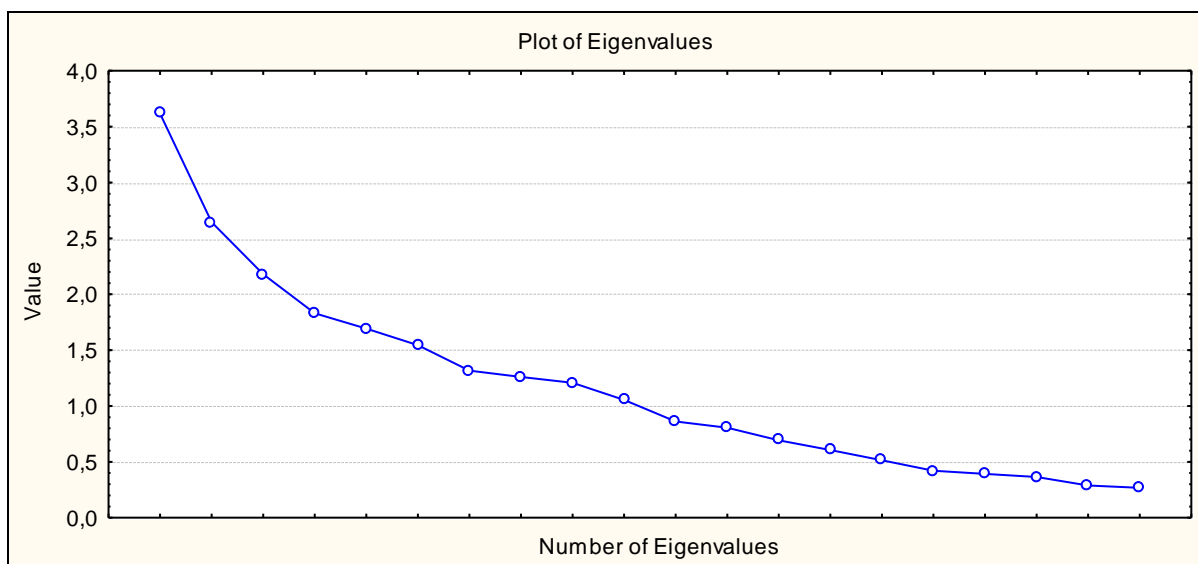

Рис. Ж.1.2. Вираженість факторів, що зумовлюють помірний рівень невротичності досліджуваних.

Додаток 3

Малюнки (“Неіснуюча тварина” та “Мій казковий герой”) досліджуваних з високим та помірним рівнем невротичності.

Рис. 3. 1.1 “Неіснуюча тварина”, високий рівень невротичності, 19 р.

Рис. 3.1. 2. “Мій казковий герой”, помірний рівень невротичності, 20 р.

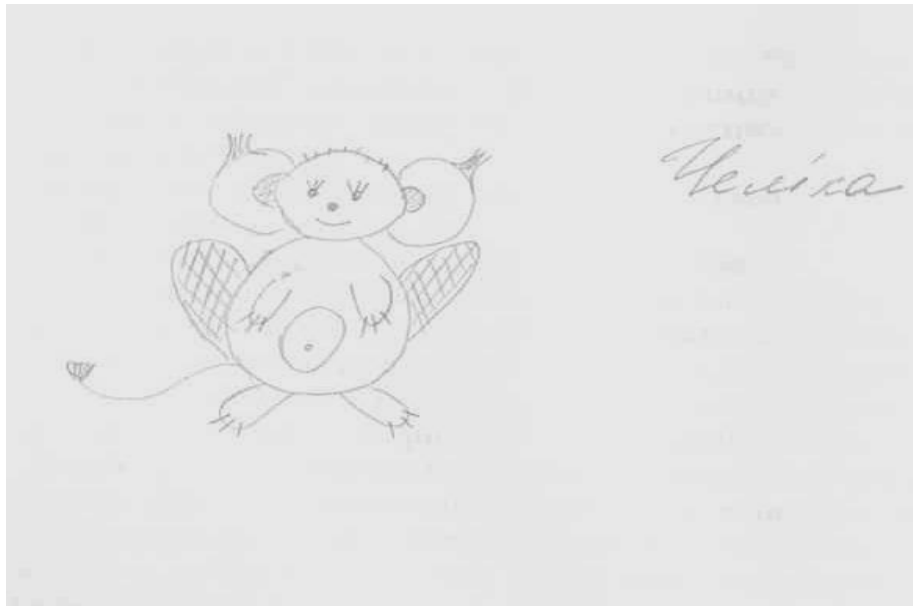

Рис. 3.1.3. “Неіснуюча тварина”, високий рівень невротичності, 19 р.

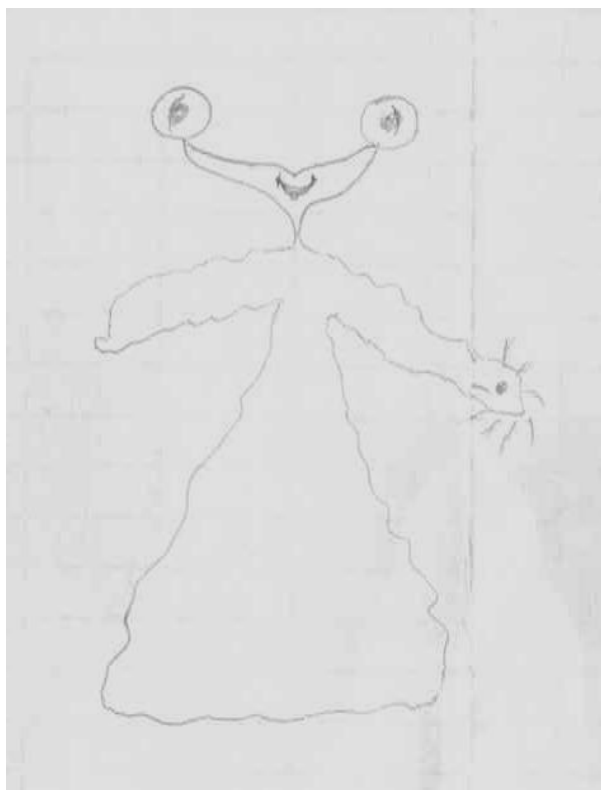

Рис. 3.1.4. “Неіснуюча тварина”, високий рівень невротичності, 19 р.

Рис. 3. 1.5. "Мій казковий герой", помірний рівень невротичності, 19 р.

Додаток К
Ефективність психокорекції

Таблиця К. 1.1

Відмінності між показниками в експериментальній (ЕГ1) та контрольній групі (КГ1) до проведення психокорекційної роботи за t – критерієм Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	ЕГ1	КГ1			ЕГ1	КГ1
Невротичність	20,27	19,06	1,11	0,18	7,91	8,83
Тривожність	9,40	7,86	1,69	0,09	4,12	4,12
Фрустрація	8,06	7,49	0,70	0,48	3,73	4,36
Агресивність	10,63	9,79	1,10	0,27	3,47	3,36
Ригідність	10,23	9,17	1,46	0,15	3,32	3,17

Таблиця К.1.2

Відмінності між показниками в контрольній групі (КГ1) до і після (КГ2) проведення психокорекційної роботи за t – критерієм Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	КГ1	КГ2			КГ1	КГ2
Невротичність	19,06	18,28	0,70	0,62	8,83	9,25
Тривожність	7,86	8,14	-0,26	0,80	4,12	4,07
Фрустрація	7,45	7,62	-0,15	0,88	4,36	4,25
Агресивність	9,79	9,34	0,52	0,61	3,36	3,24
Ригідність	9,17	8,14	1,17	0,25	3,17	3,52

Таблиця К.1.3

Відмінності між показниками в експериментальній групі до (ЕГ1) і після (ЕГ2) проведення психокорекційної роботи за t – критерієм Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	ЕГ1	ЕГ2			ЕГ1	ЕГ2
Невротичність	20,27	17,06	2,40	0,02	7,91	7,96
Тривожність	9,40	8,84	0,85	0,40	4,12	3,65
Фрустрація	8,06	8,21	-0,27	0,79	3,73	3,14
Агресивність	10,63	10,11	0,83	0,41	3,47	3,88
Ригідність	10,23	9,14	2,06	0,04	3,32	2,91

Таблиця К.1.4

Відмінності між показниками в експериментальній (ЕГ2) і контрольній групі (КГ2) після проведення психокорекційної роботи за t – критерієм Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	ЕГ2	КГ2			ЕГ2	КГ2
Невротичність	17,06	18,28	-2,10	0,04	7,96	9,25
Тривожність	8,84	8,14	0,84	0,40	3,65	4,07
Фрустрація	8,21	7,62	0,77	0,44	3,14	4,25
Агресивність	10,11	9,34	0,94	0,35	3,88	3,24
Ригідність	9,14	8,14	2,40	0,03	2,91	3,52

Таблиця К. 1. 5

Психокорекційний вплив групи на показник “нестійкості Я-образу” в досліджуваних з початково стійким та залежним уявленням про себе

Змінні	Сума рангів ЕГ1	Сума рангів ЕГ2	U	Z	p-рівень	Z	p-рівень	N	N	2*1sided
Стійке уявлення про себе (ст. Я-образ)	2634,500	2315,500	1094,500	0,81333	0,416032	0,95007	0,342078	70	70	0,417727
Залежне уявлення про себе (зал. Я-образ)	3437,500	1515,500	525,500	4,11593	0,000039	4,63413	0,000004	70	70	0,000023

Таблиця К. 1. 6

Психокорекційний вплив групи на досліджуваних з початково стійким та залежним уявленням про себе

Група	Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
		ЕГ1	ЕГ2			ЕГ1	ЕГ2
Стійке уявлення про себе	Невротичність	10,25	10,10	0,20	0,88	5,07	5,03
	Тривожність	5,7	5,26	0,42	0,80	2,8	2,7
	Фрустрація	5,0	5,28	0,25	0,70	2,8	2,7
	Агресивність	10,0	10,65	-0,58	0,78	3,6	3,58
	Ригідність	7,9	5,02	2,7	0,02	2,9	2,8
Залежне уявлення про себе	Невротичність	25,1	17,25	8,01	0,02	4,8	4,7
	Тривожність	11,8	8,05	3,03	0,02	2,8	2,7
	Фрустрація	5,0	5,28	0,25	0,70	2,8	2,7
	Агресивність	10,7	10,72	-0,02	0,48	3,3	3,32
	Ригідність	11,9	9,03	2,5	0,02	2,5	2,52

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Возрастная психология : учебник для студентов вузов / Г. С. Абрамова. – М. : Академический Проект, 2001. – 480 с.
2. Авдеев Д. А. Духовная сущность психических расстройств [Электронный ресурс] / Д. А. Авдеев. – Режим доступа : [http://hramnagorke.ru/psychiatry/74/] (8.10.09).
3. Авдеев Д. А. Неврозы: открыв глаза на причины увидим и врача [Электронный ресурс] / Д. А. Авдеев. – Режим доступа : [http://warrax.net/Satan/xians/psichoterapist.htm] (8.10.09).
4. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / Альфред Адлер. – М. : Когито-центр, 2002. – 220 с.
5. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / А. Адлер. – М.: Изд-во Инст-та Психот-и, 2002. – 214 с.
6. Айрапетянц М. Г. Неврозы в эксперименте и в клинике / М. Г. Айрапетянц, А. М. Вейн. – М. : Наука, 1982. – 272 с.
7. Александровский Ю. А. Механизмы развития невротических расстройств / Ю. А. Александровский // Международный медицинский журнал. – 1999. – Т. 5, №3. – С. 87–91.
8. Александровский Ю. А. Пограничные психические расстройства [Электронный ресурс] : учебное пособие / Ю. А. Александровский , 2000. – Режим доступа : [http://www.i-u.ru/biblio/archive/alex_pogr/] (9.10.2009).
9. Ананьев Б. Г. Социальные ситуации развития личности и ее статус / Б. Г. Ананьев // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – С. 319–324.
10. Баб'як Т. І. Психокорекційна робота з дітьми та підлітками, що зазнали насильства / Т. І. Баб'як. – Львів: ВНТЛ, 1999. – 48 с.

11. Базисное руководство по психотерапии / [ред. А. Хайгл-Эверса]. – СПб. : “Восточно – Европейский Институт Психоанализа”, 2002. – 784 с.
12. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С. 92-99.
13. Бамбурак Н. Аналіз інноваційних моделей навчання за парацентричними ознаками Я-концепції / Н. Бамбурак // Психологія і суспільство : український науково-економічний та соціально-психологічний часопис. – 2002. – №3/4. – С. 124–141
14. Барінова Н. В. Психологічні особливості відношення батька як чинник формування статево рольової Я-концепції у дівчат-підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Н. В. Барінова. – Х., 2006. – 20 с.
15. Басюк О. Актуальні проблеми невротичності / Олександра Басюк // Психологічні проблеми сучасності : тези V наук.-практ. конф. студ. та молод. вчених, 7–8 травня 2008 р. – Львів, 2008. – С. 8–9.
16. Басюк О. Б. Варіанти динаміки дитячого сценарію / О. Б. Басюк // Міжнародна конференція з дитячої та юнацької психотерапії „Дитяча та юнацька психотерапія в Україні 5-річний досвід роботи” : збірник тез. 26–27 травня 2006 р. – Львів, 2006. – С. 6–7.
17. Басюк О. Б. До питання розуміння моделей невротичності (на прикладі юнацького віку) / О. Б. Басюк // Психологічні аспекти національної безпеки : III Міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 вересня 2009 р. / [упоряд.: М. Й. Варій, І. С. Колодій]. – Львів : ЛьвДУВС, 2009. – С. 191–193.
18. Басюк О. Б. Залежність „Образу Я” від значущих інших як складова невротичності в юнацькому віці / О. Б. Басюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – №11. – С. 12–16.
19. Басюк О. Залежність образу-Я як складова невротичності в юнацькому віці / Олександра Басюк // Психологічні проблеми сучасності : тези VI наук.-практ. конф. студ. та молод. вчених, 14–15 травня 2009. – Львів, 2009. – С. 19–21.

20. Басюк О. Б. Зворотний зв'язок у контексті психокорекційного впливу на юнаків та дівчат з різними індивідуально-психологічними особливостями / О. Б. Басюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць / [гол. ред. В. Л. Ортинський]. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – Вип. 1. – С. 75–87.
21. Басюк О. Б. Зміст та перспективні форми роботи психолога в управлінні людськими ресурсами / О. Б. Басюк, А. О. Широка, О. І. Шишак // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональні суспільні системи : збірник наукових праць / НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2004. – Вип. 3 (XLVII), част. 2. – С. 343–355.
22. Басюк О. Значення стосунків в контексті невротичності / Олександра Басюк // Тези звітної наукової конференції філософського факультету / [відп. за випуск В. Мельник]. — Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 163–164.
23. Басюк О. Б. Зовнішні маркери невротичності / О. Б. Басюк // Психологічні аспекти національної безпеки : тези Другої Міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 берез. 2008 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – С. 20–22.
24. Басюк О. Б. Критерії розмежування стадій перебігу невротичних розладів / О. Б. Басюк // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка / [за ред. С.Д. Максименка]. – К. : ГНОЗІС, 2006. – Т. VIII, ч. 8. — С. 15–21.
25. Басюк О. Б. Маркуючі фактори самосвідомості „невротичної групи” / О. Б. Басюк // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка / [за ред. С.Д. Максименка]. – К. : ГНОЗІС, 2008. – Т. X, ч. 3. – С. 16–23.

26. Басюк О. Б. Механізми психокорекційного впливу на невротичність / О. Б. Басюк // Міжнародна конференція з дитячої та юнацької психотерапії “Дитина в мені: психотерапія мого дитинства” : зб. тез. 9–10 травня 2008 р. – Львів, 2008 р. – С. 5–6.
27. Басюк О. Невротичність у контексті психічного здоров’я / Олександра Басюк // Психологічна та психотерапевтична допомога дітям та молоді : матеріали V та VI обл. наук.-практ. конф., 6–7 червня 2008 р., Ужгород, 5–6 червня 2009 р. – Ужгород: КП “Ужгородська міська друкарня”, 2009. – С. 20–22.
28. Басюк О. Б. Особливості образу “Я” у невротичної особистості / О. Б. Басюк // Психологічні аспекти національної безпеки : тези Міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 берез. 2007 р., Львів. – Львів : Арал, 2007. – С. 29–31.
29. Басюк О. Б. Особливості психокорекції осіб юнацького віку з високим рівнем невротичності / О. Б. Басюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць / [гол. ред. В. Л. Ортинський]. – Львів: ЛьвДУВС, 2008. – Вип. 2. – С. 118–129.
30. Басюк О. Б. Особливості психотерапії осіб з високим рівнем невротичності / О. Б. Басюк // Психологічна та психотерапевтична допомога дітям та молоді : матеріали обласної наук.-практ. конф., 25–26 травня 2007 р. – Ужгород, 2007 р. – С. 5–6.
31. Басюк О. Особливості соціальної дезадаптації невротичної особистості / Олександра Басюк // Психологічні проблеми соціальної адаптації та правової реабілітації громадян : зб. тез круглого столу 26 січня 2007 р. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – С. 11–14.
32. Басюк О. Б. Передумови формування та особливості образу Я у невротичної особистості / О. Б. Басюк // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології

- ім. Г. С. Костюка / [за ред. С.Д. Максименка]. – К. : ГНОЗІС, 2007. – Т. IX, ч. 3. – С. 40–49.
33. Басюк О. Підходи до розуміння невротичних розладів / Олександра Басюк // Вісник Львівського університету. Серія філософських наук : зб. наук. праць / [за ред. Н. Дудко, Л. Баран]. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 252–260.
34. Басюк О. Б. Спроби диференціації невротичних та неврозоподібних розладів / О. Б. Басюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць / [гол. ред. В. Л. Ортинський]. – Львів : ЛьвДУВС, 2007. – Вип. 1. – С. 305–319.
35. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс : [пер. с англ. М. Гнедовский, М. Ковальчук]. – М. : Прогресс, 1986. – 421 с.
36. Бернс Р. Что такое Я-концепция // Психология самосознания: хрестоматия / ред. Д.Я. Райгородский. – Самара : Бахрах-М, 2003. – С.333–393.
37. Бернс Р. Я-концепция и Я-образы / Р. Бернс // Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара: Издательський Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – С. 133–211
38. Бин Барек А. Психологические факторы невротизации йемских студентов: В связи с задачами разработки психокоррекционных программ: дис. ...канд. психол. наук : 19.00.04 / Бин Барек Абдулхаким Мохаммед Хусейн. – СПб., 2005. – 238 с.
39. Бодалев А. А.. Общая психодиагностика / А. А. Бодалев, В. В. Столин. – СПб. : Речь, 2000. – 440 с.
40. Боулби Дж. Детям – любовь и заботу / Дж. Боулби // Психология развития. – СПб. : Питер, 2001. – С.127-139.
41. Бумке О. Современное учение о неврозах. Пересмотр проблемы неврозов [Электронный ресурс] / О. Бумке, П. Шильдер. – Режим

доступа : [http://www.psychiatry.ru/book_show.php?booknumber=77&article_id=5] (2.07.09).

42. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб. : Питер, 2001. – 528 с.
43. Бушай І. М. Психологічні особливості розвитку “Я-Образу” акцентуйованих підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / І. М. Бушай. – К., 2000. – 19 с.
44. Вегнер О. П. Вплив соціальних факторів на розвиток неврастенії, дисоціативних та тривожно-фобічних розладів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.01.16 “Психіатрія” / О. П. Вегнер. – Х., 2003. – 20 с.
45. Вельчинская Т. П. Подходы к проблеме дезадаптации: медицинский, социально-психологический и онтогенетический [Электронный ресурс] / Т. П. Вельчинская. – Режим доступа : [<http://psi.lib.ru/statyi/sbornik/dezadapt.htm>] (9.10.2009).
46. Вереїна Л. В. Формування позитивної емоційної орієнтації Я-образу засобами психокорекції: автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, психологія особистості, історія психології” / Л. В. Вереїна. – К., 2003. – 19 с.
47. Винникотт Д. Игра и реальность / Д. Винникотт. – М. : Институт Общегуманитарных исследований, 2002. – 288 с.
48. Винникотт Д. Искажение Эго в терминах истинного и ложного Я (1960) / Д. Винникотт // Московский психотерапевтический журнал. – 2006. – № 1. – С. 5–19.
49. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Собр. соч. : в 6 т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3 : Проблемы развития психики. – С. 6–163.
50. Галецька І. І. Психологічні та електрофізіологічні характеристики стрижневих невротичних розладів : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 “Медична психологія” /
І. І. Галецька. – К., 2000. – 19 с.

51. Галян І. М. Психічні стани особистості та особливості їх саморегуляції /
І. М. Галян // Науковий вісник Львівського державного університету
внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць / [гол. ред.
М. Й. Варій]. – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – Вип. 1. – С. 3–14.
52. Галян І. Психологічна характеристика змістових компонентів
самосвідомості юнака / Ігор Галян // Молодіжна політика: проблеми і
перспективи : зб. матер. IV Міжнар. наук.–практ. конф., 10–11 трав.
2007р., Дрогобич / наук. ред. С. Щудло. – Дрогобич : Вимір, 2007. –
С. 222–226.
53. Герасімова Н. Є. Внутрішньоособистісні конфлікти в процесі соціальної
адаптації студентів до умов вищих навчальних закладів : автореф. дис. на
здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та
вікова психологія” / Н. Є. Герасімова. – К., 2004. – 21 с.
54. Гінгер С. Гештальт : искусство контакта. Новый оптимистический
подход к человеческим отношениям / С. Гингер. – М. : ПЕР СЭ, 2002. –
320 с.
55. Гінгер С. Психотерапія: 100 хибних уявлень або як зробити свій вибір /
С. Гінгер; [пер. з рос. О. Лутчин]. – Львів: Каменярь, 2007. – 150 с.
56. Главацька О. Роль свідомості та самосвідомості в процесі самопізнання.
Поняття “Я-концепції” / О. Главацька // Основи самовиховання
особистості : навчально-методичний посібник. – Тернопіль, 2008. – С.52–
78.
57. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції :
автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец.
19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Т. В. Говорун. – К., 2002. –
35 с.

58. Гофман Э. Представление себя другим / Э. Гофман // Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – С. 640–650.
59. Гошовський Я. О. Становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Я. О. Гошовський. – К., 1995. – 24 с.
60. Грибенюк Г.С. Реальна специфіка саморегулятивних процесів / Г.С. Грибенюк // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : ГНОЗІС, 2008. – Т. X, ч. 2. – С. 144–152.
61. Грибенюк Г.С. Факторні зв’язки емпіричної моделі саморегуляції / Г.С. Грибенюк // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – К. : ГНОЗІС, 2008. – Т. XI, ч. 1. – С. 124–132.
62. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції: навч. посіб. / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
63. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції. / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.
64. Гуменюк О. Структурно-функціональне взаємодоповнення складових Я-концепції людини / О. Гуменюк // Соціальна психологія. – 2005. – № 5. – С.66–75.
65. Гуменюк О. Я-концепція у плинні соціального довкілля / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2004. – №2. – С. 125 – 143.
66. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронный ресурс] / Владимир Иванович Даль. – Режим доступа : [http : //www. vidahl. agava.ru] (15. 10. 2010).
67. Дальто Ф. Ребенок зеркала / Франсуаза Дальто, Жан-Давид Назьо. – М. : ПЕР СЭ, 2004. – 96 с.

68. Дідковська Л. І. Батькам про дітей, дітям про батьків. Наша ідентичність / Л. І. Дідковська. – Львів: Ліга-Прес, 2006. – 74 с.
69. Джемс У. Психологія / У. Джемс [под. ред. Л. А. Петровской]. – М. : Педагогіка, 1991. – 386 с.
70. Доллард Д. Психотерапія в рамках теорії навчання / Д. Доллард, Н. И. Миллер // Техніки консультування і психотерапії : тексти / ред. и сост. У. С. Сахакиан ; [пер. с англ. М. Будыниной и др.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 303–349.
71. Дрозденко К. С. Психіка і свідомість / К. С. Дрозденко // Загальна психологія в таблицях і схемах: навч. посіб. – К. : ВД “Професіонал”, 2004. – С. 66–74.
72. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с.
73. Дубчак Г. М. Внутрішньоособистісні конфлікти студентів у період навчання у вузі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Загальна психологія, психологія особистості, історія психології”/ Г. М. Дубчак. – Чернівці, 2000 – 19 с.
74. Евтихов О. В. Практика психологического тренинга / О. В. Евтихов. – СПб. : Изд-во “Речь”, 2005. – 256 с.
75. Евтихов О. В. Общее представление о психологическом тренинге / О. В. Евтихов // Практика психологического тренинга. – СПб. : Изд-во “Речь”, 2005. – С. 14–33.
76. Евтихов О. В. Фазы развития тренинговой группы / О. В. Евтихов // Практика психологического тренинга. – СПб. : Изд-во “Речь”, 2005. – С. 35–37.
77. Захаров А. И. Неврозы у детей и психотерапия / А. И. Захаров. – СПб. : Лениздат, 2000. – 480 с.
78. Захаров А. И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка / А. И. Захаров. – СПб. : Союз, 1997. – 221 с.

79. Захаров А. И. Самооценка при неврозах у детей и подростков / А. И. Захаров // Клинико-психологические исследования личности. – Л. : Ленинградский психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева, 1971. – С. 130–132.
80. Захарова М. Л. Исследование дисфункциональных отношений у больных неврозами и их динамики в процессе психотерапии: дис. ...канд. психол. наук : 19.00.04 / Захарова Майя Леонидовна. – СПб., 2001. – 230 с.
81. Зимбардо Ф. Формирование самооценки / Ф. Зимбардо // Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара : Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – С. 282–297.
82. Іваненко Б. Б. Особистісна психокорекція майбутнього практичного психолога засобами активного соціально-психологічного навчання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Б. Б. Іваненко. – К., 2005. – 20 с.
83. Иващенко А. В. Я-концепция личности в отечественной психологии / А. В. Иващенко, В. С. Агапов. – М. : МГСА, 2000. – 154 с.
84. Інтерактивні методи корекційного впливу на поведінку дитини / за ред. І. О. Корнієнка. – Львів: ВНТЛ, 1999. – 56 с.
85. Кадыров И. М. Взаимодействие когнитивных и аффективных компонентов в структуре самосознания: на модели невротических расстройств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.04 “Медицинская психология” / И. М. Кадыров . – М., 1990. – 24 с.
86. Кайгородов Б. В. Самопонимание: миф или реальность / Борис Владиславович Кайгородов. – М. : Московский психолого-социальный ин-т, 2000. – 184 с.
87. Карвасарский Б. Д. Неврозы / Борис Дмитриевич Карвасарский. – М. : Медицина, 1990. – 576 с.

88. Кардаш В. В. Диференційна діагностика неврозів (методичні рекомендації) / В. В. Кардаш, Н. І. Кардаш. – Луцьк : Інститут соц. наук Волинс. держ. університету ім. Лесі Українки, 2000. – 76 с.
89. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / Зіновія Степанівна Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
90. Карпенко З. Аксиопсихологічний поворот у психології особистості: досвід методологічної реконструкції / Зіновія Карпенко // Психологія особистості. – Івано-Франківськ : “Гостинець”, 2010. – №1. – С. 180–186.
91. Католик Г. Поняття ідентичності крізь призму психологічного розвитку дитини / Г. Католик, О. Шишак // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 8. – С. 5–7.
92. Кацера А. О. Особливості образу Я у бездоглядних підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / А. О. Кацера. – К., 2005. – 20 с.
93. Кемпински А. Психопатология неврозов / Антони Кемпински. – Варшава, 1975. – 400 с.
94. Кернберг О. Ф. Диагностика / О. Кернберг // Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии. – М. : Класс, 2001. – С.13–73.
95. Климась Д. Г. Развитие символизации как показатель интеграции "Я" при аутистических расстройствах в детском возрасте [Электронный ресурс] / Д. Г. Климась. – Редим доступа : [<http://www.galaxyofsoul.ru/publication/articles/simvol/index.htm>](30.09.09)
96. Козлов В. В. “Не–Я” / В. В. Козлов // Психотехнологии измененных состояний сознания. Личностный рост. Методы и техники. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2001. – С. 114–123.
97. Козлов Н. И. Я среди Других / Н. И. Козлов // Формула личности. – СПб. : Питер, 2000. – С. 213–229.
98. Колотильщикова Е. А. Методика интерперсональной групповой психотерапии для лечения невротических расстройств : дис. ...канд.

- психол. наук : 19.00.04 / Колотильщикова Екатерина Андреевна. – СПб., 2004. – 184 с.
99. Кон И. С. В поисках себя : Личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
100. Кон И. С. Психология ранней юности [Электронный ресурс] / И.С. Кон. – М., 1984. – Режим доступа : [http://sexology.narod.ru/book19_07.html] (10.09.2009).
101. Кон И. С. Психология старшеклассника : пособие для учителей / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1980. – 192 с.
102. Кохут Х. Восстановление самости / Хайнц Кохут; [пер. с англ.]. – М. : Когито-Центр, 2002. – 316 с.
103. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с.
104. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя / М. Кун, Т. Маркпартленд // Современная зарубежная социальная психология : тексты. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 180–188.
105. Лакан Ж. Стадия зеркала и ее роль в формировании функции Я в том виде, в каком она предстает нам в психоаналитическом опыте / Жан Лакан // Семинары. Книга 2: «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа / [пер. А.К. Черноглазова]. – М. : Гнозис / Логос, 1999. – С. 508–516.
106. Лапланш Ж. Проблема “Я” в психоанализе / Ж. Лапланш, Ж. Понталис // Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара : Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – С. 34–51.
107. Лейбин В. Словарь-справочник по психоанализу / Валерий Лейбин. – М. : АСТ, 2010. – 960 с.
108. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Просвещение, 1975. – 304 с.
109. Лэнг Р. Самосознание / Р. Лэнг // Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара : Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – С. 84–101.

110. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения / Мая Ивановна Лисина. – М. : Педагогика, 1986. – 144 с.
111. Лисина М. И. Психология самопознания у дошкольников / М. И. Лисина, А. И. Сильвестру. – Кишенев : Штиинца, 1983. – 111 с.
112. Мадди С. Теории личности. Сравнительный анализ / Сальваторе Мадди / пер. И. Авидон, А. Батустин и П. Румянцева. – СПб. : Издательство "Речь", 2002. – 448с.
113. Майерс Д. "Я" в социальном мире / Д. Майерс // Социальная психология. – СПб. : Питер, 2000. – С. 64–98.
114. Мак-Вильямс Н. Психодинамическая диагностика : Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс; [пер. с англ. под. ред. М. Н. Глущенко, М. В. Ромашкевича]. – М. : Класс, 2004. – 480 с.
115. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Изд-во ООО "КММ", 2006. – 240 с.
116. Максименко С. Персоногенез як онтопсихологічна трансформація нужди / Сергій Максименко // Психологія особистості. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2010. – №1. – С. 6–11.
117. Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 784 с.
118. Мартин Д. Психологические эксперименты. Секреты механизмов психики / Д. Мартин. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2002. – 480 с.
119. Марута Н. О. Сучасні методи системної діагностики емоційних порушень при неврозах. Метод. рекомендації / Н. О. Марута. – Х., 1994. – 13 с.
120. Марута Н. А. Невротическая болезнь / Н. А. Марута // Международный медицинский журнал. – 1997. – Т. 3, № 3. – С. 16–19.
121. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 1997. – 304 с.

122. Матвеева М. П. Особенности Я-Образу разумово відсталих підлітків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.10 “Корекційна психологія” / М. П. Матвеева. – К., 1994. – 22 с.
123. Международная классификация болезней (10-й пересмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств; / [пер. на русск. яз. под ред. Ю. Л. Нуллера, С. Ю. Циркина]. – СПб. : “АДИС”, 1994. – 302 с.
124. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология. Практическое руководство / В. Д. Менделевич. – М. : МЕДпресс, 1998. – 592 с.
125. Метла Е. В. Исследование особенностей внутриличностного конфликта у больных неврозами и алкоголизмом : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.04 / Метла Екатерина Викторовна. – СПб., 2002. – 183 с.
126. Мизинова Е. Б. Краткосрочная групповая личностно-ориентированная (реконструктивная) психотерапия при невротических расстройствах : дис. ...канд. психол. наук: 19.00.04 / Мизинова Елена Борисовна. – СПб., 2004. – 193 с.
127. Мисюк Н. С. Неврозы человека / Н. С. Мисюк. – Минск: Беларусь, 1968. – 52 с.
128. Миускович Б. Я-концепция и психология одиночества / Б. Миускович // Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – С. 252–261.
129. Мэй Р. Смысл тревоги / Ролло Мэй ; [пер. с англ. М. И. Завалова и А. Ю. Сибурина]. – М. : Независимая фирма “Класс”, 2001. – 384 с.
130. Мясичев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясичев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – 425 с.
131. Мясичев В. Н. Психология отношений: Избр. Психол. тр. / Владимир Николаевич Мясичев. – М. : Ин-т практической психологии, 1995. – 356 с.

132. Наранхо К. Характер и невроз : интегративное обозрение / К. Наранхо [пер .с англ. под. общ. ред. В. Зеленского] – СПб-Минск. : ЗАО “Диалог” - ИП “Лоаць”, 1998. – 336 с.
133. Немов Р. С. Психология человеческих взаимоотношений / Р. С. Немов // Психология : учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений : в 3 кн.- 3-е изд.. – М. : Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1999. – Кн. 1. : Общие основы психологии. – С. 511–651.
134. Омелаєнко І. Б. Невротична поведінка: психолого-конфліктологічна характеристика / І. Б. Омелаєнко // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – №9. – С. 8–11.
135. Омелаєнко І. Б. Психологічний аналіз поведінки при різних типах невротичного конфлікту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / І. Б. Омелаєнко. – К., 1998. – 18 с.
136. Орлов А. Б. Личность и сущность : внешнее и внутреннее Я человека / А. Б. Орлов // Психология личности : хрестоматия [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара : Издательський Дом “БАХРАХ”, 1999. – Т.2. – С. 509–533.
137. Осипова А. А. Общая психокоррекция : учебное пособие для студентов вузов / А. А. Осипова. – М. : ТЦ Сфера, 2001. – 512 с.
138. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Р. Пантилеев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 110 с.
139. Пападопулу М. Влияние семьи на формирование механизмов преодоления у больных неврозами (Кросскультуральное исследование в Греции и России) : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.04 / Пападопулу Марта. – СПб., 2001. – 197 с.
140. Партико Т. Б. Роль батьків в усвідомленні внутрішньої незалежності в кінці дитинства / Т. Б. Партико // Проблеми загальної та педагогічної психології. – К. : [б.в], 2007. – № Т. 9, ч. 2. – С. 221– 227.

141. Первин Л. Психология личности : Теория и исследования / Л. Первин, О. Джон [под. ред. В. С. Маидна]. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 607 с.
142. Перлз Ф. Рождение невроза [Электронный ресурс] / Ф. Перлз // Свидетель терапии. – Режим доступа : [http://gestalt.ru/webcontent/view.html?id=58] (22.05.09)
143. Перлз Ф. Теория гештальт-терапии / Ф. Перлз, П. Гудмен. – М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2001. – 384 с.
144. Подкорытов В. С. Диагностика и профилактика невротических расстройств у детей : метод. рекомендации / В. С. Подкорытов. – Х., 1990. – 24 с.
145. Подкорытов В. С. Дифференциально-диагностические критерии разграничения форм и стадий течения неврозов / В. С. Подкорытов. – Х., 1980. – 52 с.
146. Помиткіна Л. В. Корекція особистісних дисгармоній психодинамічна неконгруентних старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Л. В. Помиткіна. – К., 2004. – 24 с.
147. Пономаренко Л. П. Особливості когнітивної сфери осіб, схильних до невротичних розладів (на прикладі молодших підлітків) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Л. П. Пономаренко. – К., 1997. – 19 с.
148. Пріц А. Груповий психоаналіз : Теорія. Техніка. Застосування / Альфред Пріц, Елізабет Викукаль. – Львів : Астролябія, 2006. – 312 с.
149. Психологічна енциклопедія / [авт.-упоряд. О. М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
150. Психология личности : хрестоматия / [ред. – сост. Д. Я. Райгородський]. – Самара : Издательский Дом “БАХРАХ”, 1999. – Т.2 – 544 с.
151. Психологія особистості : словник-довідник / [за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко]. – К. : Рута, 2001. – 320 с.

152. Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження / [за ред. С.Д. Максименка, М.Й. Боришевського]. – К. : Любіть Україну, 1999. – 210 с.
153. Психотерапія / ред. Б. Д. Карвасарського. – СПб. : Питер, 2002. – 536 с.
154. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара : Издательский Дом “БАХРАХ – М”, 2002. – 672 с.
155. Райс Ф. Я-концепция, самооценка, пол, этническое происхождение и идентичность / Ф. Райс // Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб. : Питер, 2000. – С.219–255.
156. Роджерс Р. Хок 40 исследований, которые потрясли психологию. Секреты выдающихся экспериментов / Р. Хок Роджерс. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 416 с.
157. Роджерс К. Р. Недирективное консультирование: клиент-центрированная терапия / К. Р. Роджерс // Техники консультирования и психотерапии : тексты / ред. и сост. У. С. Сахакиан [пер. с англ. М. Будыниной и др.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 207–256.
158. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М., 1994. – 480 с.
159. Романовський В. А. Психогенії. Невротическіє реакції, невротизми, невротическіє розвитку [Електронний ресурс] / В. А. Романовський . – Режим доступа : [<http://www.zipsites.ru/psy/psylib/info.php?p=1879>] (05.11.08).
160. Ромицына Е. Е. Восприятие воспитательной практики и межличностных отношений родителей в семьях подростков больных невротизмом: дис. ...канд. психол. наук : 19.00.04 / Ромицына Елена Евгеньевна. – СПб., 1998. – 175 с.
161. Рубинштейн С. Л. Самосознание личности и ее жизненный путь / С. Л. Рубинштейн // Психология личности : хрестоматия [ред. – сост.

- Д. Я. Райгородський]. – Самара : Издательский Дом “БАХРАХ”, 1999. – Т. 2. – С. 240–245.
162. Рудестам К. Групповая психотерапия / Кьелл Рудестам. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 384 с.
163. Савенко Ю. С. Проблема психологических компенсаторных механизмов и их типология / Ю. С. Савенко // Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара : Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – С. 622–640.
164. Савина О. Ф. Особенности структуры и процесса самосознания у психопатических личностей истерического и возбуждимого круга : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.04 / Савина Ольга Феликсовна. – М., 1992. – 200 с.
165. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академ-видав, 2006. – 360 с.
166. Салливан Г. С. Вашингтонская школап : межличностная теория психотерапии / Г. С. Салливан // Техники консультирования и психотерапии : тексты / ред. и сост. У. С. Сахакиан [пер. с англ. М. Будыниной и др.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 152–174.
167. Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия / ред.-состав. Д. Я. Райгородський. – Самара : Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – 656с.
168. Святощ А. М. Неврозы : руководство для врачей / А. М. Святощ. – СПб. : Питер Кон, 1998. – 448 с.
169. Седнев В. В. Диагностика невротических расстройств у детей младшего и среднего школьного возраста / В. В. Седнев // Практична психологія і соціальна робота. – 1998. - № 2. – С. 17–20.
170. Семке В. Я. Основы персонологии / В. Я. Семке. – М. : Академический Проект, 2001. – 476 с.

171. Сіляєва В. І. Психологічне вивчення та корекція образу Я у самотніх жінок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, психологія особистості, історія психології” / В. І. Сіляєва. – Х., 2004. – 20 с.
172. Сірко Р. І. Психічне здоров’я у старшому юнацькому віці як предмет психологічного аналізу : автореф. на здобуття наук. ступеню канд. психол. наук : спец. 19.00.01 “Загальна психологія, психологія особистості, історія психології” / Р. І. Сірко. – К., 2002. – 15 с.
173. Слободянюк И. А. Психологические условия формирования адекватного “Я-образа” в подростковом возрасте : дис. ...канд. психол. наук . 19.00.07 / Слободянюк Игорь Антонович. – К., 1989. – 113 с.
174. Слободянюк И. А. Психологические условия формирования адекватного “Я-образа” в подростковом возрасте : автореф. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогическая и возрастная психология” / И. А. Слободянюк. – К., 1989. – 20 с.
175. Сметаняк В. І. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників: дис. ... канд. психол. наук. 19.00.07 / Сметаняк Владислав Игоревич. – Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2003. — 196 с.
176. Современная зарубежная социальная психология : тексты / [под. ред.. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 256 с.
177. Соколова Е. Т. Особенности самосознания при невротическом развитии личности: дис. ...доктора психол. наук : 19.00.04 / Соколова Елена Теодоровна. – М., 1991.
178. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е. Т. Соколова. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – С. 74–84.
179. Соколова Е. Т. Соотношение физического Я-образа и самооценки / Е. Т. Соколова // Самосознание и защитные механизмы личности :

- хрестоматия. – Самара : Издательський Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – С. 109–133.
180. Сорокоумова Е. А. Юношеский возраст / Е. А. Сорокоумова // Возрастная психология. Краткий курс. – СПб. : Питер, 2006. – С. 161–171.
181. Спиваковская А. С. Профилактика детских неврозов (Комплексная психологическая коррекция) / А. С. Спиваковская. – М. : МГУ, 1988. – 200 с.
182. Старцев В. Г. Моделирование неврогенных заболеваний человека в эксперименте на обезьянах / В. Г. Старцев. – М., 1971. – 298 с.
183. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М., 1983. – 284 с.
184. Столяренко Л. Д. Психологические особенности юношеского и студенческого возраста / Л. Д. Столяренко // Основы психологии. – 4-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д : Фенікс, 2001. – С. 634–657. (Серия “Учебники, учебные пособия”).
185. Сухоленова Е. Г. Метаморфозы любви / Е. Г. Сухоленова // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – №4. – С. 34 – 36.
186. Сухоленова О. Г. Формування адекватного образу “Я” у дівчат із неповної сім’ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О. Г. Сухоленова. – Луганськ, 2000. – 20 с.
187. Тарнавский Ю. Б. Срыва можно избежать : неврозы, их лечение и профилактика / Ю. Б. Тарнавский. – М. : Медицина, 1990. – 144 с.
188. Татенко В. Суб’єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / Віталій Татенко // Соціальна психологія. – 2006. – № 1 (15). – С.3–13.
189. Тест Куна. Тест “Кто Я?” [Электронный ресурс] / М. Кун, Т. Макпартленд [модификация Т. В. Румянцевой]. – Режим доступа : [http://vsetesti.ru/424/] (9.10.09).
190. Техники консультирования и психотерапии : тексты / ред. и сост. У. С. Сахакиан. [пер. с англ. М. Будыниной, С. Лихацкой и др.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 624 с.

191. Титаренко Т. Життєвий шлях особистості в постмодерністському дискурсі / Тетяна Титаренко // Психологія особистості. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2010. – №1. – С. 11–19.
192. Трифонов Е. В. Психофизиология человека. Русско-англо-русская энциклопедия [Электронный ресурс] / Е. В. Трифонов. – СПб, 2009. – Режим доступа : [<http://tryphonov.narod.ru/tryphonov1/terms1/neurotc.htm>] (9.10.2009).
193. Уманський К. Г. Невропатология для всех. – Книга 2-я / К. Г. Уманський . – М. : Знание, 1989. – 192 с.
194. Ушаков Г. К. Систематика пограничных нервно-психических расстройств / Г. К. Ушаков, Б. Д. Петраков // Условия формирования и пути предупреждения неврозов и аномалий личности. – М., 1972. – С.55–64.
195. Ференци Ш. Теория и практика психоанализа / Ш. Ференци; [пер.с нем. И. В. Стефанович]. – М. : ПЕР СЭ, СПб. : Университетская книга, 2000. – 320 с.
196. Фрейдер Р. Личность: теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдер, Джеймс Фейдимен. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 864 с.
197. Франкл В. Е. Логотерапия / В. Е. Франкл // Техники консультирования и психотерапии : тексты / ред. и сост. У. С. Сахакиан; [пер. с англ. М. Будыниной и др.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 277–303.
198. Франкл В. Е. Теория и терапия неврозов : Введение в логотерапию и экзистенциальный анализ / В. Е. Франкл. – СПб. : Речь, 2001. – 233 с.
199. Фрейд З. Психоанализ и детские неврозы / Зигмунд Фрейд. – СПб. : Алетейя, 1997. – 296 с.
200. Фридман Л. М. Психологический справочник учителя / Л. М. Фридман, И. Ю. Кулагина. – М. : Просвещение, 1991. – 288 с.

201. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 197 с.
202. Фурман А.В. Психологія Я-концепції: навч. посіб / А. В. Фурман, О. Є. Гуменюк. – Львів : Новий Світ, 2006. – 360 с.
203. Халабі О. Т. Психосемантична репрезентація порушень функціонування особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / О. Т. Халабі. – К., 2003. – 18 с.
204. Хацко Ю. І. Розвиток Я-концепції / Ю. І. Хацко // Психологія виховання неординарної особистості. – Львів : Вид-во “СПОЛОМ”, 2003. – С. 36–41.
205. Хорни К. Невроз и развитие личности / Карен Хорни. – М. : Смысл, 1998. – 375 с.
206. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Карен Хорни. – М. : Прогресс, 2000. – 480 с.
207. Хорни К. Психология женщины / К. Хорни; // Собрание починений : в 3 т. – М. : Смысл, 1997. – Т. 1. – 496 с.
208. Хропова Г. А. Личностные факторы формирования нарушений невротического регистра : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.04 / Хропова Галина Александровна. – СПб., 2002. – 186 с.
209. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с.
210. Цимбалюк І. М. Психологічне консультування та корекція : навч. посібн. Модульно-рейтинговий курс. – 2-ге вид, випр. і доп. / І. М. Цимбалюк. – К. : ВД “Професіонал”, 2007. – 544 с.
211. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. – К. : Рад. школа, 1958. – 44 с.
212. Чистяков С. А. Внутрішньоособистісні конфлікти та особливості їх психопрофілактики і психокорекції у курсантів вищого військового навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

- психол. наук : спец. 19.00.09 “Психологія діяльності в особливих умовах” / С. А. Чистяков. – Хмельницький, 2003. – 18 с.
213. Шапиро Д. Невротические стили / Д. Шапиро; [пер. с англ. К. Айгон] . – М. : Институт Общегуманитарных Исследований, 2000. – 176 с.
214. Шибутани Т. Деперсонализация / Т. Шибутани // Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара : Изд. Дом “БАХРАХ”, 2006. – С. 101–106.
215. Шибутани Т. Я-концепция и чувство собственного достоинства / Т. Шибутани // Самосознание и защитные механизмы личности : хрестоматия. – Самара: Издательский Дом “БАХРАХ-М”, 2006. – С. 220–232.
216. Шульц Д. П. История современной психологии / Дуан П. Шульц, Сидни Э. Шульц. – СПб. : Изд-во “Евразия”, 2002. – 532 с.
217. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
218. Юнг К. Г. Аналитическая психотерапия / К. Г. Юнг // Техники консультирования и психотерапии : тексты / ред. и сост. У. С. Сахакиан [пер. с англ. М. Будыниной и др.]. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 105–143.
219. Юрасова Е. Н. Исследование динамики уровня невротичности, конфликтности и копинг-поведения у студентов психологов и педагогов в процессе обучения (В связи с задачами психогигиены и психопрофилактики : дис. ...канд. психол. наук : 19.00.04 / Юрасова Елена Николаевна. – СПб., 1996. – 230 с.
220. Ялом И. Групповая психотерапия / Ирвин Ялом, Молин Лесц. – СПб. : Питер, 2009. – 688 с.
221. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник / Тамара Семенівна Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.

222. Boeree C. G. A Bio-Social Theory of Neurosis [Электронный ресурс] / C. George Boeree. - Shippensburg University, 2002. – Режим доступа : [http://webpace.ship.edu/cgboer/genpsyneurosis.html] (15.10.09).
223. Bowlby J. The nature of the child's tie to his mother / J. Bowlby. – Int. J. Psycho-Anal., 1958.
224. Erikson E. H. Identity and the Life Cycle / E. H. Erikson. – New York : International Universities Press, 1959.
225. Erikson E. H. Identity, Youth, and Crisis / E. H. Erikson. – New York : W. W. Norton and Co, 1968.
226. Foulkes S. H. Introduction to Group-Analytic Psychotherapy / S. H. Foulkes. – London: Heinemann Medical Books, 1948.
227. Freud A. The Ego and the Mechanism of Defence / A. Freud– New York : International Universities Press, 1991.
228. Friedman J. Narrative therapy / J. Fridman, G. Combs. – New York, 1996.
229. Fromm E. Individual and Social Origins of Neurosis [Электронный ресурс] / Erich Fromm // American Sociological Review. - Vol. IX, No. 4, August. – 1944.– Режим доступа : [www.marxists.org/archive/fromm/works/1944/neurosis.htm].
230. Homey K. Our inner conflict / К. Homey. – N.Y., 1945.
231. How to Get Rid of Anxiety Neuroses. – Режим доступа : [www.depression-guide.com/anxiety-neuroses.htm] (11.10.09).
232. Jacobson J. (1983). The structural theory and the representational world. Psychoanal. Q., 52:514-542.
233. Janov A. Neurosis [Электронный ресурс] / Arthur Janov. – Режим доступа : [www.continuum-concept.org/reading/neurosis.html]. – 1998 (15.10.09).
234. Jung, C.G. Man and his Symbols / C.G. Jung New York, N.Y. : Anchor Books, Doubleday, 1964. – 415 p.
235. Kernberg O (1980). Internal World and Exsternal Reality. New York : Jason Aronson.

236. Kuhn M. An empirical investigation of self – attitudes / M, Kuhn, T. Mc Partland // *American Sociological Review*. – 1954. – V. 19, № 1. – P. 68 – 96.
237. Liedloff J. Normal Neurotics Like Us, *Mothering* magazine, no. 61 (Fall 1991) [Электронный ресурс] / Jean Liedloff. – Режим доступа : [www.continuum-concept.org/reading/neurotics.html] (11.10.09).
238. Markus H. Self-schemata and processing information about the self / H. Markus // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1977. – P. 63–78.
239. Mignon McLaughlin *Neurotic Selections from The Neurotic's Notebook, 1960, and The Second Neurotic's Notebook, 1966* [Электронный ресурс] // Welcome to The Quote Garden! . – Режим доступа : [www.quote garden.com/neurotic-mm.html] (11.10.09).
240. Orlans M., *Adult/Couple Attachment Therapy* [Электронный ресурс] / Michael Orlans, Terry Levy. – Режим доступа: [www.attachmentexperts.com/adultcouple.html] (15.10.09).
241. Paula Ford-Martin "Neurosis" // *Gale Encyclopedia of Mental Disorders*. FindArticles.com. [Электронный ресурс]. – 11 Oct, 2009. – Режим доступа : [http://findarticles.com/p/articles/mi_gx5197/is_2003/ai_n19119442/] (11.10.09).
242. Rogers C. A Theory of therapy, personality and interpersonal relationships in the client-centered framework / C. Rogers // *Psychology: A study of a science*. – 1959. – № 3. – 252 p.
243. Sandler J. (1962). The Concept of the Representational World. *Psychoanalytic Study of the Child*, 17: 128-145.
244. Sheppard S. *Altruism and Neurotic Suspension* [Электронный ресурс] / Simon Sheppard. – Режим доступа : [www.heretical.com/sexsci/altruism.html] (15.10.09).
245. Sheppard S. *Basic Psychological Mechanisms: Neurosis and Projection* [Электронный ресурс] / Simon Sheppard. – Режим доступа : [www.heretical.com/sexsci/bpsychol.html] (15.10.09).

246. Sidis B. The psychopathology of neurosis [Электронный ресурс] // New York Medical Journal, 1915, Vol. CI, No. 16, Whole No. 1898. – Режим доступа : [<http://www.sidis.net/neurosis.htm>].
247. The Neurotic Test [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [www.okcupid.com/tests/take?testid=12312973059171724455] (15.10.09).
248. Vopel K. Gry i zabawy interakcyjne dla dzieci i mlodziezy / K. Vopel. – Czesc III. – Kielce : „Jednosc”, 1999. – 135 s.
249. Winnicott D. W. The maturational processes and the facilitating environment: studies in the theory of emotional development / D. W. Winnicott . – N.Y. Int. Univ. Press, 1965. – 252 p.
250. Winnicott D.W. Manic defense / D. W. Winnicott // Through pediatrics to psycho-analysis. Collected Papers. London. Karnac Books, 1992. – 182 p.
251. Yalom I. D. The theory and practice of group psychotherapy / I. D. Yalom. – New York: Basic Books, 1995. – 366 p.
252. Young R. A. The Intentions of Parents in Influencing the Career Development of Their Children / R. A. Young, J. D. Friesen // The Career Development Quarterly, 1992